

*...Икки турли киши ҳақиқий киши
аталади, бири ўргатувчи, бири ўрганувчи.*

Юсуф Хос Ҳожиб,

«Қутадғу билиг»

Маҳмуд Саттор

ЎЗБЕКНИНГ ГАПИ ҚИЗИҚ

*Миллатнинг
кенжа бўғинига*

«Tafakkur qanoti»
Тошкент — 2011

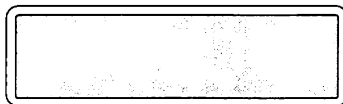
Маҳмуд Сатторнинг ушбу китоби ўзбек мақол ва иборалари намуналарининг қисқа шарҳи ва изоҳига бағишланган. Унда инсоннинг вужуди, тана аъзолари ҳақида яратилган нақл, мақол, иборалар танлаб олинган. Сиз рисолада халқимизнинг теша тегмаган сўз, бирикма, ибораларининг қизиқарли таҳлили билан танишасиз.

Китоб аввало ёшларга, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-382-24-4

© «Tafakkur qanoti», 2011 й.

АЙТИЛГАН СЎЗ — ОТИЛГАН ҮҚ

Арава синса — ялқовга ўтин. Арава — транспорт воситаси. Унга асосан, от, эшак қўшилади ва ҳар хил юклар ташилади. Узоқ яқин қилиниб, йўл таноби тортилади. Ялқов, дангаса, ишەқмас, танбал араваси синиб қолса, уни тузатиш, таъмирлаб ишга солишга эриниб, ёқиб, ўтин ўрнида ишлатади, дейиляпти. *Муқобилу*: "Танбалга арава синса — ўтин, ҳўкиз ўлса — гўшт!" Танқид воситасида ҳар ишда тадбиркор бўлишга даъват.

Арзоннинг шўрваси татимас. Арзон, ориқ гўштнинг шўрваси татимсиз бўлади. Ота-боболар мол харид қилишда яхши, сифатлисини олиш, арзон экан деб, яроқсиз нарсага пул сарфламаслик лозимлигини уқтириб келганлар. Чунки қиммат нарса сифатига яраша ҳар жиҳатдан яхши бўлади. Кам бўлса ҳам бирқанча арзон, сифатсиз молнинг ўрнини босади. Бу фикрни қуйидаги муқобил мақоллар ҳам қувватлаб, тасдиқлайди: "Арзон — беиллат эмас, қиммат беҳикмат", "Қимматда бир ҳикмат бор, арзонда бир иллат", "Асл айнимас, олтин зангламас", "Ақл қаримас, асл чиримас", "Айби бор мол арзон юради", "Арзон алдайди", "Кераксиз нарса арзон бўлса ҳам — қиммат", "Арзимаса — арзонга ҳам олма".

Ариқни кимлар қазийди, сувини кимлар ичади?!

Бу мақол меҳнатни биров қилиб, роҳатини бошқалар кўришганда ишлатилади. Мақол қаҳрамонига нисбатан ачиниш, ҳайрихоҳлик, меҳр мавжуд. Ҳар жабҳада адолатли иш кўришга чорлов. *Муқобилу*: "Сув келтирган хорзору кўза синдирган азиз" мазмунида.

Арча хушбўйлигидан мингга киради. Арча кўп йиллик, умри узун дарахт. Кўчма, мажозий маънода ўғит, панд-насихат мазмуни мужассам. "Инсон ҳам хуштабиат, хушмуомала, ширинсухан бўлса, узоқ умр кўради", дейилмоқчи. Агар арча қўланса ҳид таратувчи бўлганда, ўрмончилар уни дарҳол кесиб, йўқ қилиб ташлаган бўлардилар. Қўпол муомалали одам ҳам шундай. Ёқимсиз гапи, инсонларга номуносиб муносабати билан атрофдагиларни ўзидан бездиради. Оқибат, ўз бошига ўзи, тили етади, деган маънони

Агар огоҳсен —
шоҳ сен.
Агар шоҳсен —
огоҳ сен.

Алишер Навоий

беради. *Муқобили*: "Арча минг яшайди, ёнғоқ билан тенг яшайди". Эзгуликка даъват.

Арғамчига қил қувват. Арғамчи, арқон нуқул жундан тўқилса, мўрт бўлади. Юк тушганда узилиб кетади. Шунинг учун жунга озроқ отнинг ёли ёки думидан қил аралаштириб эшадилар. Нисбатан кам сонли қил ҳам арғамчига қувват бўлиб, уни пишиқ ва бақувват қилади. Халқимиз бу мақол билан мажозий маънода: "Қийналиб, муҳтож бўлиб турган одамга андак ёрдам ҳам қувват бахш этади. У сенинг шу кичик ҳимматинг билан ўзини, ишини ўнгариб олиши мумкин", деган маслаҳатни беради. Жўн маъносида, кўпга бир қўшилса, оз бўлса ҳам қуввати ошади, деган мазмун ташийди. "Ит бўл, қуш бўл — кўп бўл" мақоли муқобилликка яқин. Яхшилик, саховат, ёрдам даъвати.

Аталадан суяк чиқибди. Атала — қозонга ёғ, ун солиб, ийлаб, сув куйиб, қайнатиб пиширилади. Мойли атала туққан аёлларга қувват бўлади. Унга гўшту бошқа масаллиқлар солинмайди. Шундай бўлгач, ундан суяк чиқиши мумкин эмас. Бу мақолни мажозий маънода, зикна, хасис одамдан фавқулодда бир саховатли иш чиқиб қолса, ёхуд ҳеч вақо билмайдиган оми одамдан бирор маъноли сўз ёки мақбул фикр туғилса, "Қаранг, аталадан суяк чиқибди-я", дея ҳайрон ва қойил қолиб айтадилар. *Муқобиллари*: "Кесақдан олов чиқибди", "Қарқуноқдан булбул чиқибди". Фавқулоддалик, ҳайрат, хайрихоҳлик эътирофи.

Аяган кўзга чўп тушар. *Муқобиллари*: "Аяган кўзга чўп тушар, ташландиққа тош тегмас", "Аяган отнинг оёғи синар". Баъзи ҳолларда кўз қорачиғидай авайлаб-асраб, папалаб келинаётган нарсага худди ўчакишгандек бирор шикаст этади. Аямай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган нарсага эса бало ҳам урмайди. Мазкур мақолларни шундай ҳоллар рўй берганда ишлатадилар. Мақолда бу ҳолга тушган инсонга нисбатан пушаймонлик, ачиниш, куюнчаклик ҳиссиётлари мужассам.

Б —

Беш қўл баравар эмас. Бу ўринда беш бармоқ назарда тугилмоқда.

Ҳақиқатан ҳам бармоқлар ўзининг жойлашиши ва вазифасига кўра узун-қисқа, ҳар хил бўлади. Мажозий маънода "Одам кўп, бироқ ҳаммаси бир хил эмас", дейилмоқчи. "Одамлар бир-

бирларидан фарқ қиладилар, улар орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, ақлли ва ақлсизлари ҳам, одобли ва одобсизлари ҳам бўлади, кундалик ҳаётингда ушбу ақидани ҳамиша назарда тут", деган панд-насиҳат мақолидир.

Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?! Бу мақол тулкининг тилидан айгилган. Тулки қуйруққа ўч бўлади. Ўтмишда овчилар тулкини тутиш учун қопқонни тупроққа кўмиб, устига бир парча думба ёғи қўйиб кетганлар. Тулки уни ейман деб, тумшугидан қопқонга илинган. Аммо ҳамма тулкилар ҳам осонликча кўлга тушавермаган.

Чунки тулки ҳайвонлар ичида жуда сезгир, ҳушёр ва айёр жонивор бўлади. Мазкур мақол шунинг натижасида юзага келган бўлиб, мажозий маънода одамларни ҳушёрликка, эҳтиёткорликка ундайди. *Муқобиллари:* "Бозордаги ботмон қуйруқ, тарозига тортган қуйруқ, бир балоси бўлмаса, нега шудгорда ётган қуйруқ?!", "Бир балоси бўлмаса, саватда кабоб на қилур?!", "Бу кейинги мақол сичқоннинг тилидан айтилган. Зараркунанда сичқонни йўқотиш учун унинг қаваги оғзига маргимуш сепилган жизза, кабоб жази қўйиб қўйилган.

8 Мақолда фавқулодда ҳайрат, ўйчанлик, ҳушёрлик ва сезгирликка даъват кучли.

Бир йигит қирқ йилда бино бўлади. Йигит, бу ерда "чин инсон, ҳар тарафлама етук одам" мазмунида ишлатилган. "Бир йигит қирқ йилда бунёд бўлади", деган муқобили ҳам бор. Киши дунёда қирқ йил, яъни анча-мунча яшагандан кейингина ҳар жиҳатдан камол топади. Ҳаётнинг паст-баландини тушуниб, аччиқ-чучугини тотади. Уйланиб, бола-чақа орттириб, ҳақиқий ҳаёт йўлига тушиб олади, дейилмоқчи. Қирқ йил бу ерда кўп вақт, муайян замон маъносида келиб, инсоннинг одам бўлиши учун маълум бир муддат унинг мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтиши талаб қилиниши ифодаланмоқда.

Бир чўмилган дарёда қайта чўмилиб бўлмас. Рамзий, мажозий маънода қўлланилади. Аслида киши бир дарёда умр бўйи: болалиги, ёшлиги, ўрта яшарлиги, ҳатто кексалигида ҳам чўмилиши, ҳузурланиши мумкин. Мақол билан "Сен чўмилаётган дарё ўша, лекин суви бошқа, сен ғусл қилган сувлар оқиб кетди, бу сув янгиси, у сув эмас, демакки, ўша дарё ҳам эмас", демоқчи бўладилар. Ҳақиқатан ҳам шундай. Шу сабаб ҳаётни оқар дарё, дейдилар. "Замон замонга ўшамас" мақоли унга муқобил бўла олади.

Бир кун жанжал чиққан уйдан қирқ кун барака қочар. Оилада

бўлар-бўлмасга жанжал қилавермаслик, айниқса, эр билан хотин аҳил бўлиши зарурлигини уқтирувчи бу мақолнинг турли муқобиллари бор: "Бир кун уришганнинг қирқ кун насибаси қирқилади", "Жанжалли уйдан барака қочар", "Жанжалли уй — азобли гўр", "Оила аҳил бўлса, омад ўзи оёғи билан келади" каби. Оила, маҳалла ва бу билан бутун мамлакат аҳиллик, бирликка чақирилиб, ўзбекнинг тинчлик-хотиржамликни улуғловчи мақолларидан бири сифатида ҳамма замонларда нутқимизда фаол қўлланилади.

Бир сават тухумга бир тепки кифоя. *Муқобили:* "Бир гала қаргага бир кесак кифоя". Бу мақоллар билан "Ў-ҳў, кўп экан, деб душмандан кўрқма, сиртидан кўп кўрингани билан, бир зарбалик ҳоли бор", деган маънода жангчиларга далда берилган. Мақолда аслида "тухум"га ачиниш, безътиборлик билан кўп кунлик насибани қийиш, оиланинг озиқ манбаини қуритиш, бўлажак кўп сонли жўжа ва товукдан бехосдан маҳрум бўлиш маъноларида танқид мантиғи ҳукмрон.

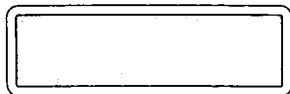
*Бу масалким,
отолмаган соғдон—
Бошу кетга тегар
отган он.*

Завқий

9

Бир юзингни урушга қўй, бир юзингни ярашга. Бу ўринда "уруш" ва "уриш" сўзлари маъносини фарқлаш лозим. Мазкур мақолда бу сўз "уруш-жанжал" маъносини ташимоқда. Асло "уриш", "тарсаки тортиш", "шапатилаш" маъносида эмас. "Биров билан урушганда, сўкишганда, кейин ярашадиган, муроса-мадора қилиб кетадиган тарафларини ҳам кўзлаб иш кўр, бутунлай юз кўрмас бўлиб кетадиган даражада қаттиқ уришиб-сўкишма", дейилмоқчи. *Муқобили:* "Борадиган эшигингни қаттиқ ёпма". Ўзбекона андиша, узоқни кўзлаб иш кўриш, жаҳл келганда ҳам ақлни қочирмаслик ўғити.

Г —

Гадой аразласа, тўрвасига зиён. Гадой — тиланчи. У нимасига, кимдан аразлайди?

Лекин шундай мақол борки, уни мажозий маънода ишлатадилар. Камбағал, қашшоқ, паст мартабали одам бўлса ҳам баъзилар орияти, номуси кучлилигидан амалдор ё бой-бадавлат одамнинг иродасига, зўравонлигига қарши боради, унга бўйин эггиси келмайди, орини

бермайди. Шундай одамларга кесатик, аччиқ истехзо ва киноя билан: "Қаерга ҳам борарди, бир кун бошини эгиб келади, унинг гина-кудурати, арази ўзининг рўзгорига, бола-чақаси ризқинасибасига зиён", дея такаббурлик билан хулоса қиладилар. Пировард-натижани эса ҳаёт кўрсатади. Такаббурлик, киборлик, каттазанлик, оёғи ердан узилганлик мақоли.

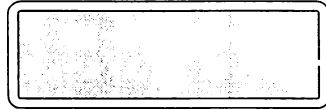
Гап кўп, кўмир оз. Қадимда узун қиш кечалари кўни-кўшни, ёрдўстлар бир уйга йиғилиб, танча атрофида ўтириб, гурунглашганлар. Шунда суҳбат узоқ чўзилиб кетса, суҳбатдошлардан бири ярим ҳазил, ярим чин қилиб, "Қиш ўчоғи тор, бор уйингга бор", дея "етар энди", вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди, "уй-уйликка, тепа тўйликка", дейишган. *Муқобили*: "Иш кўп, темир оз, гап кўп, кўмир оз". Шоир Э. Воҳидов изоҳича, аслида ушбу нақл: "Гап кўп, умр оз" шаклида бўлган. Талаффуздаги диссимилляция тўғрисида "Гап кўпу кўмир оз" шаклига кириб қолган. Мақол инсонни беҳуда суҳандонлик, фойдасиз нутқдан тийиб, ҳаётни, одамларга муносабатни ниҳоятда қадрлаши ва ўйлаб гапиришга чақирishi билан қимматлидир.

10 Гап ҳар кўп бўлса, қадри бўлмайди. *Муқобили*: "Шакарнинг ози ширин", мажозий маънода, ҳар бир яхши нарсанинг ҳам ози яхши, қадри бўлади. Кўп бўлса, кўнгилга уради, қадри кетади, деган мазмун ташийди. Халқда "Бор ерда бол арзон, йўқ ерда туз қиммат" деган мақол ҳам бор. Кўп бўлса, қадрсиз, оз бўлса тансиқ мантқиғи жойланган. Қавмларимиз ҳар нарсанинг меъёрида бўлиши, бойлик, мол-мулк ҳам эҳтиёжни қондирадиган даражада тўпланишини нормал ҳолат санаганлар. Меъёрдан ошиш, эҳтиёждан юқори дунёга эга бўлиш кишини ахлоқий-маиший жиҳатдан бузишини ўқтириб келганлар.

Гапни гапир уққанга... Бу мақолнинг тўлиғи: "Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гап гапириб нетарсан, онаси бевақт туққанга" дейилади. "Бевақт туққан" — "Беникоҳ туққан" бирикмасига маънодош. Ҳароми одам гап уқмайди, гапнинг фаҳмига етмайди, англамайди, билса ҳам қадрига етмайди, демоқчи бўлади бу билан доно халқимиз. Аждодларимиз ушбу мақол билан "гапни уқадиган, жон қулоғи билан тинглайдиган, илтимосингни ерда қолдирмайдиган одамга гапир, ярамас, гап уқмас, бунга арзимас одамларга гапириб ўтирма, барибир уқтира олмайсан, суҳанинг зое кетади", дейишган.

Гул тикансиз бўлмас... Мажозий маънода ҳар қандай яхши нарсанинг ҳам бир ёмон томони бўлади, дейилади. *Муқобиллари*: "Бол бор ерда ари бор", "Гул тикансиз бўлмас, сафо жафосиз"; "Гулни гул дерму киши гулнинг тикони бўлмаса, ёрни ёр дерму киши, ёрнинг жафоси бўлмаса", "Гулни севган тиконига ҳам чидайди" каби. Бу сингари мақоллар мумтоз шеърятимизда ҳам гўзал инъикосини топган.

Д —

Давринг кепти — сур бегим, давронинг кепти — ур бегим! Мақол ўтмишда золим, такаббур, одамларни хўрлайдиган зўравонларга нисбатан киноя, кесатиқ маъносида ишлатилган. Ҳозирги замонда ҳам баъзи бир тасодифий, ҳаром йўл билан бойиган, босар-тусарини билмай қолган "бойвачча", "бек"ларга нисбатан киноямуз ишлатилиб, "Кўрмаганнинг кўргани курсин" қабилида истеҳзо муносабати билдирилади. Кўчма маънода, "Давринг кептими, қилғилигингни қилиб ол, кайфу сафонгни, маишатингни уриб қол, бир кун бошинг бориб деворга урилганда биласан" дейилмоқчи. Мақолда сарказм, нафрат, фош этиш оҳанги кучли.

Дарахт бир жойда кўкаради. Ҳақиқатан ҳам дарахт ниҳолини жойдан жойга кўчираверсангиз сўлиб, охири қуриydi. Бир жойда яхши парвариш қилинса, кўкариб, яйраб-яшнаydi. Бу мақол билан "Ҳаётингни ўтказиб турган ерининг шарт-шароитига кўник. Агар бунга қониқмай, иссиқ жойингни совутсанг, борган жойингда қадр-қиммат топа олмайсан, ўз еринга, бор тирикчилигинга қаноат қилсанг, ахийри камолга етиб, барака ва қадр топасан", деган маънода панд-насихат қилинади. Дарахт мисолида инсон ҳаёти, табиати, турмуш тарзи кўзда тутилади.

Дард бошқа — ажал бошқа. Бемор кишиларга шундай мақол билан таскин, тасалли берилади. Унга умид бахш этиб, далда берадилар. *Муқобиллари*: "Иссиқ жон иситмасиз бўлмас", "Бир тери ичида қўй неча бор семириб, неча бор озади"; "Дард берган Худо, давосини ҳам беради"; "Ноумид шайтон" қабилар. Ҳақиқатан ҳам ҳаётда бу мақолнинг исботи кўп учрайди. Узоқ йиллар бирор тана аъзоси шифоталаблигидан нолиб юрган бемор бу ёқда қолиб,

туппа-тузук, соғлом юрган инсон тасодифий бир фалокат, ё юрак хуружи билан пақ этиб ўлиб кетаверади. Шундай ҳолларда беихтиёр, рост, "дард бошқа — ажал бошқа" дея ёқа ушлайсиз...

Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлмасин. Қарздорлик ҳамма замонларда ҳам ҳар икки томон учун оғир кечган. Қарз берган — ололмай, олган вақтида — тўлолмай. Кексалар фарзандларига бу борада: "Болам, бериб ёмон бўлгандан, бермай ёмон бўл", дейдилар. *Муқобиллари*: "Олимсоғинг бўлса бўлсин, беримсоғинг бўлмасин", "Қарздорлик — қаҳри худо", "Қарз берувчи — арслон, қарз олувчи — сичқон", "Қарздорнинг ёнчиғи ёлғонга тўла", "Қарз олган қочар, қарз берган — қувар", "Қўлдан бериб, оёқдан тўзасан", "Олимсоқ кечикса, оёқ чиқаради", Халқимиз, "Қарз сўраганнинг бир юзи, бўла туриб бермаганнинг икки юзи қора", дея қарз олди-бердисини инсоний баҳолаб қўйган. Шу сабабли ҳам қавмларимиз "Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлмасин", дейишади.

Даромадга яраша буромад. Даромад — кирим. Буромад — чиқим. Бу мақол билан ота-боболар: "Киримингга қараб чиқим қил, ўз ҳолингга яраша иш кўр. Киримингнинг мазаси бўлмаса-ю, чиқимингни катта-катта қилиб юборсанг, кейин ўзингга қийин бўлади", деган андиша билан иқтисод ва тежамкорлик юзасидан таълим берганлар.

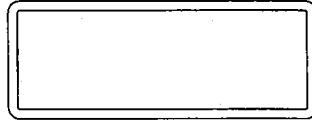
Деворнинг ҳам қулоғи бор. *Муқобиллари*: "Девор тагида гапирма, деворнинг ҳам қулоғи бор", "Деворнинг сичқони бор, сичқоннинг қулоғи бор", "Ўз уйим деб гапирма, уй орқасида одам бор", "Дўппининг тагида одам бор", "Эшигингни бекитма — тирқишини бекит". Мазкур мақоллар эҳтиёткорлик билан сўзлаш, сир сақлаш, ҳушёр, зийрак бўлишга чақиради. Сир сақлаш хусусида халқимиз: "Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз — эҳтиёткор бўлиш деганидир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир, ошкор қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан", деган ақидага эга.

"Деворнинг ҳам қулоғи бор" мақоли инсонни аввал ўйлаб, кейин сўйлашга, эҳтиёткор бўлишга, оғиздан ҳуда-беҳуда сўз чиқармасликка чақириши билан барча замонлар учун долзарбдир.

Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб. Чин дўстан фақат фойда тегади, у кишига ёмонлик соғинмайди, зиён-заҳмат етказмайди. Агар у қаттиқ-қурум гапирса ҳам бундан хафа бўлмаслик керак. Чунки у кишини нотўғри йўлдан қайтармоқ ниятида, куюнганидан шундай қилади. Мазкур мақол ва унинг қуйидаги муқобилларида

шу ўғит қайта-қайта таъкидланади. "Дўст йиғлатар, душман кулдиар", "Шакарли тилга ишонма", "Дўст отган тош бош ёрмас", "Аччиқ сўз — аччиқ доридай дармон", "Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама". Мақол билан инсон одам танишга, дўст-душманнинг фарқига боришга, аслини қалбакидан ажрата билишга чақиради, хушёрлиги оширилади.

Е —

Еб тўймаган — ялаб тўймас. "Еб етти бўлмаган, ялаб етмиш бўларми?", "Мутаб тўймаган, мужиб тўярми?". Очкўз, баднафс одамларга нисбатан қўлланиладиган мазкур мақолларнинг қуйидаги мазмундошлари ҳам бор: "Қўзилигида сутга тўймаган тўқлигида турткисин қўймас", "Ўғизда тўймаган (ўғиз сути) — тўғизда (тўққиз ёшда ҳам) тўймас".

Мақол ҳарис, баднафс, суқ одамларга нисбатан танқид маъноси ҳамда ҳамиша нафсни тийиш, кўзи, назари тўқ бўлишга даъвати билан аҳамиятлидир.

Еган оғиз уялар. *Муқобили:* "Оғиз еса — кўз уялар". Мазкур мақол билан ҳалқимиз "Бераверар экан деб бировнинг овқатини еяверма, нарсасини олаверма, оқибатини ўйла. Балки бу "ҳиммат" ортида ёмон ният яширингандир", демоқчи бўлади. Берганини еб, ундан манфаат кўриб юрган бўлсанг, бир куни келиб у ҳам сенга имконингдан ташқари илтимос қилиб қолса, ғайриқонуний бўлса ҳам бажаришга мажбур бўласан. Чунки еган оғиз уялар, деганларидай, унинг олдида қарздор, бурчдор бўлиб қолгансан, деган ўғитни беради. Мақол инсонни эркин ва холисликка, ўзгалар олдида тили қисик бўлиб қолмасликка чақиради.

Ема-ичма, бўл бахил, бой бўлмасанг, мен кафил. Мақол киноя, кесатиқ, пичинг, нафратли танқид оҳангига эга. Ҳарис, зикна, ҳасис, ичи қора, бахил одамларни танқид қилиш мазмунида. Ҳақиқатан ҳам емай-ичмай, туф деб тугиб, бахиллик билан топганини биров билан баҳам кўрмай, оиласи, бола-чақасидан яшириб тўплаган, уйган, йиққан кимса бой бўлиши тайин. Лекин унинг бойлигидан кимга фойда?! Бу олчоқ мол-дунёсини нафақат ўзгалар, яқинлари, ҳатто ўзига ҳам раво кўрмайди. "Ўзи емас, итга бермас", деб шундай нокасларни айтадилар. Мақол

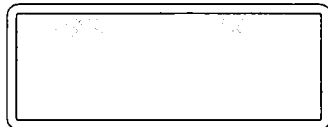
қаҳрамонини танқид қилиш билан инсонлар қўли очиқлик, саховат, серҳимматлиликка чақирилади.

Ер қаттиқ бўлса, ҳўкиз ҳўкиздан кўрар. Баъзан шундай ҳоллар бўладики, бажарилаётган иш анча мушкул бўлиб, ишлаётганлар мўлжалдаги натижага эриша олмайдилар. Асаблари бузилиб, диққат бўладилар. Шунда айбни бир-бирларига тўнкайдилар. Ваҳоланки, сабаб, айб у ёки бу одамда эмас, бошқа нарсада. Аслида осмон йироқ, ер қаттиқ, дегандай гап ернинг қаттиқлигидадир.

Ер оғизни эмас оғиз боғлар. Рўзаи моҳи рамазонда, саҳарликда "оғиз боғланади". Ифторликда "оғиз очилади". Бу удум ҳар бир мусулмонга яхши таниш. Мазкур мақол билан "Бир жойга борганинда, сендан бошқа меҳмонлар ҳам бўлса, қорнинг тўқ бўлса ҳам овқатдан тотиниб, чўқилаб тур. Ҳаммадан бурун дастурхондан қўл тортма. Сен қўл артсанг, сенга қараб бошқалар ҳам тановулни тўхтатишади", дейиляпти. Ўзгаларнинг ризқини қийган "Емас оғиз" танқид қилиняпти. Бу билан халқимиз, яқинларимиз ҳўшёрликка, вазиятга қараб иш кўришга, оммадан узилмасликка, эл манфаатига ҳамдам бўлишга чақирилмоқда.

14

Ж —

Жалада қолган ёмғирдан қўрқмас. Бу мақол "Ҳаётда катта-кичик қийинчиликлар кўрган одам, унча-мунча машаққатдан чўчимайди. Чидайди, бардош беради", деган мазмунда ишлатилади. Қиёсда "Ёмғирдан қутулиб жалага тутилдим" мақоли ҳам борки, мазкур мақолнинг тескари мазмунини ифодаляйди. Нақлда қиёс, қатъият, ирода, ўзига, ўз эътиқодига ишонч руҳи мужассам.

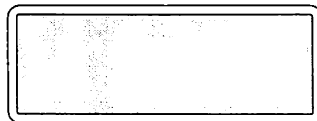
Жўжали товукдан дон ортмас. *Муқобиллари:* "Болали қўшдан дон ортмас"; "Бузоқли сигирдан чўп ортмас"; "Қулунлаган биядан қудуқдаги сув ортмас"; "Болали уйдан нон ортмас" кабилар. Бу мақоллар билан "Рўзғори, оиласи катта, бола-чақаси кўп одамдан ҳеч нарса ортмайди, қўлида ортиқча маблағи ҳам бўлмайди. Бундай одамлардан бир нима умид, тама қилма, сўрама, сўрасангу тополмаса, гина қилма" дейилмоқчи. Мақолда жўжабирдай жон

ўзбек оиласига хайрихоҳлик, инсоф-диёнат, саховат оҳанглари мавжуд.

Жўжани кузда санаймиз. *Муқобиллари:* "Чучварани хомлигида санама, жўжани каллигида санама", "Чучварани пишириб сана, жўжани очириб". Жўжа баҳорда, олди ёз тухумдан очиб чиқади. У пайтда ҳали унинг бошига пар чиқмаганлиги учун "кал" деб атайдилар. Жўжалар то кузга боргунча анча катта бўлиб, ўзини-ўзи эплай оладиган бўлгунча, қанчасини мушук, калхат ва бошқалар еб кетади, қанчаси бирор шикаст топиб нобуд бўлади. Кузгача эсон-омон етиб олганларигина ҳақиқий жўжа, кейинчалик товук, хўроз бўлади.

Чучварани ҳам тугилганидан кейин санаб ўтириш бефойда. Чунки у қозонга тушгандан кейин то пишгунича қанчаси очилиб, ёрилиб, сувга чиқиб кетади. Ушбу мақолларни ишлатиш билан халқимиз, ҳали бир ишни бошламай туриб, ёхуд бир ишга эндигина қўла уриб, дарҳол овоза қилишга, мақтанишга тушма, демоқчи бўлади. Аждодлар, "Санамай саккиз дема" ақидаси билан ишни пишиқ қилиш, то натижасини кўрмагунча бир ишни тўхтатмаслик, айна пайтда инсонни вазмин, оқил, камтарин, холис бўлишга чақирганлар.

8 —

Замон замонга ўхшамас. *Муқобиллари:* "Одам одамга ўхшамас"; "Ҳар ишнинг ўз мавриди бор" ва ҳоказо.

Ҳақиқатан ҳам давр, замон, вақт оқар дарё, уни тўхтатиб бўлмайди. Замоннинг замонга ўхшамаслиги ҳам бор гап. Одатда мазкур мақолни замонанинг зайли билан қийинчиликка дуч келган, мушкул аҳволга тушган ва ўз аянчли ҳолидан нолийдиган одамларга таскин, тасалли сифатида ишлатадилар. Айни чоғда мақолда мажҳул, холис, ижобий хулоса оҳанги бор. Келажакка умид ҳисси ҳам яширин.

Замон сенга боқмаса — сен замонга боқ. Муросаи мадора мақоли. Замоннинг, даврнинг, ҳаёт босқичининг тартиб-қоидаларига кўникиш, замонасоз бўлишга, қаноат ва бардошга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги муқобиллари ҳам бор: "Замон сенга созлик қилмаса, сен замонга созлик қил", "Замон сенга бўйин қўймаса, сен замонга бўйин қўй", "Ел қаёққа эсса, елкан шу ёққа сузади",

"Шамол қаёққа эсса, бошоқ шу ёққа эгилади", "Замонанг қандай бўлса, бўркингни шундай кий", "Аравасига тушдингми, қўшигини ҳам айт", "Замонанг гулки бўлса, сен тозиси бўл".

Мазкур мақол билан: "Замон ҳамиша бирдай туравермайди, тобора ўзгариб, мураккаблашиб бораверади, шундай экан, сен ҳам ўз билиминг, дунёқарашинг, ҳунаринг билан чегараланиб қолмай, олдинга интилавер. Билимингга билим, ҳунарингга ҳунар қўшавер. Шундагина замон билан ҳамқадам, тенг юроласан, ундан ортда қолсанг, сенга қийин бўлади" деган маънода насиҳат қиладилар. Халқ бу борада ўз хулосасини ҳам чиқариб қўйган: "Замон ёмон эмас, замонга боқмаган ёмон".

Зиқна бирга унамай, дужавага тушади. Дужава дегани икки баравар, икки ҳисса деган маънони беради: "Мумсикнинг харжи икки баравар"; "Эринган икки сочар". Мазкур мақоллар билан халқимиз, зиқна, хасис одам арзон, камхарж, буюму нарсага учиб, чув тушади. Кейин икки-уч ҳисса ортиқ сарфлаб, бақоси бўлмаган арзонни қимматлаштиради, деяпти. Мақолда қаҳрамонга ўғит, ачиниш, тўғри йўлга солиш, хайрихоҳлик оҳанглари мавжуд.

18

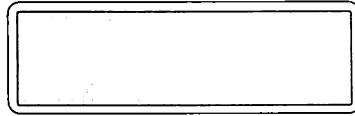
Замона зўрники – томоша кўрники. Нотенглик, номуносиблик, нотабийликка қарши исён мақоли. Сурункали адолатсизлик рўй бериб турганда, ҳақиқат оёқости қилинганда, сен ҳақ бўлиб, ҳарифинг қўли баланд келиб турганда, борингки, барча катта-кичик воқеа-ҳодисаларда оқни қора деб топилганда, алам, изтироб, нафрат ҳисси билан айтилган.

Мақолнинг иккинчи қисми — "томоша кўрники" мажозий маъно ташиб, "бу воқеа-ҳодисаларни кўриб, кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка олиш керак. Бу замонда кўр ва сўқир бўлмоқ талаб қилинади" мазмунини ташийди. Мақол тоталитар тузум даврида айниқса, халқ орасида фаол қўлланилган, аммо илмий-маърифий нашр ва оммавий ахборот воситаларида ёзма равишда чоп этилмаган. Сарказм, киноя, сатирик руҳ кучли.

Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Бировдан бирор нима сўралса-ю, у бўла туриб бермаса, шерикчиликда бирор иш қилинмоқчи бўлганда, иккинчи томон унамаса, яқин одаминг бошингга мушкул иш тушиб турганда кўмакка келмаса, шу мақол ишлатилади. "Сўраб, илтимос қилиб қоламиз-у, зўрлик ёки зўравонлик қилмаймиз, наилож, бошга тушганни кўз кўради", дея ўз-ўзимизни юпатган бўламиз.

Мақолда ўқинч, афсус, ички норозилик, маълум маънода домон-гирлик ҳисси мужассам. Ўзбек миллий характери, психологиясини ифодаловчи эътироф.

И -

Игнадек тешиқдан туядек совуқ киради. Бу мақолни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, мажозан

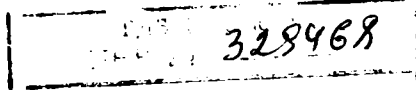
ҳам: "Озгина, кичкина, хавф-хатарга нисбатан беписанд бўлма, унинг кетидан катта зиён-заҳмат етиб келиши мумкин" деган маънода ҳам қўлайдилар. "Ёлғиз балога индамасанг, кўпаяди" мақоли билан ҳар қандай хавф-хатарга жиддий эътиборли бўлиш, дарҳол унга қарши чоралар кўриб, олдини олишга чақирадилар.

Игна билан битадиган ишга жуводдиз тикма. Бу юқоридаги мақолга қарама-қарши маънода ноўрин, бевақт ваҳима қилмаслик, васвасага берилмаслик, ақл билан иш кўришга чақирик, даъватга асосланади. Ушбу мақол билан ёши улуғлар, ўз тажрибаларидан келиб чиқиб, енгил битадиган ишга катта-кичикни аралаштириб, уларни овора қилмасликка чақирадилар. Ҳақиқатан ҳам игна йўрғалайдиган жойда жуводдиз ноўрин бўлиб, "мато"ни зада қилади. Назокат, нафосат, фаросат, таъб ва дид нозиклигига қурилган.

Икки қуённи қувган бирини ҳам тутолмас. Бу мақолни мажозан: "Бирданига катта фойда кўриш ниятида бирйўла икки ишнинг бошини тутма. Бундай қилсанг иккаласининг ҳам уддасидан чиқолмайсан", деган маънода қўлайдилар. "Икки кеманинг бошини тутган фарқ бўлади" мақоли ҳам борки, бунини юқорида айтилган маънода ҳам, "сотқин, иккиюзламачи одам ўз манфаати йўлида бир-бирига рақиб бўлган икки томонга ҳам махфий равишда хизмат қилса, тез орада бу сир ошкор бўлади. Бу хиёнатнинг миси чиқади, ҳалокатга учрайди", деган маънода қўлайдилар.

*Иста ато йўлида фидо жон қилмоқ,
Кулуқ анога улча имкон қилмоқ,
Зудри абад истасанг фаровон қилмоқ
Бил ани ато-анога эҳсон қилмоқ!*

Алишер Навоий

Инсоф сари барака. Халқимиз инсоф-диёнат, ҳалолликни энг яхши инсоний фазилатлар сифатида бир умр қадрлаб келган. Шу сабаб умрнинг баракаси ҳам, инсоннинг ҳаётдан кўрадиган моддий манфаати ҳам, аввало инсофдандир, деб ҳисоблайди. "Инсофи йўқнинг имони йўқ" деган мақол ҳам муқобил сифатида уни қўллаб-қувватлайди. Имон, ишонч, кўнгилда қатъий диёнат билан касб-ҳунар, тадбиркорлик, ишбилармонлик, бизнес иши олиб бориш, инсон, жамоа, жамиятга қут-барака киритади. Акси — олчоқлик, кўзбўямачилик, ўзимбўлайчилик, хиёнат, беш қўлни оғизга тиқиш аввало имонни емиради, инсонни йўлдан оздиради, лаънатга, эл қарғишига учратади.

Ўтмишда аждодларимиз имонни яшнаб турган мевали дарахтга ўхшатишган. Бу "Имон дарахти"да беш катта шох мавжуд: инсоф, ҳаё, адолат, шафқат, марҳамат. Кишида мана шу фазилатнинг лоақал битгаси бўлса ҳам унинг имони бўлади. Бирортаси ҳам бўлмаса, бу унинг имонсизлигидан далолат, деб ҳисоблашган. "Инсофли одам ошини ер, инсофсиз одам бошини ер", деган мақол ҳам бор. Ушбу мақол иш одами, умуман ҳаёт учун шиор вазифасини ўташи мумкин.

18

Ипни ҳар қанча бўяган билан ипак бўлмайди. Мақолда ҳар нарсанинг асли, зоти, ўзаги қандай бўлса, ўзи, сифати ҳам шундай бўлади, деган маъно уқтириляпти. Халқимиз бу ҳақда: "Қазисан, қартасан, асли наслингга тортасан", деган мақол ҳам яратган.

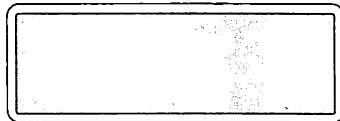
Ҳақиқатан ҳам ипни қанчалар бўяб-бежаманг, иплигича қолади. Ҳеч қачон ипак бўлмайди. Мақол сохта, қалбакилик, кўзбўямачиликни танқид, ростгўйлик, бориға барака ақидаси билан иш кўришни олқишлашга бағишланган.

Иш устасидан кўрқар. Ҳунар эгаллашга, ўз ишининг устаси бўлиб етишишга даъват этувчи мақол. *Муқобиллари:* "Иш билганники, қилич тутганники"; "Темирчининг қўлида темир эриб сув бўлар"; "Иш — ишнинг кетига туш"; "Ҳар ишнинг кетига тушган — қўлига олмай қолмас"; "Ишласанг — тишларсан"; "Ишнинг ўзи ишга ўргатади"; "Ишлаганинг — уйингга, ўрганганинг — ўзингга" каби. Меҳнат, ҳаракат, касб-кор, ҳунарни санъат даражасига кўтаришга чақириқ эътирофи.

Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулибди. Киноя, кесатик, заҳархандалик, нафратга йўғрилган мақол. Ўзининг катта айби, гуноҳи бўлатуриб, ўзгаларнинг айбига бонг уриб, улар устидан

кулувчи, масхараловчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. *Муқобиллари*: "Йиртиқ оғиз тиртиқ оғизга кулибди"; "Йиқилган қоқилганга кулибди"; "Эчкиники минг очилса айби йўқ, қўйники бир очилса — айб"; "Илон ўз эгрилигини билмай, туянинг бўйнини эгри дермиш" кабилар.

Й -

Йигитнинг сазаси ўлгунча ҳўкизнинг бўйни узилсин. Саза — илтимос,

илтижо, таклиф. Ота-боболар, одатга

кўра, йигитларни ниҳоятда ҳурмат қиладилар. Уларнинг сўзи-суханини ерда қолдирмайдилар. Мақолда шу одат ўз бадийий инъикосини топган. *Муқобиллари*: "Йигитнинг сазаси сингунча шайтоннинг бўйни узилсин"; "Йигитнинг сазаси ўлгандан ўзи ўлгани афзал"; "Йигит кўнгли подшо"; "Йигит кўнгли ипақдир, бир чигилса чўзилмас"; "Йигитнинг хуни юз йилқи, ори минг йилқи"; "Йигитнинг хўрлиги ўлимдан қаттиқ" сингари.

Йигит — миллат кўрғони, суянган тоғи, яшнаган боғи, ор-номуси, кучи-қудрати. Шу сабаб миллат орияти йигит тимсолида намоён бўлади.

Йиқилган — курашга тўймас. *Муқобиллари*: "Тўкилган тўлмас, йиқилган тўймас"; "Ютқазган ўйинга тўймас, йиқилган курашга".

Бу мақолларни бирор ишнинг уддасидан чиқолмаса ҳам ҳадеб беҳуда уринаверадиған одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Йўл азоби — гўр азоби. Қиёс, таққос мақоли. Йўл юриб тортилган азоб, гуноҳқор банданинг мункарнакир сўроқлари олдидаги гўр азоби билан баробар, дейилапти. Ҳозиргидай темир йўл, автомобиль ва ҳаво транспорти бўлмаган замонларда туя қарвони, от, эшақда, пиёда узоқ сафарга чиққан одам, масалан, Ҳаж зиёратига, бениҳоя катта азоб-уқубатларга дучор бўлган. Бундай уқубатни ота-боболар ушбу мақолда лўнда қилиб ифодалаганлар ва бу борада, йўл юриш, сафар, саёҳатга чиқиш бобида ўз маслаҳатлари билан ёрдамга келганлар:

"Юришдан аввал йўл ахтар"; "Йўл сўрамай, йўлга тушма"; "Йўлни билган қоқилмас"; "Бозор билган оч қолмас, йўлни билган кеч қолмас"; "Йўл кўрмаган йўл очар, кун кўрмаган кун очар"; "Йўл

билмасанг йўлчига боқ"; "Билмаган ёвуқ йўлдан билган йироқ йўл яхши"; "Синаган йўлингдан қолма, синамаган йўлингга борма"; "Ёмон ҳавода йўл босгандан тинч гўлаҳда кул босган яхши" (гўлаҳ — ҳаммом ўтхонаси); "Ели кун йўрт, ёғинли кун ёт"; "Бемаҳал юрган қоқилар"; "Бир кунлик йўлга чиқсанг бир ҳафталиқ озик ол"; "Ёз ёпинчиғингни қўйма, қиш ўзинг биласан"; "Йўлга чиқсанг йўлдошли чик"; "Аввал йўлдош, кейин йўл"; "Йўл топгунча йўлдош топ"; "Йўлдошини ташлаган йўлда қолар" мақоллари шулар жумласидандир. Мақол ҳамма замонлар учун ҳам долзарблиги сабаб катта аҳамият касб этади. Бизнинг ривожланган етук замонамизда ҳам чегара, божхона, ўтиш манзилларидаги ноқулай вазиятлар мазкур мақолни бот-бот эсга солиб туради.

Йўқни йўндириб бўлмас, қушни қўндириб. *Муқобиллари:* "Кенг тор бўлмас, йўқ бор бўлмас"; "Ўзингда йўқ — оламда йўқ"; "Йўққа юриб етолмайсан"; "Йўққа югурик етмайди, қумга қозик ўтмайди"; "Ўтган булутдан ёмғир кутма"; "Чиқмаган офтобга исинма"; "Йўққа югуриб, бордан ажрама" каби. Ушбу мақоллар билан халқимиз, асли тагида йўқ, бўлмаган нарсани топаман деб овора бўлма, кучингни беҳуда сарфлама, дея ўгит беради. Оддий мантиқ билан, йўқ нарсани йўндириб, ясаб бўлмайди, қушни ўзи ихтиёр қилмаса, қўндириб бўлмайди. Йўқ нарсага хомтама бўлма, дея ҳаётий тажрибасини баён қилади.

Йўқолган пичоқнинг сопи — олтин. Киноя, кесатик, пичинг мақоли. *Муқобиллари:* "Йўқолган болтанинг дастаси олтин"; "Кетган балиқ — кемадай". Бу мақоллар билан "Аввало бировдан омонат олинган нарсани вақтида қайтар, асло йўқотма, синдирма, узма, бузма. Акс ҳолда, таомилга кўра, ўрнига ундан яхшироқ буюм

қайтаришинг керак бўлади. Чунки мол эгаси ўзининг йўқолган нарсасини "ана ундоқ эди", "мана бундоқ эди" дея мақтаб баҳосини ошираверади. Тўлаган унча-мунча нарсангни назар-писанд қилмайди", де-

*Йўлга қара, йўлни кўрарлар кетди,
Бошла ўзинг, бошда юрарлар кетди.
Қавмингга бор, ҳолини сўр, қил йўқлов,
Йўқлаб сени ҳолинг сўрарлар кетди.*

Паҳлавон Маҳмуд

моқчи бўладилар. Мақолда буюм эгасига киноя, омонат олганга хайрихоҳлик, ўгит маънолари мужассам.

К —

Кавланмаган чўғ кул остида қолиб

кетади. Бу мақол билан: "Ўтиб кетган эски гапни, гинахонликларни кавламасанг, бора-бора унутулиб, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Агар кавлайдиган бўлсанг, эски гиналар қайта қўзғалиб, асабингни, кайфиятингни бузади", демокчи бўладилар. Бу — бир маъноси. Иккинчиси: "Чўғ кавланиб топилса, тафти билан танчангни иситади, фойдаси тегади, ҳатто бошқа янги оловларга тутантириқ бўлиши, бозиллаган янги чўғлар ҳосил қилиши ҳам мумкин", деган маъноси ҳам борки, мақолдан кўзда тутилган мақсад шу мазмунни ифодалашга қаратилган. Рамз, тимсол, коса тагида нимкоса мантиғи ҳукмрон. Инсон ҳамиша чархланиб, такомиллашиб бориши, кул остидаги чўғ каби қўзғаб, кавланиб турилиши тавсия қилинади.

Кемага тушганнинг жони бир. Бирор фалокат, ҳалокат, хавф-хатарнинг олдини олишда, баргараф этишда ҳамма барабар ҳаракат қилиши, жон куйдириши, биров ишлаб, биров четга чиқиб турмаслиги лозимлигини уқтирганда ва шунга ўхшаш бошқа вазиятларда мазкур мақолни ишлатадилар. Асл маъноси: "Кемага тушдингми, шоҳмисан, гадоми то манзилга эсон-омон етиб олгунча шу ҳаракат воситасининг асирисан. Худо кўрсатмасин, бирор корҳол бўлиб, фалокат рўй берса, ҳўлу қуруқ барабар ёнади, яъни ҳамма барабар фарқ бўлади", деган мазмун ташийди. Мен бу мақолга муқобил қилиб: "Кемага тушганнинг сони бир" деган бўлардим. Чунки экипаж қанча одам бўлишидан қатъий назар, барчасининг жони каби сони ҳам бир, тақдири аъмоли бир хил бўлади. Рамз, тимсол, тавакқал, худога солиш маънолари мужассам.

Киши юртида шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл. Ватанни севиш, унга содиқ ва фидойи бўлиш, ота юртнинг ҳар қандай жаннатмакон ўзга юртлардан ҳамиша афзаллигини улуғловчи мақол. *Муқобиллари:* "Ўзга элнинг султони бўлгунча, ўз элининг чўпони бўл"; "Ўзга юртнинг боши бўлгунча, ўз юртининг тоши бўл"; "Ўзоқнинг қозиси бўлгунча, яқиннинг тозиси бўл"; "Ўзганинг тоқи равоқидан ўзининг айвонинг яхши"; "Ўзга юртнинг юз баҳори — ўз юртининг битта қори"; "Ўз элим олтин бешик, ўзга элнинг туби тешик"; "Ўз уйинг — ўлан тўшагинг" каби. Инсоний меҳр-муҳаббат, фидойилик, киндик қони тўкилган ерга

садоқат, одам зотининг табиат ва жамият фарзанди эканлиги инстинкти.

Коса тагида нимкоса. *Муқобиллари:* "Косанг-ку косанг, нимкосангдан қўрқаман"; "Гап тагида гап бор". Бу мақоллар бирор нарса, одам, буюм, воқеа-ҳодисага шама, имо-ишора қилинганда айтилади. Доно халқ томдан тараша тушгандек бир нуқсон, хатоингни бетингга шартта айтмай, андиша билан пардалаб, образга ўраб баён қилади. "Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит" қабилида.

Кўза кунда эмас, кунда синади. Огоҳликка даъват, ҳушёрлик, инсоф-диёнатга чорловчи мақол. Айримлар, ҳеч ким билмаяпти, индамаяпти дея ўғирлик, фирромлик, хиёнат, мўмай даромад орттириш йўлида ғайриқонуний ишлар билан шуғулланадилар. Халқ шундайларга, кўзингни оч, ўзингни йиғиштириб ол, бир кунмас-бир кун сириг ошкор бўлиб, бошингга мушкул иш тушади, ўшанда сўнгги пушаймон ўзингга душман бўлади, деган ўғитни беради. Образли қилиб, бу жараённи нозик, нафис кўзага ўхшатилади. У ҳар куни синавермайди, Аллоҳнинг ғазабига йўлликқан бир кунинг синиб, чилпарчин бўлади, дейиляпти. Сўз санъати, образли ташбеҳ ва қиёс, огоҳликка даъват руҳида.

Кўлнинг отини балиғи чиқаради. Бу билан оиланинг, жамоанинг отини яхши, оқил фарзанд, ишбилармон, уздабурро ходимлари чиқаради. Донгини элга ёяди, демоқчи бўладилар. Элнинг донгини эса унинг мард, ботир, донгдор кишилари, буюк илм ва фан дарғалари дунёга ёядилар, дейилмоқчи. Рамзга йўғрилган қаноат, ифтихор, ишонч бадиий ифодаси.

Кўр бўлсанг бўл, кўрнамак бўлма. Кўрнамак — туз ичиб, тузлуғига тупурган, яхшилик кўрган одамига ёмонлик билан жавоб қилган, дўстлик, вафога хиёнат қилган, нонкўр одам. Халқимизнинг бундай кимсаларга нафрати шу қадарки, ундай одам сафида бўлгандан ёруғ оламни зулмат ичида кўрадиган кўр бўлишни афзал билади.

М —

Мағиз аччиқ бўлса пўстига ҳам уради. Одам тор кўнгил, тажанг,

сержаҳл, тили аччиқ бўлса, буни унинг афт-ангоридан ҳам билиб олса бўлади, деган маънода ишлатадилар. Бундай шахсларга

*Мол йиғишни сел
келиш деб ҳисобла,
Мол эгасин тош каби
юмалатар.*

Маҳмуд Қошғарий

нисбатан "заҳар"; "одам эмас, илон"; "чаёндай чақади", дея озорланиб гапирадилар. Мақолда рамз, нозик қиёс, образли ташбеҳ, салбий маъно бўртиб туради.

Мол чиқасига келса, эгаси сабабчи бўлади. Кишига мол-мулки, буюмларини

очиқ-сочиқ ташлаб қўймай, эҳтиёт қилиши лозимлигини уқтириб, уни ҳушёрликка чорлайдиган ўғит мақол. *Муқобиллари*: "Ўзингни эҳтиёт қил, қўшнингни ўғри тутма"; "Эгасиз этни ит тортар"; "Олган бир айбдор, олдирган икки айбдор"; "Асраган тўқлини бўри емас"; "Ўғрини ўғри қилган – молнинг эгаси" каби мақол билан "молинг ўғирланишига, бир ҳисобда, ўзинг ҳам сабабчи бўласан. Энди кўп сиқилаверма, сўнгги пушаймон – ўзинга душман. Келган бало-қазо шунга урсин. Бола-чақанг, мол-давлатингдан садақа", деб жабр кўрган одамни юпатадилар.

Мол эгасига ўхшамаса – ҳаром. Хотинда эрнинг, эрда хотиннинг, ўғил ё қизда ота-онанинг феъл-атвори, зиқна, хасислиги, дил-озорлиги, кўрслиги бўлса, унга нисбатан шу мақолни аччиқ киноя билан ишлатадилар. "Мол эгаси" қавмининг уч-тўрт авлод нарисиде, катта бобо ё бувиси бўлиши ҳам мумкин. Суяк сурган бу хислату сифатлар ҳақида "Бунинг авлодида бор, катта бобоси ҳам шундай эди, бу нуқс унинг қонида бор" дея мазкур мақол маъносини тасдиқлайдилар.

Мушук ўзи ўйнаш топиб, ўзи жар'солади. Бу мақолни оғзи бўш, мақтанчоқ, сирини ичига сиғдира олмайдиган, ўз сир-асрорини ўзи ошкор қилиб, одамлар орасида шармандаи шармисор бўладиган кишининг устидан истеҳзо билан кулганда айтадилар. Мушукнинг муайян мавсумда "мов" бўлиб, маҳаллани бошига қўтарганига қиёс қилиб, айрим одамлар қилмиши танқид остига олинади.

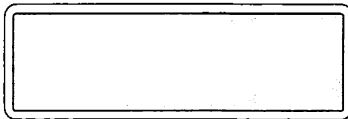
Мушукка ўйин – сичқонга қийин. *Муқобиллари*: "Мушукнинг ўйини – сичқоннинг ўлими"; "Мушукнинг қаноти бўлса, чумчуқнинг шўри қурирди". Баъзи одам бировга озор бериш, азоблаш, кулфатга солиш билан лаззатланади, завқланади. Унинг учун бу бир ўйин, роҳат туюлади. Аммо унинг бу эрмагидан азият чеккан одам учун бу

*Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Ғар одамсан муҳаббат ихтиёр эт.*

Нодирабегим

"роҳат" қимматга тушади. Ҳатто ҳаёт билан видолашишига олиб боради. Мазкур мақолни шундай дилозор, бераҳм, бешафқат одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Н —

Нокастадан қарз қилма, қарз қилсанг

ҳам харж қилма. *Муқобиллари:*

"Нокастадан қарз олма, олиб киссанга солма"; "Нокастадан қарз сўрагунча итдан суяк сўраган афзал"; "Аслнинг хатоси йўқ, нокастнинг атоси йўқ"; "Номарддан ёрдам сўрама, юзингга солади"; "Нокастадан қарздор бўлсанг, ҳам йўлда тугар, ҳам гўрда". Нокаст, нокаста — паст, беор, бетовфиқ, сур, диёнатсиз одам. Ундай кимсадан қарз-қаволадор бўлма, қистайвериб кўзингни очирмайди. Тилингни қисик қилиб қўяди, қарз олган бўлсанг ҳам тезда тайёрлаб, қайтарки, табакай одамлар олдида хижолатда қолиб, мулзам бўлмагайсан, дейилмоқчи. Ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан панд-насиҳат, ўғит мақоли.

24

Нон пишгунча, кулча куяди. *Муқобили:* "Катта тўқоч пишгунча кичик тўқоч куйибди". Тандирга ёпилган нонга иссиқ ўтгунча кулча қизаради, нон қизаргунча кулча куйиб кетади. Бу — мақолнинг табиий, ўз тўғри маъноси. Мажозий, кўчма маъноси шуки, акаси уйлангунча, укаси ёхуд опаси эрга теккунча синглиси шошиб, ичкикиб, маҳтал бўлиб кетади. Шундай ҳолларда мазкур мақолни шама, истехзо, ҳазил-мутойиба тарзида қўллайдилар. Бесабрлик, бемавридлик, унинг олдини олишга ундовчи самимий мақол.

Нонни катта тишласанг ҳам, гапни катта гапирма. Издиҳомда бир ҳовлиқма одам нонни катта-катта тишлаб, ўзи билиб-билмаган гапларини катта-катта гапириб, кайвонилик, баковулик қилмоқда. Ақли етмаса-да, илм-маърифатга, сиёсатга муносабат билдирыпти. Шундай кезларда, кўпни кўрган, тажрибали, оқсоқол одамлар ушбу мақолни қўллайдилар. Кўчма, мажозий маънода, бўйингдан баланд сакрашга уринма, ақлинг етмаган нарсага аралашма, тилингни эҳтиёт бўл қабилида ёш, тажриба ва савияси паст одамларга танбех, дашном сифатида қўлланилади.

Нотавон кўнгилга қўтир жомашов. Ўз ҳол-қудратидан, имкониятидан баланд, ўзига номуносиб нарсаларни орзу қиладиган

одамни "нотавон кўнгил" деб мазах қиладилар. Жомашов – кир ювадиган сопол тоғора. Ичи ғадири-будур. Шундай тоғорани "қўтир жомашов" дейдилар. Мазкур мақол билан: "Ўзига номуносиб нарсаларни истовчи, нотавон кўнгилга, яроқсиз, ҳеч ким олмайдиган қўтир жомашов ҳам тегмайди", демоқчи бўладилар. Кекса одам ёш жувонга уйланса, қариса ҳам қуйилмай, сатанглигини қўймайдиган аёлга нисбатан ишлатадилар. *Муқобиллари*: "Мағзава кўнгилга қўтир жомашов"; "Туя ҳаммомни орзу қилибди". Бироқ, барча замонларда: "Пул бўлса чангалда шўрва" каби ушбу мақол маъносини инкор қилувчи мақоллар ҳам яшаб, амал қилиб келган...

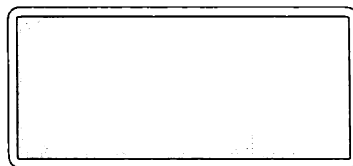
**Навой, ориқ
смоғу ичмоқдин
кўра,
Илон этини ебон
захрини айламак
ошом.**

Алишер Навоий

Нўноқ мерган оқсоқ қуён излар. Қўлидан иш келмайдиган, нўноқ, эпсиз, ишёқмас, танбал, ношуд, бунинг устига дангаса ва баҳоначи одам сидқидил ҳаракат қилмай, нуқул ишнинг осон, ўнғай, хамирдан қил суғургандек силлиқ битишини кўзласа, унинг устидан истеҳзо билан кулиб, шундай мақолни ишлатадилар. Албатта, нўноқ мерганга оқсоқ қуён учраши амримаҳол бўлганидай, бундай одамнинг иши юришиши, рўзғорига қут-барака кириши қийин. Шундай одамларни ҳаётда фаолиққа, ҳаракат ва инсоний меҳнатга ундовчи беозор юморга йўғрилган рамз, тимсол мақоли.

25

О —

Ойни этак билан ёпиб бўлмас.

Мажозан: "Ҳиёнат, жиноят, айб, гуноҳ қилиб қўйган одам буни яширишга ҳарқанча уринмасин, барибир, бир кунмас бир кун ошкор бўлмай қолмайди. Қўлга тушиб, жазосини олади", деган маънода қўлланилади. *Муқобиллари*: "Чўғни ўраб, бекитиб бўлмас"; "Сояни чопиб йўқотиб бўлмас"; "Яғирни зар тўқим яшира олмас"; "Ғалвирда сув турмас"; "Туя минган бўйин яшира олмас"; "Туяқуш бошин кумга тикиб, мени ҳеч ким кўрмас дер"; "Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади";

"Қинғир ишнинг қийғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади".
Ҳақиқатга, адолатга, тўғрилиқ ва ростгўйликка чақириқ мақоли.

Отга тақа қоққанда, қурбақа оёғини кўтарар. *Муқобиллари:*
"Отга тақа қоққанда, эшак оёғини кўтарибди"; "От арпа еса, эшак қулогини солади". Бу мақолларни биров нима қилса, шуни қилгиси, биров нима кийса, шуни кийгиси келадиган, бировга кўр-кўрона эргашишга ҳаракат қиладиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўланади.

*Олишда ҳам чунон олдинг,
хамирдан қил суғургандек,
Беришда юнг еган итдек
тиришгонингга саламно.*

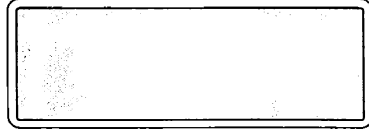
Халқ кўшиғидан

Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич.

Муқобили: "Савдогарнинг моли бешубҳа бўлса, йўл устида ёяди"; "Чолвори бутун хоҳлаганича ўтира олади". Мазкур мақоллар билан "ўзи, иши тўғри, ҳалол одам бўлсанг, бежавотир бўласан, ҳар киму ҳар нарсадан чўчиб, ҳадиксираб юрмайсан" демоқчи бўладилар. Ҳаётда ҳалол-поклик шiori.

28 Обрў мисқоллаб келиб, қадоқлаб кетади. Мисқол — оғирлиқ ўлчов бирлиги бўлиб, тўрт грамм атрофида. Қадоқ мисқолга нисбатан юз баробардан ортиқроқ катта. Тўрт юз грамм, баъзи жойларда беш юз-олти юз грамм чегарасида бўлган. Мазкур мақол билан: "Элу юрт ўртасида кишининг обрў-эътибор қозониши осон эмас. У узоқ муддат давомида қиладиган яхшиликлари эвазига жуда аста-секинлик билан обрў қозониб боради. Аммо ёмон хатти-ҳаракатлар қилгудек бўлса, дарҳол шунча йиққан обрўйини бир нафасда йўқотади", демоқчи бўладилар. Бу ҳақда: "обрўли обрўсидан кўрқар, обрўсиз нимадан кўрқар" деган нақл ҳам бор.

Оқбошдан ўтин бўлмас, ўйнашдан хотин. Оқбош — бўйи ярим метрча келадиган, сербарг, майда оқ тўпгулли ёввойи ўт. Уни ўриб, қуритганинг билан, ёқсанг, гур этиб ёнади-кетади. Чўғ бериб, иситмайди, овқатингни пиширмайди. Шу каби халқда "Ўйнашга ишониб эрсиз қолган бошим" киноявий мақоли ҳам бор. Бу мақоллар билан хоҳ эрга бўлсин, хоҳ хотинга "Кўнгилхушлик йўлига кириб, ўз оилангга, турмуш ўртоғингга, бола-чақангга бевафолик, хиёнат қилма. Бундай дилхушлик боқий эмас. Эсинг борида этагингни ёп", деган насиҳатни қиладилар. Ўзбек миллий мақолларидан.

Пахмоқ қизнинг бахтини берсин.

Пахмоқ қиз – сочи таралмаган, бесаришта, бироз беғам, бетартиб қиз. Қариялар ёш қизалоқларни "пахмоқ қиз" деб бошини силаб, эркалайдилар. Одатда одобу чиройда бекаму кўст, кўзга яқин қизлар у ёқда қолиб, шу сингари "пахмоқ қизлар"нинг бахти очилиб, ўз вақтида, яхши жойларга узатилиб кетадилар. Шундай ҳолларда ҳазил-мутойиба билан ушбу мақолни қўллайдилар. Бўйи етиб, вақти ўтиб, ўтириб қолган бўлса "Ўтирган қиз ўрнини топар", "Пахмоқ қизнинг бахтини берсин", дея таскин, тасалли берадилар. *Муқобили:* "Девонанинг ишини ўзи ўнгласин" бўлиб, умид, юпанч, хайрихоҳлик ҳисси мужассам.

Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга. Муқобиллари: "Бировга жуволдиз тикмоқчи бўлсанг, олдин ўзингга игна ур"; "Ўтни ўзингга бос, ўтмаса ўзгага". Бу мақоллар билан кишини одамларга зинҳор ёмонлик соғинмасликка даъват этадилар. Мақолда тенглик ва адолатга чорлов, ўзига раво кўрмаган ишни ўзгага ҳам раво кўрмаслик, қиёс йўли билан инсонни одамийлик, инсоф-диёнатга чақириш, қизиган қонини совутиш ҳис-туйғуси мавжуд.

27

Пул бўлди – кул бўлди. Бу билан "Ўзингга керак бўлиб, бир кунингга яраб турган ёки ҳозирча керак бўлмаётган аммо бир кунмас-бир кун асқотиб қоладиган нарса ё буюмингни сотиб юборма. Чунки ундан орттирган пулинг унга-бунга сарфланиб, тез кунда йўқ бўлиб кетади, икки орада буюмингдан ажраганинг қолади", деган маънода насихат қиладилар. Муқобиллари: "Олдинг – битдинг, сотдинг – йитдинг"; "Пул тўпласанг кул бўлар, сомон тўпласанг – пул бўлар". Мақол, айниқса кўчмас мулкка нисбатан кенг қўлланиб, "Ер сотган эр бўлмайди, эр киши ер сотмайди" ақидаси билан ҳамоҳанг юради.

Пул бўлса – чангалда шўрва. Бу ўринда "чангал" сўзи инсон ё ҳайвоннинг қўли, чангали маъносида эмас, балки "жангал", яъни чангалзор, тиканзор дала, ташландиқ боғ-роғ маъносида келяпти. Бу билан халқимиз, "Пулинг бўлса, нафақат катта шаҳару қишлоқда, ҳатто кимсасиз чўлу биёбон, дала-даштларда ҳам излаган нарсангни топишинг, ўзингга имкон яратишинг мумкин", деган фикрни баён қилган. Кўчма, мажозий маъносида "Пул бўлса,

йўқни йўндириш, имконсиз нарсани топиш шароити яралади" демоқчи бўладилар.

*Парвонани
ишқ
этмаса паст,
Ургайму
ўзини ўтқа
пайваст.*

Алишер Навоий

Пўлат пичоқ қинсиз қолмас. Ўфил уйлан-тирмоқчи бўлган ота-она ўзларига муносиб қиз тополмай нолиганларида ёки йигит ёши улғайиб унисини ўпоқ, бунисини сўпоқ деб, тархашлик қилганида, бу оиланинг дўстлари, қўшнилар: "Қўяверинг, вақти-соати келиб, муносиб келин ҳам топилади, Худо кўнглига солса, ўғлингиз ҳалимдек юмшаб, уйланиш ҳаракатига тушиб қолади", дея ушбу мақолни ишлатадилар. Ёинки, аксинча қизи ҳали ўқишим бор, йигитнинг бўйи ундай, ўйи бундай деб хархаша қиладиган ота-оналарга яқинлари: "Сиқилаверманг, тешик мунчоқ ерда қолмас", дея таскин берадилар. Халқимиз нозик диди, заковати, бадий таъби акс этган образли мақол.

С -

28

Семизликни қўй кўтарар. Ўз маъносида қўй кичик, ингичка туёқларида кўп пудли танани кўтариб, семириб юради. Мажозий маънода эса, мақол одамзотга нисбатан ишлатилиб, кўрмаган одамнинг кўргани қурсин, дегандай, сал "жир битган" яъни амал теккан, бойиган, имконияти кенгайган дамларда босар-тусарини билмай қолган кишиларга қарата киноя, кесатиқ, истеҳзо сифатида шу мақолни келтирадилар.

Синамаган отнинг сиртидан ўтма. Тўғри маънода ўзинг билмаган, кўрмаган отнинг яқинига борма. Ҳуркак ва минилмаган бўлса, олддан тишлаши, кетдан тепиши мумкин, дея огоҳлантириляпти. Кўчма, мажозий маъносида эса, ўзинг яқиндан билмаган, ишонмаган, шубҳаланган ишингга бош қўшма, ҳар хил одамга қўшилма, боши берк кўчаларга кириб қолма, тўғри йўлдан адашма, ҳамиша зийрак ва ҳушёр бўл, деган панд-насихат сифатида қўлланилади. Муқобиллари: "Отни тепмайди, итни қопмайди дема"; "Юввош отнинг тепкиси қаттиқ бўлади".

Сув бир лойқаланмай, тинимас. Бу мақол асосан инсоний муносабатларга тааллуқли бўлиб, ёш оила, эр-хотин, янги дўстлар

ўртасида аввалига англашилмовчилик, қарама-қаршилиқ, конфликт чиқиб, сўнг сув бир лойқаланиб, тиниганидай улар ўртасида ўзаро дўстона, яхши муносабатлар қарор топади. Янги турмуш қурган келин-куёв ҳам дастлаб бир-бирининг феъл-атвориға, келин янги тушган хонадоннинг шарт-шароитиға кўника олмайди. Натижада ўртада нари-бери гап-сўзлар, аччиғу аразлар бўлиши мумкин. Аммо бу вақтинча ҳодисаға мураса-ю мадора билан бардош бериш керак. Тез орада ҳаммаси изға тушиб кетади, деган маънода қўлланилади.

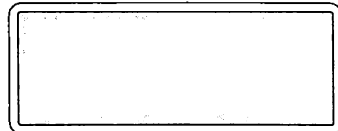
Султон суяғини хўрламас. Икки маънода қўлланилади. Биринчиси, ижобийси, инсон ўз қавми, яқинлари, қариндош-уруғини ҳамиша қўллаб-қувватлаши, ёрдам бериши, ўзникиларға вафодор бўлиши лозим деган ақидада. Иккинчиси, салбийси, ўз одамлари, шахсий садоқат кишилари, ошна-оғайниси, ўйнашини, улар бунга нолойиқ бўлса-да, "ёғлиқ" лавозимларға кўтариб, ўз амалини суиистеъмол қилган амалдорға нисбатан киноя, кесатиқ, истехзо, шама, танқид сифатида ишлатадилар. Султон — раҳбар, бошлиқ. Суяк — яқини, қондоши, жигари.

Севиқлининг айби ҳам раво кўринур, Жами терс иши ўнг, кам тўлинур.

Аҳмад Юғнакий

Сўраганнинг бир юзи, бермаганнинг икки юзи қора. Бу билан: "Биров сендан ҳожати учун бирор нарса сўрагудек бўлса, неча хижолатлар тортади, юзини сарғайтиради. Шундай ҳолатдаги одамнинг ҳожатини имкон қадар чиқар. Йўқ бўлса авф мақомида йўқ дегин. Бор бўла туриб, бермасанг, бу сенинг қизғанчиқлигинг, зикнализинг аломати бўлади. Сен яширганинг билан Худо кўриб турибди. Бу қилмишинг сабаб, икки юзинг қаро бўлади, икки дунёнинг қуяди, дўзахи бўласан", деган гапни айтадилар.

Г —

Така бўлсин, сут берсин. Муқо- биллари: "Така бўлса ҳам сути бўлсин, қуён бўлса ҳам эти бўлсин"; "Эшак бўлсин, хайри бўлсин". Бу мақолларни ҳарис, сук, судхўр, ўз фойдаси деса ҳаром-ҳаришдан, омонатға хиёнатдан қайтмайдиган одамларға нисбатан киноя тарзида ишлатадилар. Бир ишни қатъий вақтида ҳал қилиш, сувдан ҳолва яшаш

маъносида айрим раҳбарлар қўл остидагиларга буйруқ, зуғум сифатида қўлайдилар.

Текинга мушук офтобга чиқмайди. *Муқобиллари:* "Насияга маймун ўйнамайди"; "Қуруқ қўлга қуш қўнмас". Бундай мақолларни тамагир, қўлга қарайдиган, порахўр одамлар фаолиятига баҳо сифатида ишлатадилар. Бир ишингни битказишни истасанг, иш бажарувчи, маъмурнинг оғзини мойла, "Қуруқ қошиқ оғиз йиртар", маъносида қўлайдилар.

*То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Алишер Навоий

Уз маъносида, мушукни офтобга чиқармоқчи бўлсанг, олдига у хуш кўрган масаллиқни топиб қўй, демоқчи бўладилар.

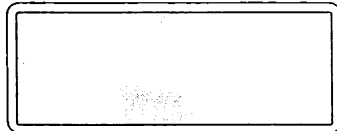
Тенг тенги билан, тезак қопи билан. Мазкур мақол, халқимиз ичида, ҳар ким ўз тенг-тўши, касбдоши, савиядоши билан давradoш бўлиши керак. "Ёшнинг йўриғи бошқа, қарининг тўриғи бошқа", дея тенглик ва ҳамжиҳатликка чорлаганлар. Тенг тенги билан тирик, дегандек тезак ҳам қопи билан тик туради, ортилганда ҳам, сотилганда ҳам қопи билан сотилади, деган маъно англашилган. *Муқобиллари:* "Одам одам билан, писта бодом билан"; "Тенг тенги билан, тўн энги билан"; "Бош бошга, ёрғучоқ тошга"; "Тезакчининг тенги бор, ўроқчининг ўрни бор".

Тошкентнинг таригини еган чумчуқ Маккадан қайтибди. Булбул чаманин, инсон ватанин севар, дегандек ватанни, киндик қони тўкилган юртни улуғловчи мақол. Географик жойлашув ўрни, иқлими, табиати, ноз-неъматлари, имконият ва шарт-шароитлари, бағрикенглиги билан Тошкент шаҳри қадимдан маъмур ва фаровон маскан сифатида шуҳрат топган. Сувлари обизамзам, нон шаҳри, азим ва қадим Шош нафақат унинг нонини еб, сувини ичган инсон зотини, ҳатто бир гал донлаган қушни ҳам бир умр ўзига боғлаб олади, дейилмоқчи. Мукулмон дунёсининг улуғ зиёратгоҳи Макка ҳам жонзотларга ризқ-насиба улашишда Тошкентга тенг келолмайди, деган юксак эътироф мақоли.

Туянинг ташигани тилла, егани янтоқ. Меҳнаткаш, заҳматкаш, жафокаш, ўз касби корига, оиласига садоқатли, фидойи одамларга рамз-тимсол сифатида ишлатадилар. Бу билан мазкур инсон ўз камтарин хизмати билан тилла ташиган туя каби хазина келтиряпти,

аммо ҳақиқа эл қатори "янтоқ еяпти", демоқчи бўладилар. Меҳнатни, ҳунарни садоқат ва фидойиликни қадрлашга қаратилган халқ мақоли. Хайрихоҳлик, меҳр, шарафлаш ҳисси мужассам.

У –

Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди.

Муқобиллари: "Уйдаги гап бозорга рост келмас"; "Уйдаги ҳисобни бозордаги нарх бузади". Одатда бирор режаланган иш белгиланганидек бўлиб чиқмаса, айтилган, буюрилган вазифани вақтида уддалаолмай мулзам бўлинса, шу мақолни ишлатадилар. Ўзбекда бундай ҳолларда ҳам юпатувчи, шукронага йўғрилган мақол ҳам борки "Мен қиламан жаҳду жадал, Худо қилур аҳду азал" мақоли ўлимдан бошқа ҳамма юмушнинг иложи бор, Худо бир томонга бошқарар, деб умид узмайдилар.

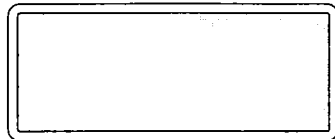
Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар. Мақол ўз маъносига тескари мазмунда. Аслида, "Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўрғалар", бўлиши керак. Ўн тўққизинчи аср олимлари ёзиб олган мақолда "Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўрғалур, уста кўрмаган шогирд ундин-бундин қармалур" дейилади. Бу билан, уста кўрган шогирд юмушни маҳорат билан ижро қилади, кўрмагани ундан-бундан, ҳар соҳадан бир шингил қабилида адо этган бўлади, дейилмоқчи.

Муқобиллари: "Отбоз кўрган от танир, устоз кўрган хат танир"; "Дарахтига қараб меваси, устасига қараб шогирди"; "Шогирд устасидан ўзмаса, кор йитар"; "Устаси гаранг, шогирди фаранг"; "Устаси вавақласа, шогирдлари бидбилдиклайди"; "Уста борида қўлингни тий, устоз борида тилингни".

*Улус чеҳран олам афрўзидин,
Билур йил келишин наврўзидин.*

Алишер Навоӣ

Уялган буюргандан қуруқ қолибди. *Муқобиллари:* "Уятчан йигит қиздан қуруқ қолибди". (Халқда қиз ўрнида тана аъзоси келтирилади) "Юзи юпқалик ризққа зарар" каби нақллар билан халқимиз: "уят, андиша, камтарин, камсуқумлик кераг-у, лекин ўрни ва эви билан бўлиши лозим. Ҳаддидан ошган камтарлик – нодонлик, меъёридан ошган уятчанлик, тортинчоқлик кишини кўп нарсалардан маҳрум қилади", деган маънода насиҳат қиладилар.

Хатга тушдинг — ўтга тушдинг.

Муқобили: "Чўтга тушдинг — ўтга тушдинг". Келиб чиқиши Чор Россияси даврида мардикорликка, Совет ҳокимияти йилларида фронтга, армияга олиш рўйхатига тушишига нисбатан кўрқув, ваҳима билан айтилган. Рус мақоли "Перо билан ёзилган нарсани болта билан чолиб ҳам ўчиrolмайсан" мазмунидан келиб чиққан. Ҳозирги замонда ушбу мақол "Бир рўйхатга кириб қолдингми, ўлгунингча ундан қутулолмайсан, шунинг учун ёмонлар сафида эмас, яхшилар рўйхатида бўлганинг афзал", деган маъно ташийди.

Хизматга туҳмат. *Муқобили:* "Ҳам хизмат, ҳам туҳмат". Бу мақолларни кишининг қилган хизматларини, яхшиликларини тақдирламайдиган, дарҳол унутадиган, аксинча унга ёмонлик қилиб, туҳматлар ёпиштирадиган ноинсоф, кўрнамак, хиёнаткор одамларга нисбатан ишлатадилар. Халқ орасида бу мақолга ёндош "Яхшиликка ёмонлик" деган нақл ҳам бор. Яхшилик қилиб ёмонлик кўрган одамлар "Савобнинг кети тешик", дея ўзлари ва яқинларини юпатадилар.

Хушомад тили ялаб-ялаб яра қилар. Хушомадгўй, тилёғламачи, лаганбардорлар ўз манфаатлари йўлида бирор фойдаси тегадиган одамга чунонам яхши, илиқ-иссиқ муомалада бўладилар, бениҳоя ширинсуханлик қилиб, унинг оёғини ўпгудек бўладилар. Киши бундай сохталик, қалбакиликдан эриб кетиб, алданганини сезмай ҳам қолади. Мазкур ва шунга ўхшаш мақолларда бундай ҳолларда эҳтиёт бўлишга даъват этилади. "Хом кишини

*Халойиқда кўрма қилиб бенаво,
Ўзингга раво кўрмагани раво.*

Алишер Навоий

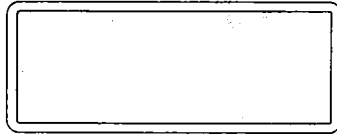
хушомад хароб қилади"; "Ширин гапга учма, мақтагани кучма"; "Чиройли мақтовдан хунук ҳақиқат яхши".

Хомсан — пишарсан, бу шаштингдан тушарсан. Бу мақолни ишлатиш билан "Ҳозир катта кетяпсан, мағрурланяпсан, ҳали ёш, тажрибасизсан. Лекин вақти-соати келиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрганингдан кейин пишасан. Ноўрин ҳаволанмайдиган, ўзингни камтарин тутадиган бўлиб қоласан", демоқчи

бўладилар. Ўпкаси баланд йигитнинг ҳовурини босиш учун "Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўлурсан менингдек", деган ҳавола гап ҳам қиладилар.

Хўроз қичқирмаса ҳам тонг отади. *Муқобиллари:* "Хўроз мен қичқирмасам тонг отмайди дер экан"; "Хўроз йўқ жойда ҳам офтоб чиқаверади". Бу мақоллар билан: "Мен аралашмасам, ёрдам, маслаҳат бермасам, ҳеч бир ишинг битмайди, бошқа ҳеч ким бунинг уддасидан чиқа олмайди", дегувчиларга инкор жавоби қилинади. Бу билан шу тоифадаги одамларга: "Кўп мақтанмай, ўз баҳоингни оширмай қўя қол. Бу иш сенсиз ҳам битиб турибди" деган маънода муомала қиладилар. Рамз, тимсолга йўғрилган киноявий, истехзоли, кесатиқ мақоли.

4 —

Чиранма ғоз, ҳунаринг оз. *Муқобили:* "Керилма товук, кетингдан урар совук". Товук ёзда кулга,

тупроққа ўтириб, ағанаб, кетидан чиққан ва патларига ёпишган ахлатларни қуриштириб, тушириб озодаланади, яъни сув йўғида таяммум дегандек сувсиз покланади. Қишда эса бундай кул ва тупроқ йўқ, одатига кўра ерга ўтириб, ағанаб, баттар ифлосланади. Мақол мажозий маънода, вақтинча эришилган ютуқларига керилувчи, ҳовлиқма одамларга нисбатан қўлланилади. Тўғри маъносидан, ғоз бегона одаму жон-жониворни кўрса, бўйинини чўзиб, хавотирланиб, "ғоқ-ғоқ" дея ҳужум қилган бўлади. Ва аслида, шу пўписа билан ўз йўлига равона бўлиб тўпига қўшилади. Шуни билганлар, "Чиранма ғоз, ҳунаринг оз", дея мутойиба қиладилар.

Чиройинг борида чинорингни топ. Чинор энг узоқ умр кўрадиган дарахтлардан бўлиб, абадийлик ва қудратли таянч тимсолидир. Одатда қизларга насиҳат тарзида айтиладиган мазкур мақол билан: "Ҳусн-жамолга тўлишган вақтингда, умр бўйи сенга ҳамроҳ бўладиган, суянчиғинг, жуфти ҳалолингни топиб ол. Вақтни фанимат бил", демоқчи бўладилар. Умр каби ёшлик, чирой, ҳусну жамол ҳам ўткинчидир. Фафлатда қолма, дея огоҳлантирадилар.

Чиққан қиз — чивирикдан ташқари. Узатилган, чиқарилган қиз рўзғор "тегирмони"дан ташқарида. У ўз оиласи, эри, қайнона-қайнотаси, болаларига эга. Шу сабаб ота рўзғори улушига даъвогар

бўла олмайди, ўз ақидаси билан турмуш кечирган қавмларимиз, гўдакликдан қиз болаларни "Чиққан қиз — чиғириқдан ташқари" мақоли таълимида тарбиялаганлар. Нозик жинс вакиллари, ўзбекчиликда, илк қадамларидан ўз уйи, оиласи, рўзғори меҳри илинжида камол топишган.

*Чун Навоий,
қўнғил синди эмди
лутфинг нечаллиг,
Ким ушатса
шишани бутмас яна
пайванд ила.*

Алишер Навоий

Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин. Бу мақол кўпинча: "Бировга бир иш қилдирадиган бўлсанг у юмуш арзимаган, кичкина бўлса ҳам устасига, қўлидан келган одамга мурожаат қил" деган маънода айтилади. Чунки ҳар ишнинг устаси устоз, пир кўрган, улар оқ фотиҳасини олган, ҳалол мардум ҳисобланади.

Аждодларимиз ҳар ишда тасодифий, ювуқсиз, фариштасиз кимсалардан ҳазар қилишган.

Чўтирнинг ҳам ўз ҳусни бор. Бу билан халқимиз, беайб парвардигор, бировни ўпоқ, бошқасини сўпоқ дема, ҳар кимнинг ўзига яраша ҳусни чиройи бор. Ҳамма гап инсоннинг таъби, диди, дунёқарashiда, кимга қандай одам ёқади у ёлғиз ўзига-ю худога аён, деган ақидани илгари суради. Ҳар қандай ҳолатдан эзгулик, инсонийлик излаган қавмларимиз, бу билан инсон ички маданияти, қалб гўзаллиги, маънавиятига урғу бермоқчи бўлади.

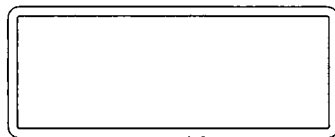
34

Ш —

Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди. *Муқобиллари:*

"Елсиз терак тебранмас"; "Ўт бўлмаса

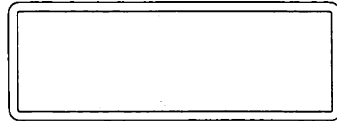
— тутун бўлмас"; "Ит қора кўрмаса, ҳуримас"; "Энгак қимирламаса, соқол ликилламайди"; "Тагсиз хабар тарқалмас". Бу мажозий мақоллар билан халқимиз, ҳеч бир иш, ҳодиса сабабсиз, асоссиз бўлмайди. Сабаб туфайли маълум оқибат, воқеа-ҳодиса келиб чиқади. Бирор жумбоқ, муаммо, мушкул ишга дуч келдингми, бунинг асл сабабларини изла, айб кимда, ўзингда эмасмикин, деган маъноларни кўзда тутуди. Одамлар орасида сен ҳақингда бир гап чиқибдими, демак бунда бир мантиқ, жон бор, демоқчи бўлади.

Шериклик ошни ит ичмас. Одатда икки ит бир ялоқдан сарқит ичадиган бўлиб қолса, бир-бири билан талашиб, ириллашиб, қонишиб кетади. Бу мақолни шериклик иш қилиб, ўзаро битиша олмай, келишолмай уришиб-жанжаллашиб юрадиган одамларга қарата истехзо ва киноя тарзида айтадилар. Шериклик ишларига доир яна шундай мақоллар ҳам бор. "Шериклик товукдан ёлғиз тухум яхши"; "Шериклашиб ишлаганнинг юраги шердай бўлади"; "Авваламбор мингашма, мингашган сўнг индашма".

Шолининг орқасидан курмак ҳам сув ичибди. *Муқобили:* "Буғдойнинг баҳонасида қорамуғ ҳам сув ичибди". Бу мақолларни бир одам иккинчи одам туфайли, унинг баҳонасида бир нимадан баҳраманд бўлиб қолса, яхши одам сабаб ёмон одам ҳам маълум манфаат кўрса, ё жиддий, ё ҳазил-мўтойиба тарзида қўллайдилар. Ижобий маънода отанинг ҳурматига, болалар, бутун оила манфаат кўрса, салбий маънода эса бир яхши одамнинг ўз касбининг устасини деб бир ёки бир қанча ёмон, арзимас одам гуноҳидан ўтилса, қониқиш ё афсус билан айтилади.

Э —

35

Эгилган бошни қилич кесмас. Гап

қиличда эмас, балки унинг эгасида.

Агар "гуноҳкор" ўз айбини бўйнига олиб, вақтида тавба-тазарру қилса, тўғри йўлга кирса, унинг билиб-билмай қилган гуноҳидан кечилади. Йўқ, у такаббурлик билан, менинг билганим ҳам, қилганим ҳам тўғри, дея қайсарлик қилса, жазосини олиб, жабрини тортади, дейилмоқчи. Қиличнинг ўзига қолса, унинг ақли борми, бошнинг тик ё эгилганига қарармиди, демоқчи бўладилар. Мақол камтарлик, хокисорликка чақириб, инсонпарварликни улуғлашга қаратилган.

Эл оғзига элак тутиб бўлмас. *Муқобиллари:* "Эл оғзини йиғиб, челак оғзини бўғиб бўлмас"; "Эл оғзини ёпмоққа элик қарич бўз керак"; "Кўп оғзига қалқон тутиб бўлмас"; "Бировнинг оғзига тугма қадаб бўлмайди". Мақоллар биров ҳақида пайдо бўлган гап, миш-мишнинг олдини олиб бўлмайди, чунки у тарқаб кетади, деган фикрни ифодалайди. Элак тутмоқчи бўлсангиз ҳам бунча элакни

қаердан оласиз? Топиб, тутдингиз ҳам дейлик, оғиздан чиққан гапни элак туғиб қололмайди-ку! Масаланинг, мақолнинг моҳияти энди очилади. Элак — уни эл оғзига тутмоқчи, ҳукмрон доира учун "фильтр" вазифасини ўтайди. Тутилган фильм гапни тозалаб, "истеъмолчи"га истаган қолипга тушириб беради. Ҳарқанча уринманг, валломатлик қилманг, бунинг иложини тополмайсиз, деган маъно яширинган мазкур мақолда. Бирдамлик, қатъият, ишонч, эътиқод ҳислари мужассам.

Эшагидан тушови қиммат. *Муқобиллари:* "Эшагидан тўқими қиммат"; "Туясидан қўнғироғи қиммат"; "Бошоғидан сомони қиммат". У ёки бу нарсанинг ўзидан ҳам бирор абзали, қисми, анжоми, кираси, ижараси қиммат бўлса, мазкур мақолларни қўлайдилар. "Эшагидан тушови" мақолида киноя, норозилик,

*Эл юзига боқсалар ўлармен,
Хуршидни, нетай ёшурса бўлмас.*

Лутфий

ноҳақликка нафрат ҳиссиётлари жамланган.

36 Эшак қирққа кирганда қилиқ чиқаради. *Муқобиллари:* "Эшак қирққа кирганда ёли оқаради"; "Қари бўз қартайганда йўрға чиқаради". Баъзи одамлар, ёши улғайиб, соч-соқоли оқаргандан кейин ҳам қуйилмайди. Ёшлигидаги енгил-таклигини, ўйинқароқлигини, безорилигини "унутмай" такрорлайди. Мазкур мақолни ана шундай, қариса ҳам қуюлмаган одамларга қарата киноя билан ишлатадилар. "Қаҳрамонлар" ҳам бу ҳолларда ўзларини оқлашади: "Ҳа, энди, қирқ йилда бир эшак ўйини-да, хом сут эмган банда, шунақаси ҳам бўлиб турар экан-да!"

Эшакнинг меҳнати ҳалол, гўшти ҳаром. Меҳнатга бағишланган мақоллардан. "Меҳнатни эшак ҳам қилади", деган киноявий, камситувчи ибора ҳам бор. Бу билан куч, меҳнат эшакда ҳам бор. Одамда ақл-идрок бўлиши керак, деган танбеҳга урғу бермоқчи бўладилар. Одатда, инсон меҳнати, фаолияти, салоҳияти ўз қадрини топмаса, киши ўзига муносиб иззат-ҳурмат кўрмаса, мажозан шу мақолни келтирадилар. Ўз маъносига кўра, мусулмончиликда иккаласи ҳам одамзотининг хизматини қилса-да, отнинг гўшти ҳалол, эшакники ҳаром саналади, шунга қиёсан айтилган.

Ю -

Югурганники эмас, буюрганники.

Муқобиллари: "Буюрган олур, югурган қолур"; "Ҳасиб қилганники эмас, насиб қилганники"; "Насиб қилса келур Шому Ироқдин, насиб қилмаса кетур қошу қобокдин"; "Бераман деган қулига, чиқариб қўяр йўлига"; "Ўлмасин деган қулига ўлик балиқ йўлиқар"; "Буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиш тегар"; "Қутлуққа қўша ёғар"; "Берганга беш қўлаб беради, бермаганни қўшқўлаб уради"; "Берганга қўша-қўша, бермаганга ўша-ўша". Тақдир, пешона, омад билан боғлиқ мақол. Одатда бир иш, буюм, нарса ёки маъшуқага югурган қолиб, бегона, алоқаси бўлмаган (буюрган) эга чиқиб қолади. Шундай ҳолларда ушбу мақол таскин, тасалли, юпанч, иқрор, ноиложлик сифатида келтирилади.

Юзта "сиз-биз"дан битта "жиз-биз" яхши. "Жиз-биз" деганда, қозон, масаллиқ, овқат тушунилади. Кўчма, мажозий маънода одамларга қуруқ гап, оғзаки ҳамду санодан кўра "жиз-биз" – оғзини мойлаш, едириб-ичириш, зиёфат, манфаатдор қилиш яхши, деган маънони беради. Тадбиркорлик, амалиётчилик, ҳаётийликка чақириб мақолларидан. Кўпинча у ёки бу мансаб эгаси, амалдор, мулозимга нисбатан муомала қилувчи шахсларга маслаҳат сифатида ишлатадилар.

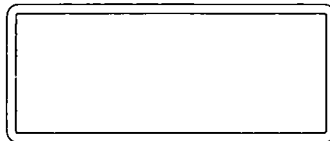
*Юқори ўлтирурни ким тиласа,
кишилиқдин ани йироқ билгил,
Ўлтирур сафда юқорилиқдин
ўлтирур сафни яхшироқ билгил.*

Алишер Навоий

Юрган – дарё, ўтирган – бўйра.

Муқобиллари: "Йўлни юрган енгар"; "Йўртган ўзар, ётган тўзар"; "Қимирлаган қир ошар, тигизлаган тоғ ошар"; "Юрганнинг йўли ўтар, ўтирганнинг куни ўтар"; "Юрган йўлдан топади, ўтирган қайдан топади"; "Йўловчининг озиги

йўлида"; "Юрган - ютоқмас"; "Кўп излаган кўмма устидан чиқади" каби. Ҳаракатга, меҳнатга, интилиш ва изланишга чорловчи мақол. Ҳаракатдаги одам дарёдай оқади, ҳаётнинг ичига киради, яхши-ёмонни кўради, йўл танийди, одам танийди. Ўтирган кимса эса бўйра каби эскириб, бир жойда муқим қолиб кетади, тўзийди, демоқчи бўладилар мазкур мақолни эга солиш билан.

Янгамнинг ошини ширин қилган акамнинг масаллиғи. Хотин, "янга" уйда ўтирса, "ака" кўча одами, ишлаб, топиб-тутиб келади. У қанчалик самарали меҳнат қилиб, кўп топса, рўзғорга шунчалик қут-барака киради. Натижада янга қилган таом аканинг "масаллиғи", топган-туггани туфайли ширин бўлади, дейиляпти. Кўчма, мажозий маънода, бировнинг иши юришиши, омади чопиши, иккинчи одамга боғлиқ, агар у изн бермаса, қўлаб-қувватламаса, шароит ярагмаса, мазкур ютуққа эриша олмасди, деган маънода қўллайдилар.

Янгини эски асрар. *Муқобиллари:* "Уйлигини топмаган кўчалигин тўздирар"; "Ямасанг янги бўлади, янгининг тенги бўлади". Тежамкорлик, тадбиркорлик, рўзғорбопликка ундовчи мақол. Тўғри маъносида, ҳар қандай кийимингни эскиргач, ташлаб юборма, уйингда, яқин теваарак-атрофга чиққанда киявер, янгисини хизматга, тўй-ҳашам, кўчаликка кий. Шундай қилсанг, янги кийиминг узоқ эскирмай, тўзимай, сенга хизмат қилади, дейилмоқчи.

Кўчма, мажозий маънода эса, аввало, инсонга нисбатан ишлатилиб, қария, кекса отахону онахонлар, бола-чақалари, неваара-эваралари, борингки, кейинги авлодларини дуо қилиб, насихату ўғит билан, ҳаётнинг паст-баландини кўрсатиб, шахсий намуна билан асраб-авайлайдилар. Бало-қазодан сақлайдилар. Талаб қилинса, авлодлар деб ўз жонларини фидо қиладилар, деган мақсадда қўллайдилар. Нарса, буюм, уй-жой ҳам кўзда тутилади.

Яхши ният – ярим давлат. *Муқобиллари:* "Яхши ният – ярим мол"; "Яхши нафас – ярим мол"; "Эскини сўзлагунча янгини кўзла"; "Кам сўзла, кўп кўзла"; "Бугунни бир ўйласанг, эртани икки ўйла"; "Ҳавас бўлса, анқонинг уруғи ҳам топилади"; "Орзуга айб йўқ"; "Мақсадсиз ҳаёт – қушки беқанот" каби.

Ота-боболар, ҳамиша ниятни, тилакни яхши қилиш, эзгуликни орзулашни таъкидлаб келганлар. "Яхши гапга ҳам фаришталар омин дейди, ёмон гапга ҳам", деган ақида билан мудом кўнгиладан ҳам, оғиздан ҳам яхши гап чиқаришни талаб қилганлар. Мақол билан, инсон ютуққа, мол-давлатга, дунёга етишишни орзу қилса, аввало ниятни пок, холис қилсин. Пок ният – ярим давлат саналади. Қолгани ҳалол меҳнат, ақл-идрок, тадбиркорликка

боғлиқ. Бандаси яхши ният, пок ихлос билан меҳнат қилса, Оллоҳ унинг ризқ-насибасини етказди, орзусини амалга оширади, деган фикрни ифодалайдилар.

Яхшилик қилсанг – яшир, яхшилик кўрсанг – ошир.

Муқобиллари: "Берганингни озга сана, олганингни кўпга сана"; "Ўнг қўлинг берсин, чап қўлинг билмасин"; "Яхшилик қил, дарёга от, балиқ билар, балиқ билмаса, холиқ билар". Мақол билан бировга яхшилик қиладиган бўлсанг, юракдан чиқариб, худо йўлига, холис қилки, уни биров билмасин. Ҳимматингни миннат қилиб, у одамнинг ўзига, бошқаларга билдирсанг, савоб ўрнига ўтмайди, дейиляпти.

Мақолнинг иккинчи ярми эса, инсонни ўзгалар яхшилигини кадрлаш, ҳеч қачон унутмасликка қаратилгани билан олийжаноблик ва инсонпарварликка чақиради. Бировдан кўрган яхшилигингни ҳамиша айтиб юр, ошириб айт, токи бу бошқаларга ҳам ибрат бўлади, демоқчи бўладилар.

Яхшини кўриб фикр қил, ёмонни кўриб шукр қил. *Муқобиллари:* "Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил"; "Олдиндагини кўриб фикр қил, ортингдагини кўриб шукр қил". Мақол турмушда ақл-фаросат билан, яхшилардан ибрат олиб, ёмонларга ўхшамаганидан шукур қилиб яшашга даъват этадиган панд-насихат нақлларидан бўлиб, инсонпарварлиги, ҳаётийлиги билан аҳамият касб этади. Маъно ва мазмун жиҳатидан соф ўзбекона психологияга асосланганлиги билан ажралиб туради.

Ў –

Ўз уйим – ўлан тўшагим. *Муқобиллари:* "Исли уйим, ризқли уйим"; "Ўз уйимнинг хушлиги – оёқ-қўлимнинг бўшлиги"; "Ўз юртининг қадрлари ўзга юртда билинади"; "Туққан ерга туғинг тик"; "Ерим шу, гўрим шу"; "Ўлсанг ўл, ватанингда бўл". Мазкур мақол билан: "Бировнинг уйида, юртида юмшоқ тўшақда ўтирганингнидан кўра, тап-тақир ўлан тўшақда ўтирсанг ҳам, ўз уйинг яхши", демоқчи бўладилар. Ҳар кимга ўз уй-жойи, она юрти, ватани нақадар қадр-қимматли эканлигини ифодалайди. "Ўзга юртининг боғи билан боқчаси ўз юртининг интоғича топилмас", деганда шоир Махтумқули нақадар ҳақ.

Ўзингдан чиққан балого – қайга борасан давога. Муқобиллари: "Ўзақдан чиққан ўт ёмон, ўзингдан чиққан ёт ёмон"; "Ўзингники ўзақдонингни қирқар"; "Яхши ота ёмон болага қирқ йил озиқ"; "Бир ота ўн ўғилни боқа олади, ўн ўғил битта отани боқа олмайди".

*Ўтларинг кўнглумга тушгач
куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ
чун найистонга тушти ўт.*

Алишер Навоий

"Ўзингдан чиққан бало" – бу бола-чақанг, қариндош-уруғинг, ватандош, миллатдошинг. У сенга ёв бўлса, додингни кимга айтишни билмайсан. Душманни душман, бегонани бегона дейсан, ўз қавминг сенга душман бўлиб чиқса-чи?! Мақол шундай ҳол-

ларда ишлатилади. Одатда мақолдаги "бало" сўзига жавобан "дори-дармон" сифатида "даво" сўзи ишлатилади. Иккинчи ҳолатда бу сўзга жавобан "даъво" сўзи ҳам қўлланиладики, "ўзингдан чиққан балого қайга борасан даъвога" дейдилар.

Ўзинга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма. Бу билан одамларга: "Ҳар бир нарсангни аввало ўзинг эҳтиёт қил. Бирор буюмингни йўқотсанг, ё қўйган жойингни эсломай, тополмасанг, бировдан кўрма. Бу туҳмат унга қаттиқ ботади. Ўртада хижолатпазлик юз беради. Совуқчилик туфайли юз кўрмас бўлиб кетиши мумкин", деган ўғитни берадилар. Инсонни эҳтиёткорлик, ҳушёрлик, синчковлик, бағрикенгликка ундовчи огоҳлик мақоли. Ўзбекчиликда "Ноҳақ туҳматдан ўзинг асра", дея тангри таолога тавалло қилганда, шундай ҳолатга тушмаслик илтижосини қиладилар.

Ўтмас пичоқ қўл кесар. Бу тўғри маънода ҳаётда ҳар бир рўзғорда рўй бериб туради. Ўткирланган пичоқдан эҳтиёт бўлиб, ўтмас пичоқдан жароҳат оласиз. Кўчма, мажозий маъносида эса: "Киши писанд қилмаган, назарига илмаган нарсадан ёки кимсадан кутилмаганда зиён-заҳмат кўради, шикастланади", деган маънода эҳтиёткорликка ундаб айтилади. "Ўтмас пичоқ" иборасида "нокас, ножинс, номукамал одам" мазмуни ҳам бор.

Ўхшатмасдан учратмас. Келин билан куёвнинг, қудаларнинг, икки дўстнинг чехра-чиройи, дунёқараши, табиати бир-бирига мос бўлса: "Оллоҳ чевар-да, қаранг, келин билан куёв қуйиб қўйгандек бир-бирига ўхшайди-я", дея завқланадилар. Аксинча, нокас одамлар бир-бирига ўхшаса, "Кўр кўрни қоронғуда топибди, ўхшатмасдан учратмас-да" дейишиб, уларга бўлган нафратларини изҳор этадилар.

Қ —

Қазисан, қартасан, ахир аслинга тор-тасан. *Муқобиллари:* "Қазидир, қартадир, асолатини тортадир"; "Эт яхшиси қартадир, ахир аслига тортадир". Бу мақолларнинг тўғри маъноси шуки, қазидир, айниқса, қарта ҳарқанча тансиғу, тотли таом бўлмасин, барибир ҳиди келиб туради, деган мазмун ташийди. Мажозан эса: "Ёмондан туғилган, ёмон авлоддан чиққан одамнинг яхши бўлиб кетмасин, барибир охир-оқибат асл зотига тортади", деган маънода қўлланилади. "Олмадан бодом бўлмас, таги паст одам бўлмас" мақоли шундан қолган.

Қассобга ёғ қайғуси, эчкига жон қайғуси. Бир иш, юмуш, одамдан ҳар ким ҳар нарса кутади, ўзига маъқул фойда иштайди, дейилмоқчи. Конкрет жараёнда қассоб эчки жониворни сўйиб, гўштини сотишдан ташқари, ёғи — чарвисидан ҳам умидвор. Эчки бояқиш эса жонини золимдан халос қилиш илнжиди. Рамзий, мажозий маънода, "Ман на дерману, қўбизим на дейди", ақидаси билан "Мушукнинг ўлими — сичқоннинг байрами" мазмуни ифодаланади. Қиёс, образлилик, талош туйғулар мақоли.

Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди. *Муқобили:* "Қушни қаноти учирар". Ҳаётда чин дўстларинг кўп бўлса, ёр-биродарларинг кўмағи, қўллаб-қувватлаши билан мушкулнинг осон бўлади, асло хор-зор бўлмайсан, деган маънода ишлатилади. Ҳақиқатан ҳам, катта қарвонда ўзинга тегишли саҳро кемасидай нортуюнги бўлса, юкинг, мол-мулкинг ерда қолмайди, кўзланган манзилнинг етказилади. Бирлик, ҳамкорлик, дўст-ёрни қадрлашга даъват мақоли.

*Қил яхшилику демакни
дохил қилма,
Маният ила яхшилиқни
ботил қилма.*

Алишер Навоий

Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит. Ўзбекнинг қочирим, шамага асосланган учирма иборалари кўп. Мазкур мақол шулар тоифасидан. Баъзан шундай бўладики, бир гапни турли сабабларга кўра, тегишли одамнинг юзига, бевосита айтмайдилар-да, унинг иштирокида, ёки йўғида бошқа бировга айтадилар. Тегишли одам зийрак, фаросатли бўлса, бу гап унинг ўзига аталганини дарҳол

англаб, шунга яраша иш тугади. “Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” мақоли билан ана шундай ҳолларни кўзда тутадилар. Андишага йўғрилган соф миллий ифодаси билан ўзига хос.

Қуш уясида кўрганини қилади. *Муқобили:* “Қуш уясида нимани кўрса, учганида шуни олади”. Бу мақоллар билан болаларнинг қандай ўсиб, вояга етиши, феъл-атворининг қандай шаклланиши, ота-онанинг қандай тарбия берганига, болалар олдида ўзларини қандай тутганига боғлиқ, яхши ишлари билан ибрат кўрсатиб, ўстирган бўлишса, ижобий, ёмон қилиқлари, хатти-ҳаракатлари билан таъсир ўтказган бўлса, салбий хислатли инсонлар бўлиб етишадилар, деган фикрни ифодаламоқчи бўладилар. Ҳақиқатан ҳам қуш уясида, бола ўз уйида нимани кўрса, шунинг таъсирида ўсиб-улғаяди ва шунгагина муносиб авлод бўлиб қолади.

F -

42

Ғат-ғат қилган карнайчи, балога қолган сурнайчи. *Муқобиллари:*

“Тариқни еган чумчуқ, балога қолган бедана”; “Ўзани туя ейди-ю, бўзчи балога қолади”; “Қатик ичган қутулди, хурмача ялаган тутилди”; “Отган қолмас балога, айтган қолар балога”; “Ўғри қутилар, тўғри тутилар”; “Сув келтирган хор-зору кўза синдирган азиз” каби. Тўғри маънода, “Алининг қасдини Валидан олибди”, дегандек, кечаги тўйда ғат-ғати билан оламини бузган карнайчини тополмаган маҳалла безориси уйқудан қолдирганига унга шерик бўлган сурнайчини тутиб жазолайди. Кўчма, мажозий маънода гуноҳни қилган бу ёқда қолиб, бегуноҳ одамнинг жазо олиб кетишига ачиниб, афсус билан айтилади.

Ғунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Ғунажин — икки

ёшдан ошган урғочи бузоқ. Мазкур мақол билан мажозан эркакларни, йигиту ўспиринларни йўлдан урадиган суюқоёқ аёллар, қиз-жувонларга пардалаб, қочирим қиладилар. Содир бўлган ишқий можаронинг асосий сабабчиси —

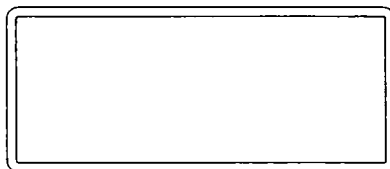
*Ғанимат тут жамоли ҳусни даврин,
Масалдурким: “Яна бу дам топилмас”.*

Атойи

уларнинг ўзи эканлигини қайд этадилар. Тўғри маънода, буқача сабабсиз арқонини узиб, висолга ошиқмайди, дейди жабр кўрган деҳқон.

Фурурли ғурбатга қолар. Бу ўринда “фурурли” сўзи ортиқча манманлик, такаббурлик, каттазанлик, ўзига бино қўйиш, бошқаларга беписанд қараш маъноларида қўлланиляпти. *Муқобиллари:* “Сурур – бир бошқа, кибру фурур – бир бошқа”; “Амал оздирар, амалга мағрурлик тўздирар”; “Бошинг осмонга етса ҳам, чоригингни унутма”; “Кеккайиш теракка ярашади”; “Тўқ бошоқ эгилади”; “Гердайган дарахтни довул синдирар”; “Қамиш бош кўтарди – бўриё бўлди, тупроқ бош эгди – тўтиё бўлди” каби. “Гадонинг душмани гадо бўлади” дейилганидек, такаббур бошнинг ҳам ўз кушандаси бўлади. “Зўрдан зўр чиқса, оёғи типир-типир” қабилида бир кун зўрнинг, “фурурли”нинг ҳам куни битади.

Ҳ –

Ҳаёсизга ҳар кун ҳайит. *Муқобиллари:* “Уятлига уч кун ҳайит, уятсизга ҳар кун ҳайит”; “Ишчанга йилда байрам, ялқовга кунда байрам”; “Кунда-кунда тўй бўлса, ҳафтада ҳайит бўлса, ўртада бир кун бўлса, у ҳам жума кун бўлса”. Бундай мақоллар дангаса, ялқов, ишёқмас, нуқул тўй-ҳашам, ҳайит-байрамни, маишатни кўзлайдиган танбал одам тилидан айтилган. Бу тоифа одамлар устидан кулиб, масхара, киноя, истеҳзо тарзида қўлланган мақоллар, халқнинг бундай кимсаларга муносабатини ифодалаган.

Ҳазил – ҳазилнинг таги зил. *Муқобиллари:* “Ҳазилдан зил чиқар, зилдан зилзила”; “Ўйиндан ўқ чиқади...”; “Ҳазил, ҳазилни тушунмаган кал фозил”; “Ҳазилни кўтарганга чиқарган” кабилар. Ҳазил-мутойиба, мазах-масхара, кулгу-аския бир-бирига яқин тушунчалар. Уларнинг ўз ўрни, меъёри, чегараси бор. Мана шу меъёр – чизиқ - чегарадан чиқилса, ҳазил кишининг иззат-

*Ҳар тарафга бўлмагил
ўзни уриб бетоблар,
Ойни ўн беши қоронғу, ўн
беши моҳтоблар.*

Муқимий

нафсига тегади, уни масхаралаб, хўрлаган, хорлаган бўлади. Ана шу бемаврид қилинган беандиша ҳазил яқин дўстлар ўртасига раҳна солади. Ҳазилни кўгара олмаган дўст сенинг ашаддий ёвингга айланиши мумкин. Мақол ана шундай ҳолатларни кўзда тутиб, кишини ҳушёр бўлишга, аввал ўйлаб, кейин сўйлашга, зинҳор тилга ихтиёрсиз бўлмасликка чақиради.

Ҳайит ўтгандан кейин хинани кетингга қўй. *Муқобиллари:* "Ҳайитдан кейин арафа" (аслида ҳайитдан олдин бўлиши керак); "Тўйдан кейин ноғора"; "Ёв кетгандан сўнг қиличингни ерга чоп"; "Намоз вақтида фарз" кабилар. Ўз маъносида, Рамазон ва Қурбон ҳайитларида, уч кун давомида хотин-халаж, бола-бақра ясаниб-тусаниб, ўсма-сурма, хина қўйиб, безаниб, ҳайитни байрам қиладилар. Ундан кейинги бундай ҳаракат бемаъни ва кулгулидир. Яъни хинани ортига, кетига қўйиш билан баробар, демоқчи бўладилар. Мақолда сарказм, аччиқ киноя, кесатиқ маънолари бор. Кўчма, мажозий маъносида ҳар иш мавридида фарз. Ўз вақтида қилинмаган иш фойда келтирмайди, аксинча, кулгу-мазах уйғотади, кишини хижолатда қолдиради, деган фикрга урғу берилади.

ҚҰЙНИДАН ТҰКИЛГАНИ – ҚҰНЖИГА

[Empty rectangular box]

Инсон ҳамма замонда ҳам бозордан айро тушмайди. Тирикчилик хариди бозорсиз ўтмайди. Шунинг учун ёшдир-қаридир бозор қонунларини яхши билиши, унинг ёзилмаган қоидаларига риоя қилиши зарур. Бозор-ўчарга бағишланган иборалар бунинг айни ҳаётий сабоқларидир.

Отанг – бозор, онанг – бозор. Бунинг маъноси бозор сени ўз ҳукмига етаклайди, баҳосини ўтказади, бозор қонунларига риоя қилиш жоиз дегани. Ота-онага бўйсунуш шарт бўлганидек, бозорга, нарх-навога бўйин эгишга мажбурсан. Ҳатто, ота-онанг пешонангга битказолмаган мол-дунёни омон бўлсанг, омадинг юришса, қўлинг узунлашса, бозордан оласан. Қўшни, ҳамкасб, қариндош-уруғингга, дўст-офайнингга, шогирдларингга сарфайиб нима қилдинг?! Беминнат бозор бор. Турмуш, тирикчилик, ҳаётингни бозор белгилайди. Отанг – бозор, онанг – бозор. *Муқобили*: «Пул бўлса, чангалда шўрва».

Бозор кўрган эчки. Кўчма маънода: кўпни кўрган одам, чапдаст, уздабурро, тажрибали шахс. Эчки бозорда хўжайин, даллол, харидор танийди. Эчки-қўй, мол-ҳолнинг аҳволидан огоҳ бўлади. «Мусофир» бўлади. Бозор кўриш, турмуш сабоғини олиш дегани. *Муқобили*: «бозор кўрган йигит», «бозор кўрган одам».

Бозор яқин – бойимас. Бозори яқиннинг майда харажати кўп бўлади. Ҳа деганда, бозорга тушаверади. Харидни майда-майда, бот-бот қилиш, тежамкорликка зид, аслида бозорни улгуржи: қопи-қанори, араваси, тойи, суруви билан қилинса, кўп бора арзон тушади. Шунинг учун ота-боболар бозор яқин бойимас, деган ҳикматомуз иборани бизга мерос қолдириб кетишган. Мақолнинг шахсини аниқлашни унутманг: агар «бозори яқин бойимас» десақ, мантиқан бошқа гап қиламиз. Ишбилармон, уздабурро, хунарманд одамнинг бозори яқин бўлса, аксинча, у тезда бойиб кетади.

Бозорга кеч бор, эрта қайт. Сабаби бозор эрта тонгда қиммат бўлади. Чошгоҳга бориб қизийди. Тобора арзонлаша боради.

Харидингиз унумли, тежамли бўлади. Эрта қайтишнинг муҳимлиги сабаби, ҳар хил киссавуру ҳангоматалаб қаланғи-қасанғиларнинг хуружидан холи бўласиз. Қоронғуда келишингиз ўзингиз, жонингиз, молингиз учун хатарлидир. Шунинг учун ҳам бозорга кеч бор, эрта қайт, дейишган бобокалонларимиз.

Бу ҳам йўқ эди, отам бозордан келтирди. Бу ибора жанубий вилоятларда фаол ишлагилади. Болалар бирор таом, кийим-бош, буюм, ўқув қуролидан норози бўлиб, хархаша қилиб, инжиқлик билдирганда, шундай дейилади. Бориға, топилганига шукур қил, шу ҳам аслида йўқ эди, даданг бозордан келтирди, дея мазкур буюмнинг нархи оширилади, баҳоси — қадри кўтарилади.

Ҳисобини билмаган, ҳамёнидан айрилар. Ҳамма нарсада режа, ҳисоб-китоб, тежамкорлик керак. Ҳисоб-китоблилик, режаилик кичик ҳиссадан катга давлат, бисот, бойлик келтиради. Оғзи очик, ландовур киши каби кўчма маънода ҳам ҳисобини билмаган ҳамёнидан жудо бўлиши тайин. Режасизлик, исрофгарчилик, тежамсизлик мулкнинг заволидир.

Ётиб еганга тоғ чидамайди. Бу ибора юқоридагисининг мантиқий давоми бўлиб, давлатнинг ҳар қанча мўл бўлмасин, уни сарф қиларкансан, албатга ўрнини тўлдириб бор. Агар шундай қилмас экансан, тоғ бўлса ҳам емирилиб, адо бўлади. Оқибат, оч-наҳор қоласан. Турмуш-тирикчилигинг мушқуллашади, дея огоҳ-лантиради аждодлар.

Ёмғирда от танлама, ҳайитда қиз. Бунинг маъноси шуки, ёмғир ёғиб турганда ҳар қандай қари, тўриқ от ҳам сийна-сағриси товланиб, учқур арғумоқ бўлиб кўриниши мумкин. Бу пайтда отнинг зотини, тулпорнинг ёшини аниқлаб олиш қийин. Ҳайитда қиз танлаш ҳам кишини (айниқса, ёш йигитни) чалғитади.

Ҳайит (байрам) кунини қизларнинг ҳаммаси ҳам ясаниб-тусанган, упа-элик суртган, ўсма-хина қўйган, гўзал либосларга бурканган бўлади. Байрамдан ўзга кунларда барча одам зоти каби қизлар ҳам табиий гўзаллик ила кўринадилар. Мана шу сабаб, алҳол, машойхлар ушбу мақолни қолдириб кетганлар.

Ҳафтада бир бозор, уни ҳам ёмғир бузар. Бу қофияли жумла бечора, камбағал деҳқоннинг кўнгил изҳори бўлиб ҳафтасига бир келадиган бозордан чамасидагидай наф кўролмаган одамнинг пушаймон-армонидир. Кўчма маъноси ҳам бўлиб, узоқ режалаштириб юрилган ишнинг фавқулодда тўсиқлар билан амалга ошмай қолганидан ранжиш ҳолатидир. *Муқобили:*

«Ойда-йилда бир бозор, уни ҳам ёмғир бузар». «Мен ўғирликка тушдим у ой ойдин бўлди» ва ҳоказо.

Бор жойда – бол арзон, йўқ жойда – туз қиммат. Бол асаларининг узоқ заҳматли, оқилона меҳнати, асалчининг шижоати мевасидир. У қимматбаҳо маҳсулот, бол-асал қадимдан қадри-қиммати баланд таом саналган. Бироқ у бор, айниқса кўп бўлган жойда, албатта, арзон юрган. Туз эса дарё, саҳро, тоғ тузи бўлишидан қатъи назар, кўплиги, табиий мавжуд неъматлиги, оз ишлатилиши жиҳатларидан арзон бўлган. Аммо, йўқ жойда, шу оддий туз ҳам қимматлиги таъкидланиши билан бозор молдан ташқари жой, мавсум, маҳсулотга боғлиқлиги кўзда тутиляпти.

Туя бир танга, қани бир танга, туя минг танга, мана минг танга. Бу мақол бозорнинг арзон-қимматлигидан ташқари, инсоннинг имкон даражаси ҳақида маълумот беради. Туёқлар борасида энг катта, салмоқли тош босадигани туядир. Замонки бўлади шу туя, бир тангага сотилади, бироқ бир танганинг қадри-қиммати, кучи-қуввати жуда баланд. Шу сабаб, бир тангага туя олишнинг имкони йўқ (Қани бир танга!). Тагин шундай бир давр келадики, туянинг нархи минг тангага чиқиб кетади. Аммо сиз шу минг тангага бўлса-да, туя олиш қурбига эгасиз.

Бунинг икки сабаби бор: Пулнинг қадри тушиб кетди-ю мол-мулк, ўлмас жиҳознинг нархи баландлашди. Иккинчиси: сиз ёш гўдак бола эдингиз, қўлингиз қисқа эди, вояга етиб пул топар; мол топар, мулкли, давлатли бўлдингиз. Энди имкониятингиз кенгайиб, қўлингиз узунлашди. Шу сабаб минг танга бўлса-да, туяни тап тортмай сотиб ололасиз (мана минг танга!). *Кўчма маъносига:* бойлигу камбағаллик, омаддилигу омадсизлик, толею толесизлик кўзда тутилади.

Бозорга боряпти, бозордан қайтпти. Хабар кўринишидаги бу содда ибораларнинг маъноси чуқур: Одам бозорга боряпти. Олдинда бозор, харид, саргузаштлар, омад, толе, интилиш, бахт ва ёинки буларнинг акси... Одам бозордан қайтпти. Харид қилинди. Ютдингми, ютқиздингми, тутдингми, тутқиздингми, толеинг ўнг келдими, терсми нима бўлганда ҳам бугунги бозоринг ўтди. Сафардан қайтдинг.

Кўчма маъноси: бозорга бориш вақти, иқболи, омади, демакки, истиқболи, келажаги олдинда бўлган ёш йигит рамзий тимсоли кўзда тутиляпти. Бозордан қайтишда эса, энди мавсуми ўтган кексалик, ижтимоий-сиёсий мавқеи тугаган, фаол умри поёнига

етаётган инсон образи гавдаланади. Тушкун руҳдагиси. Одам, мол бозорга боряпти. Умид, ишонч, илинж кагта. Мол бозордан қайтди. Ишонч йўқолди. Умид сўнди, илинж узилди...

Бозор-ўчар. Бозор кўтарилиш, ғала-ғовур, оломон, ўт-олов, ҳаракат, дарё, денгиз, уйғоқлик, тўлқин, шиддат маъноларини ўзида мужассамлаштирган. Халқимиз: «Болалик уй — бозор» деганда, бу хонадоннинг сершовқинлиги, беғаразлиги, сиру синоатдан узоқлиги, уйғоқ, доим ҳаракатдалиги, истиқболи борлигини назарда тутади.

Бозор бир кўпчиб, кўтарилиб, ёнфинга айланиб, сўнг аста-секин тутаб сўнади. Оқибат ўчади. Шунинг учун ҳам «бозор-ўчар» дейилади. Одатда халқ бу иборани қўллаганда жой маъносида эмас, шу манзилдан қилинадиган харид, тирикчилик манбаи воситасини назарда тутади. Бозор-ўчар ёниш ва сўниш, уйғониш ва уйқуга чўмиш, тириклик ва ўлим маъноларида ҳам ишлатилади.

Гадой аразласа, тўрвасига зиён. Одатда гадой ўз номи билан гадой. У аразламайди. Берганингизга шукур деб, дуо қилиб, йўлида давом этади. Бироқ ҳамонки, шундай мақол бор экан, гадойлар ҳам аразлаб, ноз, хархаша қилишар экан. Бу ўринда у ўзига, болачақасига зарар қилади. Тўрвасига зиён келтиради. Тўрваси тўлмай, оёғидан қариб, саргардон кезаверади.

Кўчма маъноси. Муте, тобе одам устидан ҳоким, ўктам одамнинг киноя билан кулиши, масхара қилишидан иборат. Йирик амалдор атрофида гирдикапалак, ўз хушомадгўйи, лаганбардори устидан шундай кулиб, бу иборани қўллайди. Ота ҳимматига қоникмаган, ношукур фарзандга, меросга кўзи тўймаган қариндош-уруф, болачақаларга нисбатан ҳам бу нақл ишлатиб келинади.

Гадой нарса топса, халта тополмас. Мири кам дунё. Бирини топсанг, бирини тополмайсан. Юқоридаги иборага мазмун жиҳатидан яқин. Гадой омади чопиб, қўлига садақа тушиб, чангали ҳам тўлди. Бироқ уни қаерга жойлайди? Халта, тўрва, идиши бўлмаса.

Бу ўринда киноя ҳам, танқид ҳам, ачиниш ҳам, ушбу ҳолатни табиий ҳодиса сифатида қабул қилиш ҳам бор. Одатда, қўли қисқалик қилиб, чорасиз қолиб, ўксиганда инсон оиласига, болачақасига, ҳатто ўзига-ўзи ҳам бу қадимий иборани ишлатади.

Камбағални туянинг устида ит қопибди. Камбағал омади юришиб, туяга миниб қолди! (Толени қаранг-а). Бироқ бахти ётгани шундаки, шунча баҳайбат, балеңд, юксак жонивор — туянинг устида ҳам уни ит талади, қопди-я! Камбағалнинг пешонаси қурсин.

Кўрган куни қурсин. Бу иборанинг муқобили сифатида халқ «насиб этса, келур шому Ироқдин, насиб этмаса, кетур қошу қабоқдин» нақлини ҳам истеъмолда қўллайди.

Ушбу мавзумиз она тилининг бош манбаи гап ҳақида. Сиз тилшунослик китобларидан гапнинг таърифини яхши биласиз. Тил — муомала воситаси сифатида гап — жумла, ибора, бирикмалардан ташкил топади. Қўйида «гап» атамаси орқали ишлатиладиган айрим намуналар шарҳи, изоҳи, маъноси билан танишасиз.

Гап бор. Кишини сергаклаштирувчи, диққатини тортувчи ибора. Жиддий фикр, маслаҳат, ўғит, сир-синаот ҳақида гап борганда бу бирикма қўлланилади. «Гап бор» ибораси муҳим маълумот ҳақида сени огоҳ этмоқчиман, деган маънони беради.

Гап ташиди. Гап юк эмас, уни ташисанг. Бироқ, орамизда шундай одамлар борки, бировнинг гапини бировга етказди, «ташийди». Ибора асосан салбий оҳангга эга. Чақмачақарлик, ўзидан қўшиб гапириш, иғво, туҳмат, ғаламислик, писмиқлик меваси. Одамлар орасида муносабатнинг бузилиши, кескинлашиши, йирик ихтилофга боришини таъминлайди.

Гап эшитди. Маълумот, ахборот олиш. Ўзидан катта ё тенгдошидан танбех олиш, эшитиш. Кишидан ўзгаларнинг ранжиши. «Гап эшитди» ибораси танбех олди, хижолат бўлди, уялиб қолди, изза бўлди, кайфияти бузилди, руҳи тушди маъноларини беради. Бу ўринда гап эшитиш адолатли, ўринли ё мутлақо адолатсиз, ўринсиз бўлиши мумкин. Ибора ҳолатни қайд этиш, бу ҳақда маълумот беришга қаратилган.

Гап ўтди. Гап таъсир қилди, худо инсофини берди, маъноси бор. Бироқ асосий кўчма маъноси орадан гап ўтди, муносабатларга дарз кетди, муомаласи бузилди маъноларида. *Муқобили*: «гапи қочди», «ораларидан қора мушук ўтди» «пўм чиқишди», «бир-бирининг мушугини пишт дейишди» кабилар.

Гапида жон бор. Айтилган фикрни қўллаб-қувватлаш, уни эътироф этиш, тан олиш. «Гапида жон бор» деганда образли қилиб, бу фикр ҳаётий, яшовчан, беиз кетмайдиган, амал қилса арзийдиган гап каби маънолар жамланган.

Гап кўп, кўмир оз. Маза-матрасиз, таъсирсиз, ҳеч қандай самарасиз гап бўлиб турганда мана шу ибора қўлланади. Афтидан, темирчи-косиблар дастгоҳи ёнида яратилган ибора бўлса керак. Кўмир йўқлиги, босқоннинг ишламаслиги, демакки, фойдали меҳнатнинг тўхтаб, темирчининг қўли бўш қолишига сабаб бўлади. Тагин бир маъноси: бу гапларда ўт, олов, тафт йўқ, кам деган мазмун ташийди. Фойдасиз гаплардан энса қотганда, ишончсизлик туғилганда одамлар одатда шундай дейишади. *Муқобили*: «кўп гап, эшакка юк».

Гап тегди. Бир неча маъноси бор: Гап навбати тегди, гап олинди, гапга киришилди. Асосий маъноси кўчмадир. Танбеҳ эшитилди, шу гап орқали ёмон фикр билдирилди, мазмунида. *Муқобили*: «гап эшитди».

Гап чиқди. Бирор шахс ҳақида кутилмаган фикр, хулоса, баҳонинг пайдо бўлиши. Шахсий ё ижтимоий ҳаётда, битим-шартномаларда бирор номукаммалликнинг пайдо бўлиши. Гап чиқиш асосан салбий маънода ишлатилади. Шунинг учун ҳам халқимиз ҳар ишда ҳам ҳалол, пишиқ-пухталикини талаб қилиб, орқасидан гапи чиқмасин, дейди.

Гап отиш. Гап тош, кесак, ўқ бўлмаса-да, у ҳам отилади. Ибора салбий оҳангда қўлланилади. Йигитлар қизларга гап ташлашади, отишади. Қитмир, ҳазил, жиддий гап отилиши мумкин. Аксинча, қизлар йигитларга ҳам шундай муомалада бўлишлари, гап отишлари кузатилади. Гап отиш фақат ишқибозлик маъносида бўлмасдан, душманлик, дўстлик, қитмирлик, ивгогарлик, масалага аниқлик киритиш, луқма маъноларида ҳам бўлиши мумкин. *Муқобили*: «гап ташлаш», «гап олиш», «гап қотиш», «гап кўшиш», «гап очиш».

Гап сотиб олиш. Гап ҳам сотиладими? Одатда бир одам бошлиғи, ҳамкасби, оиласи олдида, кўча-кўйда йўқ ердан гап чиқариб, бир нарсани дафъатан эсга солади-ю ўзи балога қолади. Унга ҳужум бошланади, танбеҳ берилади, айбланилади. Мана шундай ҳолатларда бундай одам ҳақида: «ҳаҳ, ўзига ўзи гап сотиб олди-я, ўтирмайдими тилини тийиб, балога қолди энди», дейишади.

«Гап сотиш» ибораси билан «гап сотиб олиш» иборалари ўрталарида жуда катта тафовут бор. Гап сотиш — бекорчи, ишқимас, танбал одамнинг машғулоти сифатида қораланса, «гап сотиб олиш» деганда дуппа-дуруст одам беҳуда айбланиб турганига, шунингдек, айбдор кишига ачиниш, унга ҳамдардлик билдириш тушунилади.

Гап кўтармайди. Гап ҳам оғир, енгил, ўртача бўлади. Унинг ҳам ҳаммасини барабар кўтариш қийин. Юқлар орасида, аслида энг оғири ҳам гапдир. Одамларга таъриф берганда, уларни гап кўтарадиган, гап кўтаролмайдиган тоифаларга бўлишади.

Бир хил кишилар ҳақида гап кетганда, бу одам гап кўтармайди, миннатлик ошни ичмайди, жуда ориятли, ўзига, шаънига доғ қўндирмайди, деган гапни айтишади. Гап кўтармаслик икки хил бўлади. Ўз кунини ўзи кўришга, мустақил бўлишга, беминнат ҳаёт кечирishга интилган, ҳалол одамлар борки, улар ҳақида бу ибора ишлагилади. Иккинчи тоифаси жирттаки, сиркаси сув кўтармайдиган, бурнидан баландроқ гапирсангиз ловиллаб кетадиган одамлардан иборат. Демак, бу ибора ҳам ижобий, ҳам салбий маъноларда қўлланилар экан.

Гапни ичига ютди. Юқоридаги иборага қарама-қарши ўлароқ гап кўтармайдиганлар каби гапни «ичига ютадиганлар» ҳам бўлади. Бундай одамлар оғир, вазмин, мулоҳазакорлиги, узоқни кўриши билан шундай қилишлари мумкин. Иккинчи тоифалари мутелиги, тобелиги, кўрқоклиги, ожизлиги, лаганбардор ва хушомадгўйлиги сабабидан шу ишни қилишлари мумкин.

Одатда, гапни ичига ютадиган, индамас одамлар бирор кулфат, оғир хасталик, ўлимга йўлиқса, «ҳамма гапни ўзига олар, ичига ютаверар эди, ахир ўзининг бошига ўзи етди», дея унга ачинишади. Инсон кенг феълли, бағрикенг, далли-ғулли бўлишга, ҳамма нарсани ўзига олавермасликка чақиради.

Гап айланди. Бу бирикманинг маънолари: бирор масала бўйича гап бўлди, очилди, юритилди, қўзғалди, дегани. Иккинчи асосий маъноси салбий мазмунда бўлиб, бирор иш, шахс, воқеа, масала ҳақида гапнинг айлангани, шубҳали, гумонли, ёқимсиз, кўнгилни хижил қилувчи сўз бўлганлигидан хабар берилади.

Гапнинг айлангани яхшиликка олиб келмаслиги огоҳлантирилади. Халқда «гапни айлантирма» деган бирикма ҳам бор. Бу ўринда асосий масала қолиб, атайин иккинчи даражали гап атрофида айланаётган шахс тартибга чақиради. *Муқобили*: «гапни уёқ-буёққа бурма».

Гапнинг тагига етди. Гап тагида гап бор, дейди халқ. Заковатли, донишманд одамлар ҳамиша гапни ўйлаб, етти ўлчаб, бир кесиб гапиришади. Гапнинг тагига етиш бир неча маънода қўлланилади. Пала-партиш, ўйламай-нетмай гапирилганда киши кутмаган маънодаги сўз, иборалар оғиздан чиқиб кетиши мумкин. Бундай

пайтда туппа-тузук иноқ дўстларнинг оралари бузилиб қолади. Гапнинг тагига етаман, деб ҳатто судлашишгача боришади. Шунинг учун, ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир, дейишади доноларимиз. Машойихлар қолдирган сермазмун, кўп маъноли ҳикмат, нақл, гаплар ўз маъзини чақиш, тагига етишни талаб қилади. Бунинг учун инсонда илми мантиқ, фалсафа, тил саводи-ю маданияти, турмуш тажрибасидан чуқур хабардорлик, муайян илмий тайёргарлик талаб қилинади. «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга», деган мақолни бежиз қолдирмаган донишмандлар. Гапнинг тагига етиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

Гапга тўн кийгизади. Одатда гапни лоф уриб гапирадиган, маҳмадона, сўзамол, ошириб-тоширадиган кимсаларга нисбатан бу ибора ишлатилади. «Гапга тўн кийгишиш» образли қилиб айтганда, гапни жонлантириб, уни одамга айлантириб, ҳатто чопон ҳам кийгизишдир. Икки хил маънода ишлатилади: ижобий, салбий. Ижобийсида совчилик, вакиллик, элчилик ишларида шундай гапга чечан, тўн кийгизадиган одамлар танланиб, юборилади. Салбийси ўзингизга маълум.

Гапи калтақдай. Бу бирикма кўпинча ана кетди, мана кетди бўлиб ётган кекса, бемор эмин-эркин сўзлашиб ўтирганда ёки ёш бола катталарнинг гапини қилиб, салмоқ билан сўзлаганда ишлатилади. Яна бир маъноси андишасиз одамнинг гапи совуқлиги, одамга ботиши, калтақдайлиги кўзда тутилиб, айтилади.

Калтақдай, деган сўзда салбий оҳанг кучли бўлиб, ўзига муносиб бўлмаган шахснинг гапи ўткирлигига киноя сифатида қўлланилади. Бу ибората танқидий майлдан ташқари хайрихоҳлик, мутойиба, истеҳзо, беғубор кулги маънолари ҳам мавжуддир.

Гап қочди. «Гап қочди», «гапи қочди», деганда икки киши ўртасида муносабатнинг бузилишига, ораларидан қора мушук ўтиб қолишига айтилади. Гап қочганда гап қовланаверса, қувилаверса, у болалаб, урчиб, янада хавfli душманга айлана боради.

Гапи қочиб қолди, иборасида бу воқеадан афсусланиш, муносабатни имкон қадар тезроқ тиклаш истак-оҳанги мавжуд. Гап қочишни орани бузишгача олиб бормаслик керак. Бундай пайтда шайтонга ҳай бериш, халқ айтмоқчи «бир гапдан қолиш», «тилани тийиш», қўл келади.

Гап ўғирлаш. Гап пойлаш, гап ўғирлаш, гап сотиш, гапни олиб қочиш, гапни кўпайтириш, гапни чувалаштириш қадимги хуфяликнинг асосий усуллариандир. Пошшолик хуфялари эл

орасида: тўйларда, бозор-у чойхоналарда, гапу гаштакларда бўлишиб, гап пойлаш, ўғирлаш, тарқатиш, чувалатиш каби ғаламислик ишлари билан шуғулланишган. Кейин бу муҳим маълумотларни саройга, пошшоликка сотишган.

Шундан халқ: «тилингга эрк берма, огоҳ бўл, деворнинг ҳам қулоғи бор», дея бир-бирини огоҳлантирган, ҳушёрликка чақирган. «Ўғирланган» гап пошшолик сиёсатига, ҳоким синфга қарши қаратилган бўлса, нархи баланд турган. Гап ўғирлаш ҳамма замонларда, оддий турмушда ҳам кенг тарқалиб, қайнона-келин, қуда-анда, қўни-қўшни ўрталарида гап ўғирлаш, гап ташиш, гап сотиш шаклларида ҳали-ҳамон мавжуд. Гап ўғирлаш ёмон хусусият бўлиб, одамлар, оилалар, ҳатто давлатлар ораларининг бузилиб кетишига олиб келади.

Гап топмоқ. Ибора кўчма маънода ишлатилади. «Гап (топиш) топмоқ» ибораси одатда, бирор ишни битказиш, ҳал қилишда турли баҳоналар топиб, отанга бор, онангга бор қилаверилса, айтилади. Кўпинча, таниш-билишларингиздан, ҳамма қоғозу ҳужжатларини тўғрилаб бердим,у, барибир гап топди, ишимни битказиб бермади, деган фикрни эшитиб қоласиз. Бу совет давридан қолган ижтимоий иллат бўлиб, тамагирлик, порахўрлик, тўрачилик ақидалари мевасидир. *Муқобили:* «баҳона қилди», «қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдирди» «калавамнинг учини чувалатди», «эрта келинг, индин келинг қилди» ва бошқалар.

54

Инсоннинг ҳаёт томири – жон атамаси билан боғлиқ. Жон куйдирмасанг – жонона қайда, тоққа чиқмасанг – дўлана қайда. Жон койитмасанг жонинг ором топмайди. Жонингни тикмасанг – жонингни ҳовучлаб яшайсан. Жон бу инсон учун шаън-шавкат, номус-эътиқод, яратганнинг эзгу, муқаддас мақсадлар йўлида тақдим этган олий инъоми. Жон – бу руҳ, тана, тириклик, ҳаёт.

Ўзбек жон деганда комил инсонни кўзга тутади. Энг суйган огамини жон, дейди. Ушбу ихчам суҳбат жон атамаси билан боғлиқ.

Мол аччиғи – жон аччиғи. Пул жигардан бўлган, дейди халқ. Пулга неки бойлик, бисот сотиб олиниб, жамғарилса, у жонга яқин бўлиб қолади. Шу бойлик, молни йўқотиш, қўлдан чиқариш, бой бериш-

жон чиқишига яқин келади. Шунинг учун ҳам ўзбек мол аччиғи — жон аччиғи, дейди. Молу бисот орага киргач, ота-она, фарзанд, ака-ука, оға-ини, дўсту улфат ўрталарига тиклаб бўлмас нифок, қутқу тушади. Пулим куйган деб бир камбағал аччиқ қаламнирни чайнаган экан, деган гап бор. Мол аччиғи ёмон бўлади. У ҳар қандай яқинликка қарамай, одамлар ўртасида ҳаёт-мамот кураши, жангини келтириб чиқариши мумкин.

Жон бермаслик. Жон таслим қилмаслик, бўй бермаслик, таслим бўлмаслик ибораларининг муқобили. Жон бермаслик — тўғри маънода, ана кетди, мана кетди бўлиб ётган одамнинг жони узилавермаслиги, ҳаётдан кўз юмолмаслиги. Бундай пайтда бирор яқинига илҳақлик (ўғил-қиз, хотин-эр, ота-она ва ҳ.к.) туфайли шундай бўлди, дейишади. Кўзда тутилган шахс пайдо бўлгач, кўнгли жойига тушиб, сўнг ҳаёт билан видолашади. Маълум муддат Азроилга таслим бўлмаслик, жон бермаслик кўзда тутилади. Бошқа, кўчма маъносида бировнинг ўзгага бўйсунмаслиги, бўйин эгмаслиги, гапига кирмаслиги, таслим бўлмаслиги тушунилади. Жон бермаслик мустақиллик, тўқ бўйинлик, бели бақувватлик, ўзига тўқлик, мардонаворлик ифодасидир.

55

Жон демоқ. Шоир Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари» туркумида «Янгажон» деган шеъри бор.

- Янгажон, — *гегим.*
- Қайним-ов, — *гегу.*
- Берроқ кел, — *гегим.*
- Айним-ов, — *гегу...*

Жон демоқ кишини жонга яқин олиш, жон ўрнида кўриш, ардоқлаш, кўз устида сақлаш: жон дейиш — маъқул кўриш, рози бўлиш, ижобий жавоб бериш; жон дейиш — ҳурмат-эъзоз қилиш, эрқалаш, хушомад, ёқтириш, суйиш ҳис-туйғуларини ифодалайди. Ўзбек яхши кўрган ўғлонлари номига жон сифати қўшиб чақиради, жон демоқнинг аксар маъно жиҳатидан қарама-қарши муқобили ҳам бор. Бу жон деб жонингни олади (жоним-жонимлаб жонингни суғуради), деган иборадир.

Жонига оро кирмоқ. Кишига кўмак, ёрдам, яхшилик қилиш, оғирини енгил қилмоқ. Жонига оро кирмоқ одатда қутилган, орзу қилган, кўзда тутилгандан кўра даъфатан, қутилмаганда, бехосдан бўладики, шунда кишилар миннатдорлик билан, «илойим барака топсин-ей, фалончининг ўғли келиб қолди-ю, жонимга оро кирди-я, нақд жоним ҳиқилдоғимга тиқилиб қолувди-я», дейишади. Яхшиларга

шундай хосиятли кишилар мушкул дамларида бехос ёрдамга, кўмакка келиб қоладилар.

Шунинг учун халқимиз: Яхшилик қил, дарёга сол, балиқ билар, балиқ билмаса – холиқ билар, дейди яратганни назарда тутиб. Бу билан бировдан марҳаматингни дариф тутмагил, биров билмаса, бошқаси билади, биридан қайтмаса, биридан қайтади, дея яхшилик, эзгулик илинжида умургузаронлик қилишади.

Жонига тегмоқ. Жон руҳ каби моддий бир аъзо эмас. Бироқ халқ, дард қайда бўлса, жон шу жойда бўлади, дейди. Шу маънода дардли, оғриқли ерга тегиш – жонга тегиш, жонни оғритишдир. Кўчма маъносидан эса, жонга тегиш, меъдага уриш, гашга тегиш, такрорланавериб, айтилавериб сийқаси чиқмоқ мазмунини беради. Жонига тегмоқ, безор бўлмоқ, безори жон бўлмоқ, бу машғулотни ҳазм қилолмай қолиш, турмушни янги изга солишга уринишга олиб келади.

Жондан кечмоқ. Жон кечмоқ – жон кечмоқнинг айна маънодошидир. Жонидан кечмоқ ўзини, жонини, борлигини бахшида қилмоқ, бағишламоқ демак. Фидойилик, жондан кечмасдан, Ватан тараққиётига, миллий мустақилликка, ёруф истиқболга эришиш мумкин эмас. Жондан кечмоқ – ихтиёрий – маълум шахс томонидан адо этилиши, бунинг акси ўлароқ, рақиб куч томонидан, мажбуран, ихтилоф туфайли содир бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам бу фидойилик, қатъият, миллатпарварлик, ватанпарварликдир.

Жони кирди. Аслида жон чиқиб кетса, қайтиб танага кирмайди. Ўлган қайтиб тирилмайди. Жони кирди деганда, ўзбек бирор иш, воқеа-ҳодиса, кўмак бир кишига жуда қўл келди, унга ўта маъқул бўлди, айна ўрнига тушди, кўнгилдагидай бўлди каби маъноларни кўзда тутди. Жони кирмоқ – манфаат топмоқ, кутганидан ҳам аъло даражада лаззатланмоқ мазмунидадир. Шифокорлар юраги уришдан тўхтаётган беморни қайта дунёга келтиришганида бу ибора ишлатилиши ҳам мумкин. «Ичига иссиқ кирган» кексага, совуқдан музлаб-қотиб қолган кишига олов худди шундай «жон киргизиши» мумкин.

Жоним тасадуқ. Жоним садқа, жоним садақа, жоним айлансин, жоним фидо, ўргулай ибораларининг муқобили. Ўта яқин муносабат, садоқат, сидқидиллик, ўзни бағишлов, жонни тикиш ифодаси. Ушбу ибора аслида жонни, ҳақ йўлига тикиш маъносини ташийди. Ошиқлар яратганга, унинг висолига жонини тикишга

тайёрлиги маъносида шу иборани ишлатадилар. *Кўчма маъносига*: ошиқ-маъшуклар бир-бирларига жон фидо қилиш, бағишлаш мазмунида ушбу иборани қўллайдилар.

Жонини жабборга бермоқ. Илоҳий маънода юқоридаги «жоним тасаддуқ» иборасининг муқобили. Жонини тикмоқ, жон койитиб, куйдириб, сидқидилдан, виждонан меҳнат қилмоқ, фаолият кўрсатмоқ, эътиқод, қатъият билдирмоқ, сиғиниш. Жонини жабборга бериш — киши ўз жонини жаббор — худо, ҳақ йўлига тикиши, бағишлашидир. Совет даврида лоқайдлик, эътиқодсизлик, худосизлик авж олганда, мақол-иборанинг маъноси, унга муносабат ўзгарди. «Намунча жонингни жабборга бермасанг: нима, ҳайкал қўйишармиди», деган ақида шундан пайдо бўлган. Лоқайдлик, ўзибўларчилик, ўз тақдирини ўзгалар ихтиёрига ташлаб қўйиш, қарамлик, боқимандалик, қуллик кайфияти — миллий инқироз бўлиб, давлат, халқ тараққиётига зиддир.

Жоним-отим. Жонфидолик, сидқидилик, ихлос, зўр ишонч, эътиқод рамзи. Кексалар ёшларга насиҳат қилиб, йўл кўрсатганда, «бир иш қилсанг, сидқидилдан, жоним-отимлаб қил, қўл учида, хўжа кўрсинга, элқўрарга қилмагин», дейди. Жоним-отимлик — яхши тарбия кўрганлик, муайян иш, шахсга нисбатан ихлос ва садоқат тимсолидир.

Жонини тикмоқ. Ибора келиб чиқиши жиҳатидан қиморбозлик атамаси. Қимор ишқибозлари қуръага пули, моли, хотини, сўнг жонини тиккан. Жон тикмоқ — Ватан, оила шаън-шавқати, номус йўлида бўлиши мумкин. Жонини тикмоқ — асл маъносида юқоридагидай ҳақ йўлида, ҳар қандай қаршилиқ, мушкулга жон тикиш, ўзини бағишлов. Жонини тикмоқ — бирор ғоя, мафкурага қаттиқ берилиш, унга умри, ҳаётини бағишлаш, уни ҳимоя қилиш йўлида ўз жонини гаровга қўйиш маъноларини ташийди.

Жонини ҳовучламоқ. Образли — хаёлий ибора. Жонни ушлаб-ҳовучлаб бўлмайди. Бироқ бирор нарсадан чўчиш, ҳадиксираш, кўрқиш, хавотирланиш, иккиланишга халқимиз, жабрдийдага нисбатан «жонини ҳовучлаб ўтирибди» иборасини ишлатади. Жонини ҳовучламоқ — дардли, оғриқли жой — аъзони кафтда, ҳовучда қуршамоқ, оғриқдан азоб чекиш, уни даволамоқ, муолажа қилмоққа умидворлик. Рақиб ҳужуми, даф қилишидан ҳимоя.

Жони чиқмоқ. Оламдан кўз юмиш, сўнгги нафасни олиш, тириклик билан видолашиш. *Кўчма маънога*: «жони чиқмоқ» — ғазабланиш, ёқтирмаслик, жини суймаслик, нафрати кўзиш атама ва иборалари муқобили.

Жон қулоғи билан. Ўта эътибор, ихлос билан тинглаш, қулоқ осиш, қулоқ солиш, қулоқ бериш. Жон қулоғи билан тинглаш — бутун вужудни қулоққа айлантириб тинглаш, эътибор бериш, диққатни қаратиш, сафарбар қилиш, жамлаш.

Жон ҳолатда. Образли ибора. Жон ҳолат — мажҳул ҳолат. Кўчма маъно ташийди. «Жон ҳолатда» деганда, халқ ваҳима ичида, жон-жахди билан, дафъатан, кутилмаганда, ўлганининг кунидан қилинган хатги-ҳаракатни кўзда тутуди. Асл маъносида ҳаётдан кўз юмаётган инсон талвасасида, сўнги нафасда ўзини уёқ-буёққа ташлаши, ҳаётдан кўнгил узолмаслиги, бола-чақа дийдори илинжида ажал билан курашиши, жон таслим қилмаслигига айтилади.

Жонини койитмоқ. Жон куйдирмоқ, жонни жонга суқмоқ, жон фидо қилмоқ, жонини бахшида қилмоқ каби иборалар муқобили. Жонини койитмоқ — ширин жонни қийнамоқ, ўз оиласи, жамият манфаати йўлида, оғир, мушкул бўлса-да, ишга солмоқдир. Жон койитмади — ғайрат қилмади, лоқайд турди, кўмак бермади маъноларини англатади. Совет турмуш тарзидан бизга қўлни совуқ сувга урмаслик, жон койитмаслик, лоқайдлик, ўзи бўларчилик, бараварлик иллоти мерос бўлиб қолди. «Менга тегмаган қозонда ахлат қайнасин», деган ақида билан ширин жонни қийнамаслик услуги ҳали ҳам сақланиб турибди. Янги авлод мана шу ички-руҳий душманни ҳайдаб чиқармаса, янги, илғор, тараққий топган жамият қуриши қийин.

Жони жасадига сиғмаслик. Жон бирламчи бўлса-да тана ичида. Қалб бирламчи бўлса-да, қиёфа қуршовида тирик, ҳаётдир. Ўзбек «жони жасадига сиғмайдиган одам» деганда, ғайрат-шижоати баланд, ўқтам, меҳнат қилиб чарчамайдиган, ўзидан, халққа хизматидан қониқмайдиган, Ватан кори хайрига, яхши-ёмон кунига ярайдиган жувонмард инсонларни кўзда тутуди. Бундай одамлар мустақил давлат, миллий истиқлол такомили йўлида хизмат қилиб, ҳаргиз толмайдилар, ўзларидан қониқмайдилар. Лозим бўлса, бу йўлда жонларини фидо қилишга тайёр турадилар.

Жонидан ўтмоқ. Пичоқ бориб суякка етмоқ, жони оғримоқ иборалари унинг муқобили. «Жонидан ўтди» деганда, сабр косаси тўлди, чидам-бардоши тутуди, энди буёғига чидашининг иложи йўқ, маъноси англашилади. Жонидан ўтиш, жонидан кечишнинг иккинчи, кўчма маъносида ҳукмдор айбдорни авф этди, жонига қасд қилиш, ҳаётдан маҳрум қилишдан воз кечди, мазмуни ҳам

бор. Бу ўринда «бир қошиқ қонидан кечди» ибораси муқобил бўла олади.

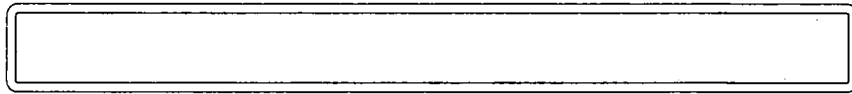
Жонидан тўймоқ. Безорижон бўлмоқ-безор бўлмоқ, ўлимига рози бўлиш, ўз умрига зомин бўлишга тайёргарлик маъноларини ташийдди. Ҳеч ким, ҳеч қачон ихтиёрий равишда жонидан тўймайди, кечмайди, ўз ўлимига ўзи рози бўлмайди. Бу мажбурий, зўравонлик, адолатсизлик ҳодисасидир. Жондан тўйиш ҳуқуқсизлик, эрксизлик, қарамлик, мустамлакачилик дамларида кўпроқ содир бўлади. Совет даврида ўзига ўт қўйган қиз-жувонлар, партбюро қароридан кейин жонига қасд қилган кишилар сони кўп бўлган. Адолатсизлик шунга мажбур қилган.

Жони ачимоқ. Ичи ачимоқ, ичи куймоқ, қайғуриш, жон куйдириш ибораларининг муқобили. Халқ «жони ачиди» деганда, бировнинг қайғусига иккинчи бир одам қайғурди, кулфатига шерик бўлди мазмунини кўзда тутди. Жони ачимоқ — яқинга, фарзандга, қариндош-уруққа, оила, жамоа, Ватанга нисбатан ҳамдардлик, хайрихоҳлик, меҳр-оқибат туйғуларида бўлишдир.

Жоним-жонимлаб, жонингни олади. Ўзбек бундай одамларни мулоийм хунук дейди. Ундайлар ёмон, қўпол гапиришмайди. Силлиқ, маданий муомалада бўлишади. Бироқ самимиятдан йироқ, сохта гаплари, заҳил юзлари, заҳарли, илмоқли сўзлари билан ростданам жонингизни олишади. Миннатсиз, тамасиз бирор иш қилишмайди. Халқ бундай одамлардан қочади, четлаб ўтади. Жамоада, маҳалла-кўйда, заҳар, сассиқ, яккамохов лақабларини беради...

Жонига пул олмоқ. Жонини тикмоқ, жонини гаровга қўймоқ ибораларининг айна муқобили. Қимор учун жонини гаровга қўйиш. Кўчма маънода жонига пул олган — жонини бирор ваъда, буюм, бойлик эвазига сотмоқ, тикмоқ. Кексалар урдасидан чиқиш қийин бўлган ишга бел боғлаган ёшларга «қўй бу ишингни, нима, жонингга пул олдингми, бўладиган ишнинг бошини тут» деб танбеҳ беришади.

Жон куйдирмасанг — жонона қайда. Тоққа чиқмасанг — дўлана қайда, хотин олмасанг — қайнона қайда иборалари билан маъноси тўлдирилади. Меҳнатни, кўзда тугилган ишни сидқидилдан, жоним-отимлаб, бажаришга даъват. Ҳақиқатан ҳам, қўл учиди иш қилиш билан мақсадга етишиш амримаҳол. Жон куйдирмасанг, жондан кечмасанг жонона висолига етишиш мушкул. Ибора табиатида ҳазил-мутойиба, ишқибозлик кайфият-оҳанглари мужассам.

Одамнинг боши тегирмоннинг тоши, дейди халқ. Инсон бошидан не кунларни кечирмайди, дейсиз. Дунёда энг метин бардошли ҳам, кўнгли гулдек нозик ҳам инсон деб таъриф қилишади. Бош мавзуи чексиз-чегарасиз. Инсонга бағишланган ҳар қандай таъриф тавсифни унинг бошига нисбатан қўлайверишингиз мумкин.

Бошинг тошдан бўлсин. Умринг узун бўлсин, бошингга тушган мушкуллар тумандек тарқаб кетсин, бошинг тоғдек, харсангдек бу савдоларнинг барчасига чидаш, бардош берсин, дегани бу. Бошинг тошдан бўлсин, ибораси қарғиш ибораларга қарама-қарши ўлароқ олқаш ибораси бўлиб, кекса бобо-буви, ота-онанинг ёшларга, фарзандларга яхши ниятидир.

Бошга тушганни кўз кўрар. Юқоридаги иборада айтилганидек, инсоннинг мураккаб ҳаёт йўлида унинг бошига кўп ишлар, ташвишлар, мушкуллар тушади. Буларнинг барчасини енгиб ўтиш учун бош тошдек, метиндек бардошга тўла бўлиши керак. Бошга тушганни эса кўз кўради, қалбинг ўртанади, жонинг қийналади, енгиб ўтишга мажбурсан.

Бошқа маъноси бошга тушган зарбанинг дардини кўз чекади, йиғлаб-сиқтайди. Яна бири бировнинг бошига тушган ғам-ташвишни унинг энг яқин аъзоси — кўз кўради, оиласи, хотин, бола-чақаси тортади, ота-онаси баҳам кўради, деган гапдир. Тагин бир мазмуни — «кўрқиб-чўчиб ўтирасанми, таваккал қил, буёғи худо пошшо», «бошга тушганни кўз кўрар» қабилида бўлиб, одамнинг иккиланган, изтиробга тушган ҳолатларида бир ечим, хулосага келиши қайдидир. *Муқобили*: «пешонангга ёзилганини кўрасан», «худо ёр бўлсин».

Бош омон бўлса — дўппи топилади. Ҳақиқатан ҳам, бош лаҳадга кирганда дўппининг кераги йўқ. Дўппи кийиш учун бошнинг омон, бор бўлиши шарт. Кўчма маънолари: «ташвишланма, жафо чекма, бу гал олдирган, ютқазган бўлсанг, янаги гал омадинг чопиб, оласан, ютасан, севган ишингдан, борингки, жонажон рўзгорингдан ажралдинг, надомат чекма, дадил бўл, ғариб бошинг соғ-омон бўлса, дўппи топилиб ишли, рўзгор-оилали ҳам бўласан». Таваккал шаҳд, жаҳд маънолари ҳам бор. *Муқобили*: «пул бўлса, чангада шўрва».

Бош олиб кетди. Бош ҳамиша инсон ҳамроҳи. Барча аъзолар каби ҳамиша ўзингиз билан бирга олиб юрасиз. Бирор кийим-бош сингари уни ечиб, қолдириб кетолмайсиз. Жангу жадалларда рақиблар бир-бирларининг бошларини кесишиб, пошшоларнинг олтин табоқларига қўйганлар. «Бош олиб кетди»нинг асосий кўчма маъноси бир одамнинг бирор воқеа, гап, номусни букадиган ҳодиса туфайли уйдан, қишлоқдан, яшаш манзилдан бош олиб, бошқа, киши билмас жойларга кетиб қолиши хабаридир.

Тағин бир маъноси ҳеч қандай мол-мулк, кийим-кечак, нарса-буюмсиз, бош олиб чиқиб кетганликнинг дарағи. Хафагарчилик, азоб, фожиа, изтироблар тасвири. *Муқобили*: «қўл силтаб чиқиб кетди», «қўлини ювиб, қўлтиғига артиб кетди», «елкамни чуқури кўрсин, деб кетди».

Бош бўлди. Бош — тананинг тепаси. Ҳар ишга бош бўлиш, унга раҳбарлик, раҳнамолик қилишдир. Халқ бош бўлди, деганда, бирор тўй, маърака, тадбирга, иш-фаолиятга бир шахснинг раҳбарлик қилганини кўзда тутати. Минг ишчига бир бошчи дегандай, жамоага, хўжаликка, оилага албатта бир бошчи, раҳбар, кайвони бўлиши шартдир.

Халқда биров кўз, биров қош, деган гап бор. Яқинлар, қавм-қариндош, дўст-оғайнига нисбатан шундай дейилади. Биров бош бўлди, дегани эса йўл бошлади, тепага чиқди, бошчилик қилди, раҳбар бўлди каби маъноларни беради.

Бош қўшди. Муайян иш, тадбирга биров қўшилиб, хайрихоҳлик қилади. Бошқа киши эса йўқ. Шу ҳолатларда ижобий йўриқ тутган шахсни халқ қувватлаб, бош қўшди, дейди. Бироқ ёмон ишлар, турли жиноий тўдалар, ёмонликларга ҳам биров билиб-билмай аралашиб қолиши мумкин. Бу ўринда «бош қўшди» ибораси салбий, танқид оҳангида айтилади.

Бош қўшмоқ-сафга кирмоқ, ҳамдардлик қилмоқ, юкнинг бир қисмини ўз зиммасига олмоқдир. Қишлоқда подага мол қўшган одамни ҳам бош (4 бош, 5 бош) қўшди дейилади. Бу ўринда мол-мулкнинг сони назарда тугилади.

Бошидан ўтгanning қошидан ўтма. Бу иборанинг маъноси чуқур, сермазмундир. Биров ҳаётида кўп машаққатлар чекади, турли азоб-уқубатларга юзма-юз келади. Ноҳақ туҳмат, бевақт ўлим, турли фожиалар уни эзиб, букиб қўяди. Бундай одамларни халқ «бошидан кўп савдоларни кечирган, бошидан ўтган аччиқ тажрибали одам» дейди.

Иборанинг иккинчи қисми — қошидан ўтма, дейилгани — билиб-билмай бундай одамнинг кўнглини оғритма, қалбига озор берма, ёнидан, яқинидан ўтганинда ва ҳар бир муомаланга ҳам эҳтиёт бўл, дея таъкидлашнинг тасвиридир. «Бошидан ўтган одам» келажак истиқболни ҳам яхши тушунади, у донишманд, пайғамбарсифат одам, қошидан ўтишда мана шуни ҳисобга ол, ҳурмати билиб, зиёрат қил, маънолари мужассам...

Бошини қашлади. Бош қичиса киши уни қашлайди. *Кўчма маъносига* бирор муаммо олдида лол, ожиз қолганда киши бошини қашлайди. Талаба имтиҳонда, бола отанинг ҳақли сўроқлари олдида бош эгиб, уни қашлаб туради гўёки зарур фикрни топиб, ўйлаб, жавоб қиладигандай...

Боши қотди. Бош совқотиши, тик қотиши табиий. «Боши қотди» иборасининг маъноси инсон бирор муаммо олдида маълум хулоса, ечимга келолмай иккиланиб, ўйланиб қолиши. Атайлаб бош қотириш, чуқур, атрофлича ўйлаш учун яратилган ижодий ишлар бош қотириш дейилади. «Боши қотди» иборасида салбий, ижобий оҳанг йўқ. У мажҳулдир.

82

Боши айланди. Баланддан пастга қарасангиз, қарама-қарши юриб бораётган поезд вагонлари орасида турсангиз, бошингиз айланади. Оқар сувга узоқ тикилиш ҳам шундай ҳолга олиб келиши мумкин. «Боши айланди»нинг кўчма маъноси кўп: 1. Муаммога ақли етмай, боши айланиб қолди. 2. Севги, муҳаббат бошини айлантириб ташлади. 3. Қутилмаган катта амал ҳаволантириб, бошини айлантириб қўйди. 4. Очлик киши бошини айлантиради. 5. Қўғирчоқнинг бошини айлантириб қўйишингиз мумкин.

Бошини бойлади. Рўмол, мато билан бошини бойлаш. *Кўчма маъноси:* нон синдириб, унаштириб, йигитнинг, қизнинг бошини (тўйгача) бойлаб қўйиш. Бошини бойлаш — ўликнинг танглайини боғлаш маъносида ҳам тушунилиши мумкин. Сувнинг қулоғидан қайириб, бошини бойлаш ҳам бор. Бир ишнинг олдини олиш, зудлик билан ҳаракат қилиш. Салбий ва ижобий маъноларда қўлланилади.

Бошини иккита қилди. Ўз маъноси йўқ. *Кўчмаси:* уйлантириб, бошини иккита, оёғини тўртта қилмоқ. Ола хуржунни (рўзғор) елгага ташламоқ. Халқда икки ёшни никоҳлаб, бир ёстиққа бош қўйдириш «бошини иккита қилиш» ибораси билан таърифланади.

Бошидан қолсин. Қарғиш ибора. Бирор ёмон кўрган одамнинг нарсасини олмоқчилигингизни айтсангиз, онангиз, турмуш ўртоғингиз, қизингиз «йўқотинг-е, бошидан қолсин», дейиши

мумкин. «Бу нокас одам билан алоқа қилиб нима қиласиз. Оч қорним, тинч қулогим, беғалва ўтирайлик. Ўз бошингизга ўзингиз ташвиш сотиб олманг», дейишади. «Бошидан қолсин, у ярамас одам улсин-у шу (мазкур) нарсаси, матоҳи бошидан (ундан) қолсин», деган ёмон ният маъноси ҳам бор.

Боши осмонда. Одамнинг боши танасининг тепасида бўлиши аён. Гўдак бола учун новча одамнинг боши осмонда бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Бироқ «боши осмонда» иборасининг кўчма маъноси *талай*: бирор ютуқ, хурсандчилик, муваффақиятдан қувониб, хурсанд юрган кишининг боши осмонда бўлади. Институтга кирган талаба шодлигидан дўпписини осмонга отиши мумкин. Севгилисининг васлига етишган ошиқнинг «боши ҳам осмонга етади».

Лотореясига машина ютган одам ўша куни еттинчи осмонда учиб юради. «Боши осмонда» иборасини баъзан, «намунча босартусарини билмай қопти, боши осмонда-ку», деган маънода ҳам эшитиб қоласиз. Бу энди боягидай ижобий маънодаги «боши осмонда»дан кескин фарқ қилади. Кесатиқ, киноя, нафратга йўғриланган оҳанги бор.

Бошини кўтаролмай қолди. Қаттиқ бетоб бўлган одам бошини кўтаролмайди. Иборанинг кўчма маъносида бирор шахс, ноҳосдан ғайриахлоқий иш қилиб қўйса, берган ваъдасининг устидан чиқолмаса, даъфатан хижолатга тушса, бошини кўтаролмай қолади. Сабаби шеригининг, ўзга одамнинг кўзига тик қарашга уялади, истиҳола қилади.

Ўз қилмишидан ич-этини ейди, пушаймон бўлади. Бошини кўтаролмай қолиш салбий ҳолатнинг натижаси, якуни бўлса-да, ҳарқалай, ҳали ўша одамнинг ўз виждонини бутунлай ютиб юбормаганлигидан дарак беради. Билъакс, шундай шахслар бўладики, қўша-қўша, қат-қат ғайриахлоқий, ғайриинсоний жиноий ишлар қилишади, бироқ ўзларини бундан заррача айбдор, хижолатли сезишмайди. Ер чизиб, бошларини кўтаролмай қолишмайди. Ана шундайлардан худо асрасин: Уларнинг виждони, имони, худоси йўқ. *Муқобили*: «ер чизиб қолди», «бошини ҳам қиди», «бошини эгиб қолди».

Бошини баланд кўтарди. Кеккайганга кеккайгин, бошинг кўкка етгунча, эгилганга эгилгин, бошинг ерга теккунча, дейди халқимиз. Бошини баланд кўтариш асл маъносидан ташқари яна икки маънода ишлатилади. Ўзининг ҳақлиги, адолатпешалиги, тўғрилиги туфайли эл-халқ орасида бошини баланд кўтариб юришга ҳақли

киши. Аммо шундай одамлар ҳам бўладики, турган-битгани иғво, бўҳтон, ғаламислик, ўзгаларни кўролмаслиқдан иборат, кўкси тўла захар, бироқ эл кўзида намоишкорона кеккайиб юради.

Демак, бошини баланд кўтариб юриш ҳамиша ҳам ҳақлик, адолат белгиси бўлавермас экан. Одамнинг баҳосини бериш, унинг савобу гуноҳларини ўлчаб, мукофоту жазосини бериш ёлғиз яратганнинг ишидир. *Муқобили*: «бошини ғоз тугди», «дўпписи осмонда», «боши осмонда».

Боши қўшилмади. Қирқ йил бир қозонда қайнатсанг ҳам қони қўшилмайди, деган гап бор. Шунга ўхшаш феъли-ҳуйи бир-бирига зид бўлган одамларни ҳар қандай қулай шароитда ҳам боши қўшилмайди. Бамисоли ўт билан сувдек бири-бирига қарама-қаршилигича қолаверади. *Муқобили*: «қони қўшилмади», «мижози тўғри келмади».

Бошига савдо тушди. Инсоннинг боши — тегирмоннинг тоши. Қўй бир тери ичида неча бор семириб, неча бор озади. Одамнинг бошидан не кунлар кечмайди. Бошига савдо тушди, деганда, бирор инсофли, диёнатли кишининг омади кетиб, бирор фожиага йўлиқиши, туҳматга қолиши, жиноятчига чиқиб қолиши ва ҳоказо ҳолатлар тушунилади. «Бошига савдо тушди» иборасида жабрдийдага ачиниш, унга ҳамдардлик туйғуси сезилиб туради. «Бошига савдо тушди»нинг яна бир маъноси бир одам, буюм, нарсага қаттиқ қизиқиб қолди, ошиқи шайдо бўлди, деган мазмунни ҳам ташийди. *Муқобили*: «савдойи бўлди», «савдоси ошди», «савдоси зўриқди».

Бошига етди. Ўз маъноси — эгатнинг, кўчанинг, сувнинг бошига етиш. Кўчма маъноси бирор одамнинг ўлимига сабабчи бўлиш. Бошқа бировни йўлдан оздириш, ёмон кўчага киритиб юбориш. Қозонга яқин юрсанг қораси юқади, дейди халқ. Ёмонга ёндашавериш ахийри бир кун яхшининг бошига етиши тайин. Шунинг учун халқ бу иборани ишлатади. *Муқобили*: «бошини еди».

Боши охурда. Молхонадаги охурларга ем ташлаганда сигир-бузоқ, қўй-қўзи, от-туя ва ҳоказолар бўйинларини чўзиб, ем емоқ билан машғул бўладилар. Бундай пайтда улар ёнига бошқа уй ҳайвонлари ҳайдаб кирилса, эринибгина қараб қўйиб, тагин ёқимли машғулотларини давом эттирадилар. Мана шу кўринишни одамлар ҳам ўз ҳаётларига қиёс қилиб, образли гап билан, ўз иш ўринларида сидқидилдан хизмат (ижодий, илмий, таҳририй) вазифаларини бажариб турган ходимларга нисбатан бошлиқлар, «ҳамманинг боши охурда-ку», дея ҳазил қиладилар.

Бошга бало бўлди. Бошнинг маъноси маълум. «Бало» мажҳул атама бўлиб, ташвиш, оғриқ, ғашни келтирувчи, ёқимсиз тушунчаларига яқин келади. Бировнинг хуноби ортиб, хафа бўлиб турганда нима бўлди, деб сўрасангиз «бало бўлди, дард бўлди», деган жавобни эшитасиз. «Бало» «расво» сўзининг муқобили бўлиб ҳам келади. «Бошга бало бўлди»нинг мазмуни бир ишни ўйламай қилдим, катта ташвиш орттириб олдим, энди ундан қутулишим мушкул, деган гапдир.

«Бало» сўзи ижобий маънода ҳам келади. Баъзиларнинг ҳеч кутмаганда удабуронлик билан ишбилармонлик қилишидан ҳайратланиб кузатиб турганлар «бало-ку» дейишади. Бу мақтов сўзни зеҳни ўткир ёшлар, болаларга нисбатан ҳам ишлатилади. *Муқобили:* «бош оғриғи», «жонимга тегди», «бошимга бало орттирдим».

Бош-кўздан садақа. Илгари замонда ҳар бир касб-хунарнинг ўз қавмлари, сулоалари бўларди. Шулар орасида маддоҳлар ҳам бозор-ўчар, маҳалла-кўй, қишлоғу шаҳарларда кезиб, ахлоқ-одоб, ҳадис намуналаридан қироат билан ёд ўқиб, кишиларни инсоф-диёнатга, охиратни ўйлашга чақирардилар. Айнан шу суяк сурувчи, қонуний маддоҳларга одамлар сидқидилдан хайр-садақа берар, уларнинг дуоларини олиб, ўз кўнгилларини хотиржам қилар эдилар. Хайр-садақа асосан нон бўлиб, битта ёки яримга нон пешона, қош-кўзга суртилиб, маддоҳга узатилар, бу билан «бошу кўзимдан, болачақамдан, уй-жойимдан, мол-ҳолимдан Сизга садақа, хайр» деган маъно англашилardi. Гадоё ҳам худди шундай нонни юз-кўзига суртиб қабул қилгач, дуои жонингизни қилиб, фотиҳага қўл очарди. Ҳозирги кунда ҳам хайрия, садақа кўринишлари кўпайиб кетди. Аммо одамлар садақа-хайрга маънавий, моддий ҳаққи, эҳтиёжи бўлмаган, тайини йўқ кимсалар, гадолар, дайдиларни ноўрин сийламоқдалар. Уларга нон эмас, пул, мол, турли кийим-кечагу хайриялар бериб рағбатлантирмоқдалар. Хайр-садақанинг ўз эгаси бўлади. Худойини ейдиган бор, емайдиган бор. Ўзига тўққа худойи бериш гуноҳи азимдир. Садақа инсон учун вожиб, фақат уни маънавий, ахлоқий ҳақ-ҳуқуққа эга, художўй, тақводор кишиларга берган маъкул.

Бошига бахт қуши қўнди. Машойихларнинг нақл қилишларича, йигит кишининг бошига умри давомида уч марта бахт (давлат) қуши қўнар экан. Бироқ жувонмард буни сезиши, ҳис қилиш ёинки мутлақо сезмай-билмай қолиши мумкин. Бошга қўнган бахт қушини тутиб, ундан фойдаланиб қолган йигит асл, бир умрлик

турмуш ҳамроҳи, кетмас давлат, қобил фарзандлару, юксак мартабаларга молик бўлар эмиш.

Бу уч гапга «қўниш»нинг ҳеч бўлмаса биттаси йигитга вафо қилиб, унга буюрар экан. Гап фақат бу илоҳий ҳимматни, ярқираган толени тутиб қолиб, қўлдан чиқармасликда. Халқ «бошига бахт қуши қўнди», деганда ана шу нақлни кўзда тутди. *Муқобили*: «давлат қуши қўнди», «бахти чопди», «омади келди», «толеи кудди».

Бошини деворга урди. Ибора ўз маъносида: руҳий азият чекиб, ўзини бошқара олмаган одам шундай қилади. Душман рақиб бошини деворга уриши мумкин. Одатда, оғир йўқотиш, яқин кишидан айрилиш ҳолатларида одамлар бошларини деворга уриб йиғлайдилар, худодан зорланадилар. «Бошини деворга уриш»нинг кўчма маъноси қилган ишидан пушаймон бўлди, афсус чеқди, тавба-тазарру қилди, мазмунини беради.

Бошини ҳам қилди. Киши бошини эгади, қўл қовуштиради, одамларнинг иззат-ҳурматини қилади. Бироқ бирор нохуш воқеа-ҳодиса киши бошини ҳам қилиб, юзини ерга қаратиб қўйиши мумкин. Ўғил-қизнинг ўзидан тинмагани, ҳаёт ҳамроҳининг ғайриахлоқий ишларга бош қўшиши эркак кишининг бошини ҳам қилади. Бошини ҳам қилмоқ, оғир изтироб, тушкунлик, руҳан чўкиш натижасидир.

Халқимиз яхши ният қилиб, ҳар кимнинг пешонасига берсин, дейди. Қўлдан берганга қуш тўймак, деган гап бор. Шунинг учун ҳам ўзбекки бор, ҳаммага бирдай рўшнолик, омад ва толе тилайди. Кўпга берсин, кўпнинг қаторида менинг оилам-у бола-чақамга ҳам берсин, дейди. Бировдан бировни кам қилмасин, одамни одамга сарғайтирмасин, қаторда хато бўлмасин, дея яхши ният қилади. Халқимизнинг байналмилаллиги, кўпнинг ташвишини қилган, одамзотга бахт-иқбол тилаган улуғ ва покиза табиатли қавм эканлигига далил бу. Пешона, тақдир азал, тақдир илоҳий ҳаммага ва айни пайтда ҳар бир алоҳида инсонга тааллуқли, дахлдордир. Пешона, манглай билан гемакки, инсоннинг тақдир аъмоли билан боғлиқ иборалар маъзину чақишга ҳам уриниб кўрайлик-чи.

Пешонасига ёзилган. Ҳар бир инсоннинг бош суяги пешонасида чаноқ улоғи — чизиқлар бўлади. Бу чизиқ илоҳиётда, ҳаётда инсон тақдир-аъмоли билан боғланади. Иборанинг кўчма маъноси, киши

бирор оқибати номаълум ишга қўл урса, катталар унга, дадил бўл, пешонангга ёзилганини кўрасан, деб дадда берадилар.

Одамнинг пешонасига унинг қилмишларига яраша яхшилик, ёмонлик — азоб-уқубат ёзилган бўлади. Бировнинг бошига мушкул савдо тушса, оғир фожиа юз берса, кексалар орқаворотдан, «нима ҳам қилсин бояқиш, пешонасига ёзилгани шу экан-да», деб ўзларига таскин берадилар. «Пешонасига ёзилган» ибораси омадсизлик, қайғу, мағлублик ҳолатларига нисбатан қўлланилади.

Пешонасига битган. Пешонасига ёзилган иборасига яқин маънода. Бироқ айна муқобили эмас. Пешонасига битган, дейилганда эр-хотин, фарзанд, яқин қариндош, демак, асосан инсон кўзда тутилади. Гап одам ҳақида боради.

Фарзанд ҳақида яхши-ёмон гап бўлиб турганда яхшими, ёмонми, шу бола пешонамизга битган экан, дея ўзларини юпатишади. Баъзан ҳовли-жой, машина, бойлик, давлат, амал ҳақида ҳам бу ибора ишлатилиб қолинади. Омад, бахт-саодат, толе, порлоқ истиқбол тўғрисида гап кетганда ҳам бу иборани қўллашади.

Пешонаси шўр (Шўрпешона). Одам берилиб меҳнат қилса, кетмон чопса, пешона терлайди. Тер оқиб кўзга тушса, уни ачиштиради. Оғзингизга кирса, тернинг таъми шўрлигини ҳис қиласиз. Пешонанинг тери шўр. Пешонанинг ўзи шўрлигига бағишланган бу ибора бахтсизлик, омадсизлик, толесизлик маъноларини билдиради. Иши юришмай, тескари кетган, омадсиз, фоже тақдирли одамга нисбатан «пешонаси шўр» ибораси ишлатилади. Иборада инсонга ачиниш, мурувват, ҳамдардлик, хайрихоҳлик мазмуни мужассам. «Шўрпешона» атамаси бу иборанинг айна муқобилидир.

Пешонаси ярқироқ. Тепакал одамларнинг пешонаси ярқироқ бўлади. Тук, соч бўлмаганидан суякка ёпишган тери силлиқ, ярқираб туради. Кўчма маънода «пешонаси ярқироқ» деганда, омадли, келажаги порлоқ, истиқболга, бахт-саодатга ёр бўлгувчи одам кўзда тутилади.

Кўпинча қобилиятли, истеъдодли ёшлар тўғрисида халқ, «кўз тегмасин, шу болам йўлдан озмай, уринмай-суринмай камол топса, бунинг пешонаси ярқироқ», дейди. *Муқобили:* «омади чопган», «толеи кулган», «келажаги порлоқ».

Кўз бўлмаса пешона балони кўрсинми?! Дарҳақиқат, кўз бўлмаса, пешонанинг ўзи ҳеч нимани кўролмайди. Халқ шу гапни тасдиқлаш учунгина бу иборани яратмаган. Одатда, ушбу ибора киноя, истеҳзо, аччиқ-тизиқ, норозилик оҳанглирида қўлланилади.

Кўра-била туриб, олдиндан огоҳлантирилганингиз ҳолда бошингизни бирор тўсиққа уриб олсангиз, қўлингиздаги чинни идишни сабабсиз тушириб синдирсангиз, қўпол ҳаракат билан бировни дафъатан туртиб юборсангиз ва ҳоказо ҳолатларда шу киноявий иборани ишлатадилар. Баъзан бу ибора ҳазил-мутойиба, қулги-юмор маъноларида ҳам қўлланилади. *Муқобили*: «кўзми, пўстакнинг йиртиғи?».

Пешонасига шапатилаб қолди. Пешонангизга хира пашша қўниб безовта қилаверса, унга шапатиласиз. Қўчма маънода пешонага шапатилаш аттанг, афсус қилиш, пушаймон бўлиш мазмунини беради. Кутилмаган бир воқеа содир бўлса-ю, Сиз шундай бўлиши эҳтимолини билганингиз ҳолда муайян чора-тадбир кўриб қўймаган бўлсангиз, надомат чекиб, пешонангизга шапатиласиз. «Эҳ пишмаган хом калла, пешонам қурсин, эсини еб қўйган одамман», дея ўзингизни ўзингиз койийсиз.

Пешонага шапатилаш шайтон йиғиси тарзида ҳам бўлиши мумкин. Баъзи бир аёллар лўлилик билан ўзларини хонавайрон бўлган қилиб кўрсатиб, пешоналарига шапатилаб, дод-вой соладилар. Афсус-надомат чеккан, пушаймон бўлган, тавба-тазарру қилган кишидай эчки қасами билан онт ҳам ичадилар. Ибора «пушаймон қилди», «тирсагини тишламоқчи бўлди, оғзи етмади» каби муқобилларига эга.

Пешонам қурсин. Ибора фақат кўчма маънода қўлланилади. Бошига кўп мушкул иш тушадиган, омадсиз, бечора кишилар, одатда, «пешонам қурсин, ўзи пешонам шўр менинг», деб афсус-надомат чекадилар. «Пешонага шапатилаш»га муқобил бўла олади. Ижобий, хайрихоҳлик, ачиниш, ҳамдардлик мазмуни бор. «Пешонаси қурсин» муқобили ҳам кўп ишлатилади.

Қачон сендан пешонам терларкин? Пешона терлашининг сабаблари кўп. Меҳнатдан, иссиқ овқатдан, хижолатдан, беморликдан ва ҳоказолар. Қачон сендан пешонам терларкин, деган ибора-жумла мамлакатимизнинг жанубий ҳудудларида қўлланилади. Бунинг маъноси шундан иборат:

Буви ё бобо, ота-набира ё болага панд-насихат қилади, номақбул ишлари учун койийди, дашном беради. Сўнг шу иборани хулосаният сифатида ишлатади. Бу дегани қачон сен одам бўлиб, оиларўзғор қиласану, мен сенинг рўзғорингдан рўшнолик кўриб, иссиқ овқатингни ичиб, пешонам терлаб, роҳатингни кўрарканман, деган яхши ниятдан иборатдир. *Муқобили*: «қачон ҳузур-ҳаловатингни

кўраман», «қачон роҳатингни кўраман», «сенинг уйланиб, болачақали бўлганингни кўриб ўлсам, армоним йўқ эди» ва бошқалар.

Пешонаси тиришди. Пешона тиришиб, ажинлашишига сабаб суюниш, куйиниш, ҳайратланиш, оғриқ, руҳий азоб-уқубат ва бошқалардан бўлиши мумкин. *Кўчма маъносига* «пешонаси тиришди»нинг мазмуни «боши қотди», «ўйланиб қолди», «суҳбатдошининг гапи, муомаласи ёқмади», «кайфияти бузилди» каби ифодаларни бериши мумкин. «Пешонаси тиришди» ибораси муаллифига нисбатан салбий муносабат оҳангида айтилади. «Ёқтирмади», «хоҳиш билдирмади» маънолари ҳам бор.

Пешонаси ёруғ. Нур тушса, пешона ҳам ёруғлашади. *Кўчма маънода* ҳам шу. Бир одам ҳақида гап кетганда, бунинг «пешонаси шўр», бошқа бирови тўғрисида, мана бунинг «пешонаси ёруғ», деган фикрлар билдирилади. «Пешонаси ёруғ» деганда, бу одамнинг келажақда бахтли-саодатли бўлиши учун, худо хоҳласа, барча омиллар мавжуд деб тушунилади.

Негаки, унда истеъдод бор, ҳаракатчанлик, изланиш кучли, моддий ва маънавий томондан ўзига тўқ, ақли бугун. Йўлдан озмай камол топса, истиқболи ёруғ бўлади. Кўп катта маргабаларга эришади. Ватанга, халққа, жамиятга фойдаси тегади, деган мазмун ётади ушбу ибора замирида. *Муқобили*: «пешонаси ярқираган», «толеи кулган», «омади юришган», «бахти барқарор» ва ҳоказо.

Манглайи қора. «Пешонаси шўр»нинг *муқобили*. Хоразм, қорақалпоқ, туркман юртларида кўп қўлланилади. Бахтсиз, омадсиз, толесиз одам мазмунини ҳам ташийди. «Манглайи қора» ибораси Хоразмда фаол қўлланиладиган иборалардан бири сифатида камбағал, бечора, шунчаки оддий бир одам маъноларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Ачиниш, ҳамдардлик, хайрихоҳлик, баъзан ҳазил-мутойиба оҳанглирида ҳам қўлланилади.

Пешонасига сиғмади. Бирор буюм, идиш, халта, хум, кўзача, ҳатто кишининг қўли ҳовучига сиғмаслиги мумкин. Тўғри маънода пешона идиш эмаски, унга бирор нарса сиғса ё сиғмаса. *Кўчма маъносига* «пешонасига сиғмади» ибораси кўпинча энг яқин киши, жон-жигар, фарзанд маъноларида қўлланилиб, ажралиб қолиш, жудо бўлиш, худонинг кўп кўриши мазмунини ташийди.

Бу ўринда пешонадаги ёзуққа ишора бор. Ёзуқ инсон билан доимий ҳамроҳ. Ҳатто ундан давр ўтганда ҳам ёзуқ — чаноқ улоғи қолади, буткул йўқолиб кетмайди, деган маъно кўзда тутилади. Пешонасига сиғмаслик, шу ёзуққа сиғмай, ундан тушиб қолиш, ажралиш,

узилиш маъносини ташийди. Одатда, кишилар жуда яқин одамларидан жудо бўлганларида шу ибора хайрихоҳ одамлар томонидан қўлланилиб, жабрдийдага сабр-бардош тиланади, таскин берилади.

Пешонангдан кўр. «Пешонадан кўриш»нинг маъноси «толеингдан кўр», «омадинг билади», «пешонангга ёзилганини кўрасан» ибораларига ҳамоҳанг. «Пешонангда борини кўрасан» шаклидаги муқобили ҳам бор. Бу ҳам пешонадаги ўша ёзуқ, тақдири азал, тақдири илоҳийга ишорадир. Тақдири аъмолингдан кўр, таваккал қил, мазмуни бор. Гардкам, яъни чикка ё пикка, ё ютасан, ё ютқизасан, бу ёғи яратганнинг иноятидан, деган мазмун ташийди.

Пешонамдан ўргилай. Пешона кўп ўринда тақдир, омад маъноларида ишлатилиб келинади. «Пешонамдан ўргилай» ибораси хурсандчилик, омад чопиши, толенинг кулиб боқиши, кутилмаганда катта ютуқ, муваффақиятга эришиб қолинганда айтилади. Айланиб-ўргилиш — меҳр-муҳаббат, садоқат, мурувват, ўзни бағишлов ифодаларини бериб, «пешонадан ўргилиш» толенинг кулиб боққанидан ўта мамнунлик, хурсандчиликни ифодалайди.

70

Пешонасига берсин. Ҳар кимнинг пешонасига берсин, дейди халқ. Бировнинг ризқини биров бермайди, бировнинг бирини бошқаси икки қилолмайди, пешонасига битгани, худонинг айтгани бўлади. «Мен қиламан жаҳду жадал, худо қилур аҳду азал», «ўзганинг давлатига ҳасад қилма, ҳавас қил, пешонангга битган бўлса, сен ундан ҳам мўл-кўлроқ, кетмас давлатга эга бўлишинг мумкин», дейишади ота-боболар. Бунда тақдири илоҳийга ишонч, умидворлик, садоқат билан бирга, ҳар кимнинг ўз ҳалол меҳнати, бунёдқорлиги, тинимсиз изланиши, ҳаракатда баракат борлиги кўзда тутилади.

Бировнинг бахтини биров яратолмайди. Айни вақтда бировнинг борини ўзга шахс йўқ қилиб юборолмайди, яратганнинг кўзи ўнг бўлса, толеи ярқираб, яратганнинг марҳаматига эришаверади, деган мазмун мужассам бунда. Ота-оналар, бобою бувилар, қўллари қисқалик қилиб фарзандларга сарпо-суруғ, рўзғор жиҳозларини тахтлаб, ўрнига қўёлмасалар, ўзининг пешонасига берсин, бировники бировга вафо қилармиди, яратганнинг ўзи марҳаматини аямасин, деб яхши ният қилганлар. Ибора яхши ният, ижобат, хайрихоҳлик, дуохонлик, кайвонилик кайфият ва оҳанглари ифодалайди.

Пешонаси кенг. Ўзбекда, «қўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг

бўлур, оға бўлур йигитнинг пешонаси кенг бўлур», деган мақол бор. Пешонанинг кенглиги миянинг тўлалигидан далолатдир. Мияси тўла одам ақлли, фаҳм-фаросатли, ишнинг кўзини билган бўлади. Даҳолар, файласуфлар, олиму фозил одамларнинг, одатда, пешоналари кенг бўлган. Пешонаси кенглик бағри кенглик, катта, хайрли ишларга бош-қош бўлиш, одамларнинг оғирини енгил қилиб, ҳожатини чиқариш кафолатини берган. Кенг пешона, фаришталик, истараси иссиқ каби атама ва бирикмалар унга муқобил бўла олади. Асосан ижобий, хайрихоҳ, меҳр-муҳаббат, ҳурмат-эҳтиром, умидворлик, фахр-ифтихор оҳанглари мавжуд.

Пешонаси тор. Одатда, турли ҳайвон, жон-жониворларнинг ҳам қош ва соч ўртасидаги майдон — пешонаси жуда тор, энсиздир. Бундайлар ё жисмоний камчилиги, чалалиги ёинки ақлий ва жисмоний кам ривожланганлиги билан шу кўринишда бўладилар. Табиийки, бу тоифа кишиларда мия тамойилдагига нисбатан кам, демакки, ақл-фаросат ҳам шунга ярашадир.

Ривожланган мамлакатларда тоифалаб ўқитиш, ишлатиш, жамият вазифаларини тақсимлашда одамнинг бу сифатига алоҳида аҳамият берилади. Пешонаси торлик фикри заиф, ақли ноқислик, бир қайнови ичидалиқдан далолатдир. Ибора-бирикманинг киноявий маънода, «кўндокда теккан» муқобили бўла олади.

Ушбу мавзу юз сўзи, атамаси билан боғлиқ ибора, бирикмаларга бағишланган. Юз — қалб кўзгуси. Кишининг юзига қараб фариштали-ёқимли, фариштасиз-ёқимсиз деб ажратишади. Юз ҳиссиётлари инсон ички дунёсининг товланишларини ифодалаб туради.

Юзидан ўтолмади. Бир ишни қилиш, хулоса чиқаришда обрўли шахснинг кўнглига қараб истиҳола қилиш, оқибатидан чўчиш, иззат қилиб юзидан ўтолмаслик, кўнглинда ўзининг мустақил фикринг бўлгани ҳолда дўстинг, оиланг, раҳбарингнинг истагини адо этишинг. Халқнинг одобли-андишалилигини кўрсатади. Кўнгилчанликнинг салбий оқибатлари ҳам бор.

Бир латифада икки киши бир-бири билан даъволашиб қолибдию, даъвогар ҳам, айбланувчи ҳам баравар қозига пора беришибди.

Даъво кўрилайётганда қозининг мужмал, иккиланиб, ишончсизлик билан сўроқ олиб бораётганидан гаши келган даъвогар унга: «гапни қирқиб-қирқиб гапирсангиз-чи, намунча чайналасиз?», дебди берган қирқ тилласига ишора қилиб. «Қирқиб-қирқиб гапирардима, манавининг юзидан ўтолмай турибман-да», айбланувчидан олган юз тилласини кўзда тутиб жавоб қилибди қози.

Юзи шувит бўлди. Бирор ишда берган ваъдасининг устидан чиқолмаган шахс ўзга кишининг олдида уялиб, хижолат бўлиб қолади. Юзи шувитли (шивит — укроп, субҳидамда шабнамли бўлади), шабнамли, хижолатдан терлаши мумкин. Муқобили: «хижолат тортди», «бошини кўтаролмай қолди» ва ҳоказо.

Юзи иссиқлик қилди. Халқда, шартта бетига гапирардимун бироқ юзи иссиқлик қилди-да, деган гап бор. Бунинг маъноси: эски, қадрдон, юзи-юзга, кўзи-кўзга тушадиган одамга беодоблик қилса ҳам қаттиқ гапиролмадим, ўзи тушуниб юзи шувит бўлиб қолар, мазмунига эга. *Муқобили*: «юз амри ширин».

Юзи қаттиқ. Юзининг пардаси йўқ, юзига чарм қоплаган, юзи йўқ ибораларининг муқобили. Катта-кичикни, уят-номусни билмайдиган, тарбиясиз одамларга нисбатан айтилади. Юзи қаттиқнинг кўзи қаттиқ, бепарда, бешарм, беҳаё бўлади.

Юзга айтганнинг заҳри йўқ. Биров кишининг ортидан гапиради, писмиқлик қилади. Айримлар одамнинг юзига камчилигини ошқора айтадилар. Ўша замон Сизга оғир ботиб, кўнглингиз оғрийди. Бироқ эртаси унутиб, камчилигингизни тузатиб оласиз. Бу гап, танбех, маълумотнинг юрагингизда заҳри, оғриғи қолмайди. Орқадан гапиришнинг эса заҳри ёмон. У сизни чаёндай чақиб, умрингизни қисқартиради. Шундан халқ юзга (бетга) айтганнинг заҳри йўқ, дейди. Ибора танбех, маълумот, гап олдидан ишлатилади.

Юзини ерга қаратди. Тўғри маънода: ерга қараш, юзини ерга буриш. Моҳияти кўчма маъносида. Юзини ерга қаратиш ота-онани, ака-ука, қариндош-уруғни уялтириб, ориятини букиб, қаттиқ хижолат остида қолдириш. Қизлар ота-онанинг гапидан чиқиб, ўзбошимчалик билан ёмон йўлга кирса, номуссизланса, бу ибора айтилади. Баъзан кундалик ҳаётда биров иккинчи шахснинг ишончини оқламаса, уни уялтириб қўйса ҳам шу иборани ишлатадилар. *Муқобили*: «юзига қаролмаслик».

Юзини сарғайтирди. Бировга ишинг тушиб боришинг — бу хижолат, иккиланиш, изтироблар натижасидир. Шундай пайтда албатта

мушкул ҳолатдаги кишининг «юзи сарғаяди», ўкинади, қийналади. Бу ҳолатни халқ, фалончи-писмадончига сарғайиб (юзини сарғайтириб) борди, дейди. Бу иборада борувчига нисбатан ачиниш, ҳамдардлик, хайрихоҳлик оҳанги мавжуд.

«Юзини сарғайтир»нинг тағин бошқа маъноси мурожаат қилиб келган одамнинг юзига солиш, уни хўрлаш, ҳақоратлашдир. Бундай пайтдаги «юзини сарғайтирди» иборасида халқ мезбонни ғайриинсонийлик, бағритошлик, ғайриахлоқийликда айблайди, лаънатлайди. *Муқобили*: «юзини заъфарон қилмоқ, «юзига солиб олмоқ».

Юзингда кўзинг борми, демайди. Шарттаки, олди-кетини ўйламай гапирадиган, ҳовлиқма кишиларга, уларнинг муомалаларига нисбатан ушбу ибора ишлатилади. Сурбет, беибо одам юзингда кўзинг борми демай, ёшинг, савиянг-мавқеинг билан ҳисоблашмай, оғир, ҳақоратомуз гапларни қилади. Кўнглингни қолдиради. *Муқобили*: «беандиша», «дилозор».

Юзини тескари қилсин. Тўғри маънода ишлатилмайди. Кўчма маъноси: ёқимсиз, беибо, беҳосият одамга нисбатан уни хуш кўрмаслик мақсадида, юзини кўрмаслик учун «қўйинг, ўшани менга рўпара қилманг, юзини тескари қилсин», дейишади. Баъзан қарғиш маъносида ҳам ишлатилади. *Муқобили*: «юзи қурсин».

Юзи куйган. Бирор қилмиши, айб иши, хатоси, ёмонлиги билан яқин одамнинг олдида хижолатпаз, тили қисик бўлиб қолган одамга нисбатан «юзи куйган» ибораси ишлатилади. «Юзи куйган» асл маъносида ҳам ишлатилиши мумкин. *Муқобили*: «юзи йўқ», «юзи бормайди».

Юзига оёқ қўймоқ. Йиқилган ё ҳаётдан кўз юмган одамнинг юзига ёмон ниятли рақиб қасддан оёқ қўйиши мумкин. Бу мазкур иборанинг ўз маъносида. Бироқ бу ибора асосан кўчма маънода қўлланилади. «Юзига оёқ қўймоқ» бирор одамга нисбатан ҳурмат-эътиборни сақламаслик, унинг мавқеини ҳисобга олмаслик. Яхшилик қилган кишини унутиб, унга қарши ишга бош қўйиш. Номардик, нотантилик. Ибора аксарият салбий маъно ва оҳангда қўлланилади.

Юзига лой чапламоқ. Бировни ўзи иштирокида ёки орқаворотдан ёмон отлик қилиш. Шарманда қилмоқ. Юзига лой чаплаб одамни ёмонлаш, уни айбдор, ярамас шахс қилиб кўрсатиш. Бу ибора бажарувчига нисбатан салбий оҳангга эга. Халқ орасида одамларнинг юзига лой чаплаб хизмат пиллапоясидан юқорилаш

ҳам мумкин экан-да, деган истехзо киноявий гап бор. Бу билан «ўзинг-ку варракдай, шамол қаёққа эсса ўша ёққа қараб вариллайсан, тагин ўзгаларнинг юзига лой чаплаганинг нимаси» дейилган бўлади.

Юз кўриш. Юз очиш, юзлашиш, юз кўрсатиш каби иборалар муқобили. Келинларни илк бор қайнона-қайнотасига, қариндош-уруғларга кўрсатиш, юз очтириш маросими бор. Бу одат кўрманга бериш, танишиш, илк бор қавм-эл бўлиш ҳолатидир. Юз кўриш биринчи марта кўришмоқ, юз очиб кўриш, яқин олиш маъноларини ҳам беради.

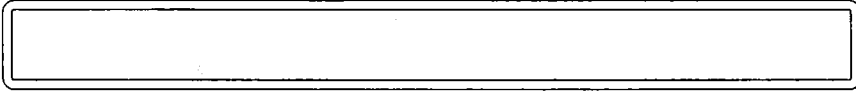
Юзи қора. Халқда, сўраб борганнинг бир юзи, бермаганнинг икки юзи қора, деган гап бор. *Маъноси:* бировга сарғайиб бирор нарса сўраш — юзни қаро қилиш билан баробардир. Ўзида бўла туриб шу нарсани бермаган, муҳтож одамнинг ҳолатини чиқармаган кишининг икки юзи ҳам қора дейишга лойиқдир. «Юзи қора», «юзи шувит»нинг муқобили бўлиб, бировнинг олдида инсоний, виждоний бурчини бажаролмай қолган ёки атайлаб бажармаган шахсларга нисбатан қўлланилади.

74 Юзи очиқ. Сермаъно: юзи очиқ — бети очиқ, андак салбий оҳанги, норозилик бор. Иккинчиси, юзи очиқ — чодрали, чачвонлининг тескариси, юзнинг очиқлиги. Учинчиси: юзи очиқ — хушмуомалалик, такалуфли, меҳмоннавоз бўлиш, тўртинчиси — юзи очиқ, ўта салбий, танқидий оҳангда: бешарм, бети қаттиқ, ахлоқсиз, пардасиз одам маъноларида. Юзи очиқлик асосан, яхши одам, деган иборанинг муқобили бўла олади.

Юзи йўқ. Бир одам сиз билан арзимаган масалада сан-манга бориб, қаттиқ жанжаллашиб қолади. Орадан бир-икки кун ўтмай иши тушиб қолгач, тагин ўртада ҳеч гап ўтмагандай сизга юзини солиб келаверади. Шундай пайтларда «юзи йўқ эканку бунинг, кечаги гапи қайдаю бугунгиси қайда», дейсиз. Юзи йўқнинг муқобили «уятсиз», «андишасиз», «бети билан кети бир», «муттаҳам», «иккиюзламачи», «беор» ва ҳоказолар.

Юзига солмоқ. Бир маъноси юзга шапати тортмоқ, урмоқ, кўчма маънода кишининг камбағаллигини, беморлигини, амал мавқеи пастлигини, илгари ўтган айби-гуноҳини атайлаб, ёмон ниятда эслатмоқ, юзига солмоқ. Юзга солувчига нисбатан салбий оҳангда айтилади. Номардлик, беодоблик, оқибатсизлик сифатида танқид этилади. *Муқобили:* «беандишалик», «бепардалик», «бешармлиқ».

Катталар бу ишни қилган ёшларга нисбатан ишора воситасида юзларини бармоқлари билан сийпаб, «уят, номус» деб ишора қиладилар.

Кўзнинг таърифи ҳам азалий-абадий. Қўйкўз, қийиқкўз, биткўз, жодукўз, шахло кўз ва ҳоказо. Халқ: «кишининг кимлигини билмоқчи бўлсанг, унинг кўзларига боқ», – дейди. Ҳа, кўз – кўнгил булоғи. Унда инсоннинг ички дунёси мавжланиб туради. Кўнгил кўзларига боқувчи кўзларингиз нурга тўла бўлсин. Кўз-кўзга тушиб турганига не етсин...

Кўзнинг эгаси бор. Инсондир, ҳайвондир, жону жонзот борки, ўз кўзининг эгаси эканлиги Сизга маълум. Лекин бу иборанинг маъзига бошқа маъно яширинган. Ҳаётда ҳар хил тасодифлар бўлиб туради. Бехосдан биров отган тош ё кесак, ўзингиз ишлатиб турган ўроқ, паншаха юзингизнинг бир жойига тегиб кетади. Қошингизга, юзингиз, пешонангизга, қулоғингиз, жағингиз, ёноғингизга.

75

Хайриятки, кўзингизга кирмайди. Шундай пайтда кексалар: «аввало худонинг ўзи асрасин-у, кўзнинг эгаси бор-да», дейишиб, шукрона қилишади. Дарҳол бош-кўздан садақа, ҳадя атаб юборишади. «Кўзнинг эгаси бор» дегани уни тангрига, илоҳиётга боғлашдир. Кўз-кўнгил булоғи. Албатта, бу ҳодисада инсоннинг ақли бовар қилмайдиган сир-сехр бор. Демакки, кўзнинг эгаси бор...

Кўз тегди. Бу – иборанинг кўчма маъноси. Униб-ўсиб, ишлари ривожланиб кетаётган шахснинг бирдан омади кетиб, толеи терс келиб қолса, шу ибора ишлатилади. Йигитга кўз тегди, иши чаппасидан кетди, дейишади. Халқ орасида «кўз»лик одамлар ҳам учраб туради. Улар кўз нури қуввати билан юриб кетаётган одамни, отни йиқитадилар, майиб қиладилар.

Буюк Британияда кўз нури таъсири билан баланд минорадаги қироллик соатларини тўхтатиб қўйган кароматли шахс ҳам бизнинг замондошимиздир. Кўз билан дардга чалинтирувчилар каби кўз нури, меҳри, қараш билан даволовчи, дарддан фориг қилувчилар ҳам бор. «Кўз тегди», иборасининг муқобиллари: «кўзикди», «учинди», *ниятлар*: «кўз тегмасин», «кўзикмасин» ва ҳоказо.

Кўзи қотган. Ҳаётини тажрибага эга бўлган, паст-баландни, катта-кичикни билган одамга нисбатан «кўзи қотган» ибораси ишлатилади. Бунинг икки маъноси бор: бири ижобий бўлиб, хайрихоҳлик, ишонч билдириш. Иккинчиси — киноявий, танқидий, ёқтирмаслик, хуш кўрмаслик билан боғлиқдир. Бирор ишни, қонни, ўлимни кўравериб бу одамнинг кўзи қотиб кетган, дейишади. *Муқобили:* «кўзи пишган».

Кўзига тикан бўлмоқ. Илоннинг ёқтирмаган гиёҳи инининг оғзидан чиқади. Кишининг ёқтирмаган, хуш кўрмаган одами доимо унга ҳамроҳ бўлиб ёнида юрса, шу гапни айтишади. «Кўзига тикан бўлмоқ»нинг муқобиллари: «кўзга чиққан сўталдай», «кўзмижжадай», «кўз оғриғидай». Одатда яхшига ҳамроҳ бўлган ёмон одам ҳақида қўлланади. Баъзан тескари маъносида ҳам ишлатилади.

Кўзини шамғалат қилмоқ. Бировни алдаш. Унга нисбатан кўзбўямачилик қилиш. Алдам-қалдамлик, кўзига чўп солиш. Кўзини шамғалат қилмоқ — куппа-кундузи, кўра-била туриб, ҳамманинг олдида бирор ғайриахлоқий ишни чаптастлик билан удалаш. Бажарувчига нисбатан танқид, ғазаб, нафрат, лаънат ифодаси, оҳанги бор.

78

Кўзининг пахтаси чиқди. Кишининг жаҳолати кўзиб, ғазаби келганда, бақириб-чақиради, сўкинади, билак кучини ишга солиши ҳам мумкин. Шундай пайтда одамнинг кўзи ола-кула бўлиб, «пахтаси чиқади», яъни катта очилганидан оқи тўла кўриниб, пахтани эслатади. «Кўзининг пахтаси чиқди» ибораси эгасига нисбатан салбий оҳанг, танқид маъно ташийди. *Муқобиллари:* «кўзини ола-кула қилди», «кўзининг оқини кўрсатди», «кўзи олайди», «кўзи қинидан чиқди» ва ҳоказо.

Кўзми, пўстакнинг йиртиғи? Қош, киприқлар қуршовида кўз пўстакнинг тешигини, қийиб тешилган пўстак ҳам айна пайтда маскарадда кийилган ниқоб кўзни эслатади. Бирор киши ёнида турган одам, нарса, воқеани кўрмай, пайқамай қолса, унинг яқинлари шу иборани ишлатадилар. Мугойиба, ҳазил, эркалаш, сўз ўйини маънолари бор. *Муқобили:* «кўзми, пешонами?», «кўзни нимага чиқарган?»

Кўзининг оқу қароси. Инсон кўзининг оқи-қораси ўз вазифасини бажариб, одамга ёруғ дунё ато этади. Ибора кўчма маъносида одамнинг суйган зурриёти — ёлғиз ўғли ё қизи, севган фарзандига нисбатан қўлланилади. *Муқобили:* «кўз қорачиғи», «кўзининг гавҳари».

Кўзини ёғ босибди. Кўз атрофини ёғ-гўшт, парда, томир босиши, унинг кўриш қуввати, нурини ожизлантириши мумкин. Бироқ бу ўринда, халқ фалончининг «кўзини ёғ босибди», деганда, бу одам, амал тегиб, пул топиб, ҳаволаниб кетибди, босар-гусарини билмай қолибди, ошна-оғайнисини танимай қолибди, «кўзини шира босиб қопти», дея афсусланади. Маъноси шу.

Кўзи ола (чап, ўнг, тўғри). «Кўзи ола» деганда бировнинг бошқа кишига душманлик билан қараши англашилади. «Кўзи чап», дегани унга яхшилик раво кўрмайди, уни кўролмайди, ёқтирмайди, деган мазмун касб этади. «Кўзи ўнг» — яхши муносабатда бўлади, қўллаб-қўлтиқлайди, ёрдам беради каби маъноларни ифодалайди. *Муқобили*: «кўзи тўғри».

Кўзини олиб қочди. Уят, хижолат, андиша, тарбиялилик маъноси. Кўзини яширди, олиб қочди, тик боқмади, ерга қаради ибораларининг муқобили. Яхши ёки ёмон муносабатда бўлишни мўлжаллаш ҳолатларини ифода этади. «Кўз остига олмоқ», ёр танлаш, сафдош, хизматдош, ҳамроҳ ажратишда қўл келади. Синашта, олдиндан назарда тутилган одам қўйнингизни пуч ёнғоққа тўлдирмайди. Аксарият, содиқ одамингиз бўлиб қолади. «Кўз остига олмоқ» ибораси назарда тутиш, кўзда тутиш, кўнгилда сақлаш ибораларига муқобилдир. *Тескариси*: кўздан қочирмоқ, назардан соқит қилмоқ, хаёлдан фаромуш (фориг) қилмоқ. Кўздан йўқотиб қўймоқ.

Кўзи олма-кесак теради. Одатда ёш болалар фарқ пишиб турган боғ ёнидан ўтаётганда бу неъматларга безътибор ўтиб кетишолмайди. Олмани кўрган кўз дафъатан кесак, тош, калтак қидириб қолади. Асл маъноси шундан олинган. *Кўчма маъноси* — салбий, танқидий оҳангда бўлиб, одамга нисбатан кўзи олма-кесак теради, деганда беҳаё, бешарм, кўзи қаттиқ атамалари мазмуни мужассам. Иборада рамзийлик, олма деганда қиз-жувонларга нисбат маъноси ҳам бор. *Муқобили*: «кўзи-боши ўйноқлаган», «кўзи бежо», «кўзида ажинаси бор», «сур», «тегажоқ».

Кўзга илмайди. Менсимайди, ўзига тенг кўрмайди, паст назар билан қарайди, бемеҳр маъноларини ташийди. Кўзга илмаслик, такаббурлик, ноҳолислик, рақибга тўғри баҳо беролмаслик оқибатидир.

Кўз кўзга тушади. Халқда «бутунлай баҳридан ўтай, дедиму тагин кўз-кўзга тушади-да», деган гап бор. Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, дейишади. Ҳақиқатан ҳам, барча

ёқтирмаган одамингиз билан гаплашмай, бахридан ўтиб кета-версангиз, эрта-индин мулоқот қиладиган одамингиз қолмайди. Шунинг учун ҳам юз амри ширин, дейсиз, кўз-кўзга тушади, дейсиз, муроса қиласиз. Хатосиз дўст қидирсанг дўстсиз қоласан, деб кетишган қадимгилар. Не бўлганда ҳам «кўз кўзга тушиб» турганига нима етсин.

Биров кўз, биров қош. Одатда, ходимларига нисбатан кескин чоралар кўролмайдиган раҳбар шу иборани қўллайди: «нима қилай, кимни жазолай: биров кўз, биров қош бўлса?!» Бу билан, «ҳаммаси ҳам ўзимникилар, бегонаси йўқ. Шохига урсанг — туёғи зирқирайди, бир қулоқ чеккаси келиб менинг ўзимга тақалади», деган гапни айтмоқчи бўлади.

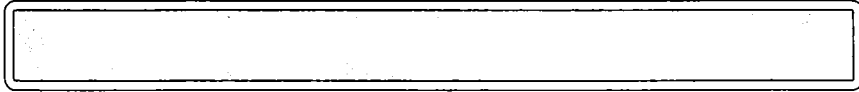
Кўзига қон тўлмоқ. Бу ҳолат кўз томирларининг шамоллашидан. Қутурган ит, хўкиз ҳақида шундай дейилади. Кўзи қонга тўлмоқ — қаттиқ газабланиш, эс-хушни йўқотиш, ҳар қандай нохуш ишга, жиноятга тайёрлик. Кўзига қон тўлиш — оғир руҳий, психологик жараён бўлиб, инсонни ҳеч кутмаган қилмишларга ундайди. Қон босими баланд одамларни (кўз қон босими) табиий ҳолда ҳам шундай дейишади.

78

Кўзим усти. Шоир Фафур Фуломда «Кўзим усти, миннатинг — бошимга дурра» мисраси бор. Бу ўринда «кўзим усти» — кўз қароғи, кўз қорачиғи, ибораларига муқобилдир. Кўз қорачиғи қанчалик авайлаб асралса, «кўзим усти» иборасида ҳам шу азиз-аллонлик, жоннисорлик мазмуни мужассам. «Кўзим усти» бошга кўтариб юришга яқин, ундан нозик, юракка яқинроқдир. «Кўз остига олмоқ»нинг салбий маъносига қарама-қарши. Марҳамат, саховат, ҳиммат, юксак инсоний меҳр-мурувват, муҳаббат ифодаси бор.

Кўзи учди. Кўз қушмас, капалак ҳам эмас, учиб-қўниб юрса. Аммо кўз томирлари қорачиққа яқин жойлашган бўлса, ўз шакли — занжирсифатми, арқонсифатми бўлиб, бўшлиқ, фазога кўз югуртирсангиз, «сузади», «учади». Халқимиз «кўзи учди»ни кўчма маънода ишлатади. Кўз учмоқ — кўз усти — қовоқнинг пир-пираши, тебраниши, титрашидир. Асабларнинг шамоллаши, чарчаш, руҳий юкнинг оғирлиги оқибати. Кўз учиши иримлар билан боғланади. Ўнг кўзнинг учиши — яхши хушxabар ҳада қилиши, чап кўзнинг учиши эса ёмон хабар келтириши мумкин, деган ақида бор. Шунинг учун кишилар ирим қилиб, ўша заҳотиёқ қовоқларига уч бора бармоқ теккизиб ўпиш билан, чаҳорёрларга

сигиниб, улардан мадад сўрайдилар. Қоғоз парчаси, кичик пахта бўлаги ёпиштириб, учишни даволайдилар. Ёки махсус ният қилиб, гадолар, бева-бечораларга садақа берадилар. Кўз учиш ҳолати узоқ давом этса, бирор ис чиқариш, мушкулкушод сингари хатми қуръон билан боғлиқ удумни ижро этадилар.

Ушбу мавзу қулоқ атамаси билан боғлиқдир. Халқимиз қулоқнинг таъриф-тавсифига кўра жуда кўп мақол, нақл, иборалар ижод қилган. Инсоннинг беш сезги аъзосидан бири бўлган ушбу аъзо ҳақидаги баъзи намуналар Сизни бефарқ қолдирмайди, деган умидгамиз.

Қулоқни қоматга келтирди. Одам, машина, трактор, механизм, момақаддиروқ ва бошқаларнинг овози жуда қаттиқ эшитилганда шундай ибора қўлланади. Қулоқни қоматга келтириш белгиланган, ўрганилган, мўътадил даражадан ортиқ овозни баланд қўйишдир. Муболағаси — бутун вужудни қулоққа айлантириш. Баъзан бу ибора сўзамол, сергап, эзма одамлар тўғрисида ҳам айтилади. *Муқобили:* «қулоғимни узиб қўлимга берди».

Қулоғини тишлаб қўйган. Бешикетди одати. Ҳали бешиқдаги қизчага 4—5 яшар болани «ёр» қилиб, «ҳолва»нинг қулоғини тишлатиш. Бу одат туркий ўзбек қавмлари орасида қадимдан мавжуд. «Қулоғи тишлаб қўйилган», деганда бирор иш, масала, олдиндан келишиб, ҳал қилиб қўйилган, маъноси англашилади. *Муқобили:* «ишни пишитиб қўйган».

Қулоқ қоқмади. Бир ишни, вазифани ҳеч иккиланмасдан, зудлик билан бажариш. Уёқ-буёққа ташламаслик. Қулоқ қоқмади — парво қилмади, ишни бажармади маъносида ҳам ишлатилади.

Қулоғига илди. Кексалар олди ёз янги мевалар пиша бошлаганда, янаги йилларга ҳам етиб юрайлик деган ният билан гилос, олча кабиларни қулоқларига илиб, ўнг қулоқларидан ўтказиб, бошдан айлантириб оғизга соладилар, шундай ирим қиладилар. Қулоққа илмоқнинг бошқа, кўчма маъноси айтилган фикр, гап, маслаҳатни қулоққа олиб, уни бажариш, амал қилиш билан боғлиқ.

Қулоғига гап кирмайди. Тўйнинг, маъраканинг, катта бир тадбирнинг ташвишида юрган одамнинг қулоғига унча-мунча гап

кирмайди. Негаки, унинг боши ахбороту маълумотлардан говлаб кетган, қилар иши, ташвиши кўплигидан шундай дейишади. Бироқ шундай одамлар бўладики, амали катталиги, такаббурлиги, лоқайдлиги туфайли унча-мунча одамнинг гапини қулоғига олавермайди. Болалар ҳам ўтиш даврларида ҳардамхаёллик билан айтилган гапни тезда бажаравермайдилар, унутиб қўядилар. Шундай пайтда ушбу ибора ишлатилади. *Муқобили*: «у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқди.»

Қулоғидан кун кўриниб қопти. Мутойиба ибора. Янги уйланган йигит чилладан, чимилдикдан чиққан кунлари ўртоқлари, катталар ҳазиллашиб шу иборани қўллайдилар. Бу билан: «ў-ҳў, фалончининг роса кучи-қуввати кетиб, озиб-тўзиб, ҳатто қулоғидан кун кўриниб қопти-я», деган ҳазил-масхара, ҳавас ва хайрихоҳлик билдирилади. Иккинчи маъносида ҳақиқатан ҳам, оғир хасталикка дучор бўлган, озиб-тўзиб кетган шахсга нисбатан орқаворотдан бу ибора ишлатилади.

Эшакнинг қулоғига танбур чертдимми? Бировга жон куйдириб гап гапирсанг, фикр уқтирсанг, маслаҳат берсангу, бу гаплар унинг бу қулоғидан кириб, унисидан чиқиб кетаётганлигини сезиб қолсанг, худди шу иборани ишлатасан, киши. Одатда муаллимлар ўқувчиларига, ота-оналар болаларига, устозлар шогирдларига шундай дейдилар.

Қулоққа азон айтмоқ. Мусулмончиликда бола туғилиб, кичик чилласи чиққач, бир мулла чақириб, унинг ўнг қулоғига азон, чап қулоғига такбир айтирилади. Азон айтилганда боланинг қулоғи очилади. Илк бор ўз номини эшитиш билан дунё товушлари, оҳангларини тинглай бошлайди.

Азон айтиш бу ўринда ном қўйиш билан баробардир. Иккинчи маъноси бир гапни бир кишига жуда кўп такрорламоқ, таъкидламоқ, қулоғига солмоқ, деган мазмунни беради.

Қулоғи қаттиқ. Қулоқ — тоғай — қаттиқ ҳам, юмшоқ ҳам эмас. Бироқ, қулоғи юмшоқ, деган ибора йўғу, қулоғи қаттиқ, дегани бор. Бунинг маъноси бир одам айтилган гапни қулоғига олавермайдиган, бетаъсир, гап уқмас бўлса, шунга қулоғи қаттиқ, деган иборани ишлатадилар. Баъзан қулоғи қаттиқ, деганда қайсар, ўжар, тескаричи одам ҳам кўзда тутилади. Ота-оналар болаларини қулоғи қаттиқликда айблаб, кўп танбеҳ берадилар.

Қулоққа лағмон осмоқ. Алдаш, кўзбўямачилик қилиш, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, аҳмоқ қилиб кетиш. Содда, ишонувчан

одамни учар киши лақиллатиб кетиши. Йўқ ердаги гаплар билан кишига тоғ-тоғ бойлик ваъда қилиш. Содда одамни бўлмаган, тайини йўқ гапларга ишонтириш. *Муқобили*: «қулоққа тепмоқ», «аҳмоқ қилмоқ».

Тешик қулоқ эшитади. Хабар гап. Ростдан ҳам тешик қулоқ, агар эгаси тирик, ҳаёт бўлса эшитади. Бироқ кўчма маъносида бу ибора ишлатилганда бирор воқеа-ҳодиса, яхши ё ёмон хабарни билган кишидан иккинчи киши ҳайратланиб, «бу гапнинг, воқеанинг устида бўлмаган бўлсангиз, қаердан эшитдингиз», деб сўраганида – «ҳа, тешик қулоқ эшитади-да», деб жавоб беради.

Узунқулоқ гап юрибди. Бирор шахс, воқеа, ҳодиса тўғрисида гапирилганда, мана шундай «узунқулоқ гап юрибди», деб эшитилган хабарни айтишади. «Узунқулоқ» деганда рост-ёлғонлигини билмайман, узоқдан эшитилган гап, деган маъно англашилади. Узунқулоқнинг тагин бир маъноси хуфялик. Шубҳали-гумонли, ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўлаверадиган гап ҳақида «узунқулоқ» атамаси қўлланилади. «Узунқулоқ» гап етказган, айтган одамга нисбатан ҳам халқ «узунқулоқ» номини бериб, салбий муносабат билдиради.

Қулоғинг қани деса, оғзини кўрсатади. Одатда гўдак болаларга илк бор бу оғиз, бу бурун, бу кўз, буниси қулоқ деб кўрсатиб ўргатишади. Бола ҳали сўзни айтолмаса-да онанинг ишораси-ю саволи билан сўралган аъзони ушлаб кўрсатади. Баъзан янглишиб, қулоғинг қани деса, оғзини кўрсатади. Бу иборанинг биринчи маъноси. Мана шу ҳазиломуз ҳолат баёнидир. Иккинчи кўчма маъноси эса уқувсиз, эпақасиз, билимсиз, тажрибасиз, савияси паст одамга нисбатан қўлланилади. Содда, эпақасиз ва маълумот даражаси шу қадарки, «оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатади», дея халқ бундай одамлар устидан кулади, танқид қилади.

Қулоқ боши. Ариқнинг, сувнинг бўлинган, ажралган жойи қулоқ дейилади. Шунинг учун ҳам қишлоқ, дала, катта экин ерларига нисбатан қулоқнинг боши, қулоқнинг ўртаси, қулоқнинг охири иборалари фаол қўлланилади. Сувнинг миқдори шунга қараб белгиланган, аниқланган. *Кўчма маъносида* ҳар ишнинг боши, бошланиши, манбаи маъноларида қўлланилади.

Қулоғи остида қолибди. Ҳар қандай оғир фожиали гап, ибора ҳам халқда баъзан мутуйиба – юморга ўраб берилади. Шундай иборалардан бири – «қулоғи остида қолибди»дир. Вафот этган, дунёдан ўтган одамлар асосан қариб-чириб, умри поёнига етган

мўйсафидлару, кекса кампирлар ҳақида шундай дейилади. Ёш болалар жанозадан қайтган оталарга, нима бўлибди, ким ўлибди, дея савол беришса, «фалончи бобонинг қулоғи остида қолибди, тепкилаб-тепкилаб кўмиб келдик», дейишади. «Нега тепдингизлар», деган саволга, «қайтиб чиқиб келмасин дедик», дейишади. Бу билан 90—100 ёшга кирган мўйсафиднинг ўлими, унинг ҳам, қолганларнинг ҳам аслида тўйидир, деган ақидага ишора қилинади.

Қулоғидан тортиб юрибди. Ўқишни, ишни, топширилган вазифани удалай олмайдиган кишини унинг хомийси, «тоғаси» доим қўллаб-қувватлаб, ёрдамлашиб, етаклаб юради. Бундай ҳолатни халқ, фалончи писмадончининг қулоғидан тортиб юрибди, дейди. Тагин образли қилиб, бирор ишни суиистеъмол қилиб, жиноятга бош қўшса, жарликка, ботқоққа тушиб кетса, уни яна қайсидир ҳомий, манфаатдор шахс қутқазиб қолса ҳам шу фикр айтилади.

Қулоқ қилинган. Совет ҳокимияти дастлабки даврининг энг даҳшатли ибораларидан бири. Раскулачивание, кулак каби рус сўзлари — ўзбекча муштумзўр, мушт маъноларини беради. Ленин ақидасига кўра ер, мол-мулк, жон-жонивор эгаси бўлган ҳар бир шахс ёвуз, муштумзўр бўлиб, камбағалга азоб берган. Шунинг учун бундай шахслар бераҳмларча жазоланган, яъни қулоқ қилинган.

Мана шу талотўпни деб ўзбек халқининг ҳам асл, фозил, комил, ишбилармон фарзандлари жувонмарг бўлиб кетишган. Уларнинг фарзандлари, набираларини муштумзўр — қулоқнинг авлоди деб совет даврида кўз очирмай, кун кўргизмай келишган. Иккинчидан, *кўчма маъносига*: йўқолиб кетган ширинликлар, ичкилик, турли ноёб буюму кийим-кечакларга нисбатан ҳазил, киноя билан, «нималар деяпсиз, бу нарсаларнинг қулоқ бўлиб кетганига анча бўлди-ку», дейишади.

Деворнинг ҳам қулоғи бор. Юқоридаги иборага ҳамоҳанг. Сталин қатағонидан юрак олдириб қўйган ўзбек халқи ҳамиша тилини тийишга, сиёсий масалаларга мутлақо аралашмасликка интилган. Деворнинг ҳам қулоғи бор, деган ақида билан маълум хабар, фикр, маълумотни бир-бирига айтишга қўрққан. Ҳамма жойда: кўчада, чойхонада, ҳатто яшаб турган уйининг ёнида қўни-қўшни гап ўғрилари шунчалик кўпайиб кетганки, ҳаммаёқни «хуфя-қулоқ» босиб кетган. Одамлар тўғри, муомаладаги гапини гапиришга ҳам маҳтал бўлиб қолишган. Шундан, эҳтиёт бўл, тилингга эрк берма, деворнинг ҳам қулоғи бор, гапингни бузиб, керакли жойга чиқади, кетасан кейин қулоғингни ушлаб, дея чўчишган.

Айтишларича, қулоқ қилиш талотўпи йилларида рўзгор камчиликларидан ҳадеб нолийверадиған, бунинг устига эрини рашк қилиб, нуқул йўқ ердаги аёллардан қизганиб, уни айблаиверадиған бир хотинга эри: «хотин, шу машмашангни бас қилсанг қилдинг, пичоқ бориб суягимга етди. Бўлмаса, Сталинни бир чангитиб сўкаман-у кетавераман жандамни елкамга ташлаб», деган экан. Бу арпа дўқ, хотинни қўрқитиб қўйиш камбағалга жуда қимматга тушиб, бу гап бир қарич ер талашиб юрадиған ёв қўшинининг қулоғига етиб қолиб, ҳақиқатан ҳам, дажжол қўшни фалончи Сталинни чангитиб сўқди, дея НКВДга етказган, шўрлик эр хотинни қўрқитаман деб халқлар отасини ҳақорат қилишда айбланиб, халқ душмани сифатида 25 йилга кесиб юборилған экан. Шундан ўзбек «эҳтиёт бўл, оғзингга қараб гапир, деворнинг ҳам қулоғи бор», дейди.

Нонни қулоғига емайди. Айримлар ўзини гўлликка, ўта соддаликка солиб, билганини билмаганликка, билмаганини билганликка олади. Бир ишда тайсалаб, бу вазифа қўлидан келмаслигини айтади. Аслида у тамагирлик билан ўз манфаати йўлида сиздан бирор нарса ундириш учун шундай, ўзини тарозига солаётган бўлади. Оқибат кўнглини топиб бирор нима узатиб, нафсини қондирсангиз, ишингизни битказади. Ана шундайларга нисбатан халқ, «бу муғомбир, нонни қулоғига емайди, айёрлик қилади», дейди.

Қулоғингга сирга қилиб тақиб ол. Одатда, ота-оналар фарзандларига бирор муҳим насиҳат, ўғит, маслаҳат беришаётганда шу гапни айтишади. Бу гап эсингдан чиқмасин, бу қулоғингдан кириб, унисидан чиқиб кетмасин, қулоғингга илиниб қолсин, сирга бўлсин, дейишади. *Муқобили*: «қулоғингга қўрғошиндай қуйилсин».

Қулоғига пахта тиқиб олган. Шамоллаб, қулоғингиз санчса, оғриб оқса, албатга унга пахта тиқиб қўясиз. Дарднинг олдини оласиз. Бу иборанинг кўчма маъносида биров ўзганинг шикоятини, дардини, гапини, фикрини, маслаҳатларини эшитмаслиги учун атайлаб «қулоғига пахта тиқиб олади», яъни Сизни тингламайди, эшитмайди, буни хоҳламайди. Шундай пайт халқ «бу эшитмайди, қулоғига пахта тиқиб олган», дейди киноя, газаб ва нафрат билан. Баъзан «қулоқсиз», аслида, қалбсиз-юраксиз амалдор-раҳбарларга нисбатан ҳам бу ибора фаол қўлланади. *Муқобили*: «қулоғи том битган», «қулоғи қаттиқ», «қулоқсиз», «қулоғи йўқ», «қулоқ қоқмайди», «қулоқ қоқиш қилмайди» ва ҳоказолар.

Инсон у мавжудот жисмоний аъзоси бурун таърифи унинг кўчма, рамзий маънолари ҳақида ўзбек халқи кўп нақл-ҳикмат, масал, ибора-бирикамалар яратган. Сайқал бериб, мазмунини чуқурлаштириб, авлодлардан-авлодларга ўтказиб, етказиб келган. Бугунги мавзумиз «бурун» атамаси асосидаги айрим жумлалар тавсифи, мазмунини чақиш ҳақида.

Бурни кўтарилган. «Димоғдор», «бурни танқайиб қолган», «димоғидан қурт ёғилади», «димоғига қурт кириб олган» ибораларининг муқобили. Такаббурлик, манманлик, ўзига бино қўйиш тавсифи, баҳоси. Ўта салбий мазмун касб этади. Ўз маъносида буруннинг кўтарилиши киши қоматини тик тутиб, бошини баланд кўтариб, бурнини юқори ҳаволантиришидир. Бундай пайтда киши халқ айтганидай, бурнидан нарини кўролмай, бирор ўнқир-чўнқирга тушиб, майиб бўлиши ҳеч гапмас. Одатда бевақт бурни кўтарилган одамнинг ҳаёт ўзи попугини пасайтириб, ўрнига тушириб қўяди.

84

Бурнидан нарини кўролмайди. Биринчи маъноси юқорида айтилди. *Кўчма маънода* калтафаҳмлик, ҳафтафаҳмлик, олдинни, истиқболни кўраолмаслик. Савия, дунёқарашнинг пастлиги. Салбий оҳангда.

Бурни бўлмаса, бўқниям ейди. Ўта жирканч, имон-инсофсиз, таъвия одам ҳақида айтилаётган ибора. Бурни ҳид билиб ахлатни сезмаса, ўшани ҳам ейишдан тоймайдиган очофат, исқирт, тубан шахс ҳақида образли таъриф. Ҳеч қандай бадкиркорликдан тап тортмайдиган одам қиёфасидаги иблис баҳоси.

Бурнига сийган. Одатда кўчқор, такага нисбатан урғочисига қизиқиш қолгани — илк машғулоти сифатида таърифланса, кўчма маънода ўспирин йигитчаларнинг жинсий балоғатга етишиб қолган фасли кўзда тутилади. Қариялар бировнинг боласига баҳо берганда, ҳа, фалончиям бурнига сийиб қолди, отаси эрта-индин уйлантириш тадоригини кўраверса ҳам бўлади, дейишади. *Муқобили*: «бурнига сув кирган».

Димоқ-фироқ қилмоқ. *Кўчма маънода* ноз-карашма, хархаша, эрка-тантқиқлик. Димоқда (бурун бўшлиғи юқори қисми) тантқиқланиб гапириш, эркаланиш. Фироғи куйдириш, ялинтириш, ишқибозлик, хушторлик мазмунини ташийдди. «Димоқ-фироғингдан ўргилдим», истеҳзоли-киноявий ибораси бор ўзбекнинг. Бу билан димоқ-фироқ ҳам ёшига, чиройига, қобилиятига яраша бўлиши керак. Ёшига,

савиясига мос келмайдиган димоқ-манқаланиш эшитувчининг шаини келтиради, дейилмоқчи.

Димоғи чоғ. Хурсанд, хушчақчақ, руҳи, кайфияти кўтаринки, иши юришган маъноларида. Кўришув-сўрашувда халқимизда, димоғингиз (димоқлар) чоғми, деган савол ибораси кўп қўлланилади. Димоғнинг чоғлиги ўз маъносида, гап, муомала, иш яхши, ўз нормасида мазмунини ташийди. Кўчма маъноси юқорида айтилди. *Муқобили*: «кайфияти хуш», «ишлари зўр», «иши беш» ва ҳоказолар.

Димоғи куйган. «Димоғи чоғ»нинг тескари ибораси. Аксинча, димоғи куйганлик — кайфияти ёмон, иши юрилмаган, бирор шахс, воқеа-ҳодисадан озурда бўлган, жабр чеккан, азобда қолган, қаттиқ ранжиган, панд еган маъноларини беради. Халқ бундай пайтда «камбағалнинг жуда димоғи куйибди-да», дейди.

Бурунни сассиқ деб кесиб ташлаб бўлмайди. Ўз маъноси — бурун мия нажаси манбаи. Бироқ унинг бошқа муҳим вазифаси: киши жисмоний аъзоси, нафас олиш, ҳид билиш органи бўлганлиги учун бояги салбий хислатини деб кесиб ташлаб, воз кечиб бўлмайди, маъносини беради. Асосий кўчма маъносида эса бирор фарзанд, қариндош-уруғ, дўст-ўртоқни унинг феъли бад, ақли ноқис, тили заҳар, хулқ-атвори ёқимсиз бўлса-да, нима бўлганда ҳам бизнинг яқинимиз, ўз уруғимиз, қавмимиз-ку, деб ундан воз кечиб бўлмаслигига ишора қилинади.

Бурнидан ип ўтказиб олинган. Одатда буқа боқилганда, яхши семиртириш, бировни сузиб олмаслиги, ортиқ эркин ҳаракат қилдирмаслик учун бурнига ҳалқа солиб, арқон билан боғлаб олишади. Бу ҳолатнинг кўчма маъноси инсонга нисбатан ҳам фаол қўлланилади. Бурнидан ип ўтказиб олинган одам ихтиёрини иродасизлик, субутсизлик билан ўзга шахсга топширган бўлади (ўйнаши, хотини, онаси, ишдаги раҳбари ва ҳоказо), «Оғзига чўп ўлчатиб олган» иборасининг муқобили.

Бурнига нарвон етмайди. «Бурни кўтарилган», «димоғидан қурт ёғилади» иборалари муқобили. Каттазанлик, олифталик, такаб-бурлик, асоссиз ҳаволаниш белгиси. Гўёки шу қадар бурнини кўтарганки, ҳар қандай нарвон ҳам (рамзий маънода) етмайди, деган маъно англашилади.

Бурнидан баланд гапириб бўлмайди. Бу ибора сариқ, жиззаки, гап кўтармайдиган одамларга нисбатан қўлланилади. Бундай шахслар ортиқча кибор, ўзига бино қўйган ёки тарбия

даражасининг пастлиги туфайли тўғри гап, танбех, насиҳатни тан олмайдилар. Яна бир маънодоши амали, дунёси, «ўпкаси» катта одамларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Бурнини жийирди. Юзини буриштириб, бурнини қисиш. *Кўчма маъноси:* ёқтирмаслик, тан олмаслик ва ҳоказолар. Халқ «бурнингни жийираверма, шукур қил», дейди. Аслида ёқимсиз ҳиддан салбий таъсирланиш оқибати.

Бурнингни артиб ол. Ёш болалар, катгалар ҳам шамоллаганда пишқириб, бурни оқиб юрса, табиий шундай дейилади. Аммо кўчма маъноси гап отган йигитларга қизлар жуда ёқтирмай, малол кўришса, шу иборани айтадилар. Бу билан, ҳали сен мишиқига ошиқлик не ҳавас, аввал бурнингни артиб ол, мазмунида жавоб қилинган. Ёшлиги, тажрибасизлиги, номуносиблиги таъкидланади. Катта-кичик шахслар, тенгдошлар ҳам бир-бирларини камситганда ушбу иборани қўллайдилар.

Бурнидан чиқди. Бола узум еганда, ҳовлиқиб, бирор донаси эзилмай, томоқ қолиб, бурун тешиги ҳаво йўлига ўтиб кетиши мумкин. Шундай пайт аксирганда узум бурундан чиқади. Кўчма маъноси чуқур ва теран. Мол-мулк йиғиб, инсофсизлик билан беш қўлини оғзига тиқиб, оқибат турмуш кулфат билан якунланса, ўйламай бир ишни бошласаю оқибати хунук бўлиб чиқса, бировга ноҳақ жабр ўтказсаю ўзи худонинг ғазабига йўлиқса, халқ фалончининг бу қилмиши бурнидан чиқди, дейди. Танқид, сатира, шу ҳолдан норозилик, хайрихоҳлик маънолари бор.

Бурнини тошга ишқалаш. Муносиб жазосини бериш, тобеъ қилиш, ўч олиш, калтаклаш ва бошқа маъноларни беради. Халқ ёмон кўрган одамини «буни бурнини тошга ишқалаш керак», дейди. Ҳеч бўлмаса, «худо жазосини берсин», деб қарғайди.

Пучуқ бурун. Жисмоний камчилик. Бироқ кўчма маъносида ёш қизчаларга нисбатан кекса чол-кампиралар «пучуқ бурун» деган бирикмани ишлатадилар. Бу эркалаш, суйиш, ҳазил-мутойиба қилиш мазмунига эга.

Бурнидан бўлак нимаси бор? Бу ибора йигитларга нисбатан қўлланилади. Йигитнинг бурни бўлса бўлгани, деган ибора ҳам борки, унга қўшимча сифатида бу ибора яратилган. Йигитнинг кўрки, чиройи, гўзаллиги шарт эмас, бурни келишган бўлса, юзнинг марказий аъзоси сифатида қолган аъзолар ҳам шунга муносиб бўлади, қабилада маъно тушунилган. Бурнидан бўлак нимаси бор, деганда йигитнинг мол-мулки, бойлиги, хунари, топар-тутари борми деган ҳақли савол англашилади.

Оғиз толиб гапирганни ҳам, қолиб гапирганни ҳам чиқараверади. Ҳамма гап инсонда, унинг феъли-хўи, тарбияси, одоб-ахлоқи, савиясига боғлиқдир. Бу мавзумиз халқ орасига кенг қўлланиладиган «оғиз» атамаси ибораю бирикмаларига бағишланган.

Оғзи очиқ. Ўз маъноси: одамнинг, буюм, идиш, мол-ҳолнинг оғзи очиқлиги. Кўчма маъносида анқайган, бўш-баёв, содда, лақма, лапашанг одамларга нисбатан ишлатилади. Салбий, танқидий оҳанги бор. Оғзи очиқликнинг сабаби: бирор фикр, иморат, нарса, буюмдан ҳайратланиш, анграйиш, ҳайрон бўлиш, ўта соддалик оғзи очиқликка сабаб бўлади. Оғзи очиқликнинг ҳам даражаси бор. Оғзини ланг очди, оғзини қия очди, оғзини катта очди, иборалари бунинг мисолидир.

Оғзи катта. Биринчи маъноси оғизнинг табиий катталиги (юзнинг кўп қисмини эгаллаганлиги). Асосан кўчма маънода ишлатилади. Оғзи катта, деганда халқ ўйламай гапирадиган, такаббур, кўтарма, ҳовлиқма одамни кўзда тутди. Оғзи катталар, дейилганда амали, вазифаси катта кишилар ҳам назарда тутилиши мумкин. Маҳалла-кўйда оғзи катта одамни унча хуш кўришмайди. Бу гап киноявий, истеҳзо тарзида ишлатилади.

Оғзидагини олдирган. Бу ибора оғзи очиқ бирикмасига мазмунан яқин туради. Бўшлиги, лапашанг-латталиги туфайли бор-будини, ҳатто оғзидагини ҳам олдириб ўтирган содда одам сифатида унга ачинаиб фикр билдириш. Камбағални туянинг устида ит қолибди, бири икки бўлмаган, мақол-ибораларига маънодош.

Оғзига чўп ўлчатиб олган. Бировнинг гапи билан иш кўрадиган, ўз мустақил фикри бўлмаган, иродасиз одамга нисбатан ишлатилади. Гўёки бу одам хотини, онаси, бошлиғига ўз ихтиёрини шунчалик топшириб, тобеъ бўлиб қолганки, ҳатто иккинчи шахс унинг оғзига чўп ўлчаб олиб, оғзингни шу ўлчовдан катта очмайсан, яъни менинг гапимдан, чизган чизигимдан чиқмайсан, деб кўрқитиб қўйган. Оғзига чўп ўлчатиш, инсон учун тўтига ўхшаб бировнинг гапини такрорлаб қолишдан иборатдир. Фақат салбий оҳангда қўлланилади.

Оғзининг таноби қочди. «Оғзи қулоғига етди» иборасининг муқобили. Оғизнинг таноби қочишига сабаб хушторлик, ўзганинг

гапи ёқимли, хушомадли, кулгили бўлишидандир. Андак салбий оҳангга ҳам эга. Ҳар қандай гапга оғзингнинг таноби қочавермасин, танбеҳ жумласи ҳам фаол ишлатилади.

Оғзингга мой. Балли, раҳмат, барака топ, яшавор, оғзингга шакар, оғзингга бол, ибораларининг муқобили. Раббатлантириш, розилик, миннатдорлик, ёқтирганлик, маъқул кўриш, хайрихоҳлик ифодаси.

Оғзи куйган. Сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичар, мақолининг қисқа шакли. Асл маънода ҳам қайноқ ичимликдан оғиз куйиши мумкин. Кўчма маънода бу масаладан жабр кўрган, огоҳлантирилган, танбеҳ олган, минбаъд тавба қилган мазмунларида ишлатилади.

Оғзига талқон солиб олган. Оғзига сув олган, оғзига қатиқ увитган, мум тишлаган ибораларининг муқобили. Индамас, ичимдагини топ кишиларга нисбатан қўлланилади. Оғзига талқон солган одам гапиролмайди. Салбий маъноси, ўзга кишининг топшириғи билан гапирмаслик, индамаслик ҳам кўзда тутилади.

Оғзини катта очди. Оғзини кафти билан тўсди, қаттиқ эснади ибораларига маънодош. Бироқ кўчма маънода муайян касб эгалари орасида иш, илтимос эвазига катта пул, пора, мол сўради мазмунини ҳам англатади. Оғизни катта очиш инсофсизлик, бебилиски пул топиш сифатида қораланади. Беш қўлини оғзига тиқиш, нафси бузуқлик салбий оҳанглари беради.

Оғзига сиққанини айтади. Оғизни катта очишнинг айни муқобили. Катта сўраш, катта миқдорда пул, бойлик талаб қилиш. Бениҳоя инсофсизлик, сурбетлик кўриниши.

Оғизга тушди. Емакки бор, аввал оғизга тушиб, кейин жигидонга кўчади. Ибора бу ҳақда эмас, оғизга тушди, деганда ўзбеклар бирор ҳофиз, полвон, суворий ўз кўшиғи, куч-қуввати, чапдаст чавандозлиги билан элга танилиб, машҳур бўлиб кетганлигини билдиради. Оғизга тушиш яхши, эзгу гап билан, аксинча, ёмон, курақда турмас қилиқ билан ҳам бўлиши мумкин. Оғизга тушган одам, ҳайвон, воқеа-ҳодиса, буюм, муассаса, талотўп, жамоа ва ҳоказолар маълум бир муддат кўпчиликнинг диққатини жалб қилади, кейин давр ўтиши билан унутилиб боради. *Муқобили:* «замони келди», «довруғи кетди», «номи чиқди», «даврини сурди», «машҳур бўлди» ва ҳоказолар.

Оғзи шалоқ. Арава шалоқ бўлиши мумкин. Бироқ айримларнинг оғизлари аравадан ҳам шалоқроқ бўлади. Оғзидан боди кириб шоди чиқади, сўконғич, тарбиясиз, ёшига ярашмаган қилиқ қилиб

сўз сўзловчи кишиларга нисбатан кескин танқид маъносида ишлатилади. Оғзи шалоқлик, яъни ҳақорат сўзлар, сўкиш, беибо гап айтиш, андишасизлик таърифи.

Оғзим бор деб гапираверасанми? Танбеҳ, ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир, мақолини содда жумладаги муқобили. Кишини ҳушёрликка чақириш, танбеҳ ва танқид. Оғиз фақат гапиришга эмас, сукут, индамаслик, истиҳола, андиша учун ҳам яратилган-лигини унутма, деган ўғит.

Оғзининг суви келди. Ҳаваси келди, иштаҳаси очилди, кўнгли сушт кетди, томоғи тушди ибораларининг муқобили. Оғзининг суви келганига сўлаги оқди, салбий оҳангдаги ибораси ҳам маънодош бўла олади.

Оғздан қони келсин. Қарғиш ният. Оғиз касаллик, беморлик, дафъатан фожиавий фалокатни кўриш. Оғздан қон келиши ўлим рамзидир. «Жувонмарг бўлсин» қарғиш иборанинг муқобили.

Оғзи-бурнини тўлдирди. Кўп маъноли ибора. Хум, идиш, халта, қопни ўта тўлатиш. Иккинчиси, бировга кўп миқдорда совға-салом, ҳада, пора бериш. Учунчиси, кишини ножўя сўзлар билан ҳаддан ортиқ ҳақоратлаш ифодасидир. Ижобий, кўпроқ салбий оҳанг, мазмунга эга.

Оғзи маҳкам. Идиш, сандиқ, халтадаги буюм, нарсанинг яхши сақланиши. Кўчма маъноси одамнинг оғзи маҳкамлиги, яъни қатъиятли, ишончли, сир сақлай оладиган, субутли шахс эканлиги, инсонлиги таърифидир.

Оғзи бўш. Оғзининг овқатдан, гапдан холи, бўшлиги. Кўчма маъносида «оғзи бўш» дейилганда сир-синаотни сақдай олмай-диган, ишониб бўлмайдиган кишилар кўзда тутилади. «Оғзида гап турмайди» иборасининг муқобилидир. «Оғзи бўш»нинг яна бир маъноси бўйни бўш, бўйсунувчан, ҳоксор, деган мазмун ташиши ҳам мумкин.

Оғизга олиб бўлмайди. Таом, тузи кўпайиб кетган, ачиган, сасиган, бузилган емакларга нисбатан ишлатилади. Оғизга олиб бўлмайди иборасининг иккинчи, кўчма маъноси бирор шахснинг айтган гапи шу қадар ҳақоратли, уятли, андишасизки, уни оғизга олиб, гапириб, айтиб, эслатиб бўлмайди, деган маъноларни беради.

Оғиз-бурун ўпишади. Ўзаро апоқ-чапоқлик. Манфаатлар мос келиши. Салбий маъноси кучли. Оғиз билан бурун ўпишмайди. Улар бошқа-бошқа мижозлар. Ўпишишдими, демак бунинг бир балоси бор. Вазифаси жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши,

тенгсиз, ёт бўлган аъзоларнинг бу яқинлигида ялтоқилик, лаганбардорлик, бадмастлик, хушомад каби кўпгина кўчма маънолар мазмуни англашилади.

Оғзи ошга етганда. Бу ибора афсус, надомат, ачиниш, раҳмдиллик, ҳамдардлик маъноларини беради. Бир шахснинг энди ишлари юришиб, меҳнати эвазига тайёрланган оши, таомини емакка ўтирганида бирор кулфат, фожиа, фалокатнинг содир бўлиши. Мана шундай ҳолатларда айтиладиган ибора.

Оғиз бойлар. Емас оғиз еяр оғизни бойлар, деган ибора бор. Издиҳомда қорни тўқ киши қорни оч билан шерик бўлиб қолиб, менинг қорним тўқ, деса, оч киши ҳам овқатни емаслик, кам ейишга мажбур бўлади. Яна бир маъноси «оғиз бойлар» рўза кунлари оғиз саҳарлик таоми ейилгандан кейин боғланади.

Оғиз очар. Ифторликда махсус зиёфат олдидан совуқ сув ичиш, боғланган, рўза тутган оғизни очиш, кейин таом тановул қилишга киришилади.

Оғзига туфламоқ. Бу одат қадимги муллалар, азайимхонлар, машҳур эшонлар, табиб, қушночлар томонидан амалга оширилган. Кўзиккан, ўқилиши, дуо қилиниши лозим бўлган боланинг ота-онаси уни номдор домла ҳузурига келтириб, бу табаррук зот этагини ўпиб, болам ҳам Сизга ўхшаб тақводор, хосиятли, элнинг назаридаги, иззат-ҳурматли одам бўлиб етишсин, деган мақсада, оғзига туфлаб қўйишни, яъни ўзига ўхшатишни илтимос қилган.

Машҳур зот болага, қани, оғзингни оч-чи, тишинг нечта экан, бир кўрсат-чи, деркан, бола оғзини очиши заҳоти унга тупуради (бу одатнинг гигиеник томондан зарарли, жирканчилиги бор). Шунда бу бола ҳақида гап кетганда, фалончи эшон, унинг оғзига туфлаганлар, бу бола хосиятли, истиқболли деб юришган. Албатта, бу таомил бола ва ота-она руҳиятининг кўнгилдагидай камол топишига ижобий ҳисса қўшган. Яна бир маъноси болани бирор ақли ноқис, телба ё жиннига ўхшатиб, уни камситмоқчи бўлганлар, «бунинг бўлган-тургани шу, чунки оғзига фалончи жинни туфлаган», деб масхара қилишган. «Оғзига туфлаган» ибораси шу одатнинг ифодаси бўлиб, ҳозирги кунда қўлланилмайдиган удумдир. Асосий кўчма маъноси бировни бировга ўхшатиш киёси.

Оғзига кучи етмаган. Ифвогар, фисқу фасодчи, оғзидан боди кириб, шоди чиқадагиган кишиларга нисбатан қўлланилади. Салбий оҳанг, танқид ифодаси кучли.

Халқимиз тишни ризқ-насиба рамзи сифатида таърифлайди. Тиш — инсон саломатлигининг бош омилларидан биридир. «Тиш синса, оғиз ичига», деган ўзбек ўз табиатининг ор-номус, уят-андишага йўғрилганлигини ифодалайди. Бу аъзо ҳақида ҳам халқ жуда кўп нақл, мақол, ҳикмат, ибора яратиб қолдирган. Қуйида шундай айрим намуналарга қисқа изоҳ берилади.

Тишининг кирини сўриб ётибди. Моддий томондан оғир вазиятга тушиб қолиш. Туя қиш, баҳор ичи то оғзи ўтга етгунча танасида олдин йиққан, тўплаган ўрқач ёғини, мойини «ейди», шунинг эвазига кун кўради. Одам ҳам оғир кунда бисотидаги қаро кунга асраб қўйган «тишининг қавагида сақлаган» ғамламасини еб, тирикчилигини зўр-базўр ўтказди.

«Тишининг кирини сўриш» нотавонлик, ноиложлик, ўта қашшоқлик нишонасидир. Тағин бир маъноси: қаттиқлик, суллоҳлик, қурум-соқликка ҳам ишора мазмунига эга. Баъзан ўзига тўқ одамлар ҳам ўз захираларини узоқ сақлаш, кўзнинг очлиги туфайли, борини янада кўпайтириш мақсадида, эл кўзида «камбағал» бўлиб, қурумсоқлик билан «тишларининг кирини сўрадилар».

Тишининг оқини кўрсатди. Тиш оқ бўлиши табиий. Бошқа рангда бўлганда ҳам, одам атайлаб, тишининг оқини ажратиб кўрсатмайди. Лабларнинг кўтарилиши, ёйилиши, жийрилиши оқибатида тиш кўринади. Жилмайиш, тиржайиш, кулиш шундан ҳосил бўлади. Баъзибир, лаби энсиз, қисқа кишилар, мудом кулиб турганга ўхшаб туюлишади.

Тишининг оқини кўрсатмоқ — истар-истамас, мажбуран кулиш. Бу такаббурлик, истеҳзо, киноя ёинки, халқ тили билан айтганда «ўлганнинг кунидан кулиш»дир. Иборада салбий оҳанг кучли.

Тишининг қавагида сақлайди. Фанимат, омонат, энг тансиқ, топилмас матоҳ. Подшолар энг ноёб ганж, ёқут, гавҳар олмосларини қаро кунга «тишларининг қавагида сақлаганлар». Камбағал бисотидаги ота-боболаридан қолиб келаётган узук, зирак каби яккаю-ягона бойликларини тиш қавагида сақлаб келади. Ноёб, қимматбаҳо, қадрли буюмлар ҳақида, кўз қорачиғидай асраладиган нарса хусусида шу ибора қўлланилади.

Тиш ёрмайди. Индамаслик, сукут, сир бой бермаслик. Уйдаги гапни кўчага чиқармаслик. «Тиш синса, оғиз ичида, бош ёрилса, дўлпи остида» ақидасига риоя қилиш. Яъни ўз дард-ҳасратини ўзгаларга дастурхон қилиб, ёймаслик, изҳор этмаслик. Тишни тишга қўйиб, босиб турилса, ора ёрилмаса, очилмаса, гапирилмагани, индалмагани, сукут сақлангани шу бўлади. Демак, тиш ёрилмайди. Тиш ёрди — тиш чиқа бошлади маъносида. Тиш ёрмади эса асл маънода — тиш чиқмади, тиш ўсмади ифодасини беради.

Тиш берган, ризқ ҳам беради. Бу ўринда эга — Аллоҳ таоло кўзда тутилмоқда. Кишигаки худойим тиш берибди, ато қилибдими — унинг ризқ-насибасини ҳам ўзи етказди, дейди халқ яхши ният билан. Тиш ризқ-насибани чайнаш, ҳазм қилиш учун берилган.

Ибора тишни ризқ-насиба рамзи, манбаи сифатида ифодаляйди. Кишининг ёши ўтиши билан тишлари тўла тўкилиб кетиши ҳам мумкин. Бироқ бу энди одамнинг ризқи-насибаси қийилди, узилди, деган маънони бермайди. Балки бир пайтлар мавжуд бўлган тиш, худонинг бергани, умрининг кейинги қисми — камшуклик, тишсизлик даврига ҳам тааллуқлидир. Баъзи юздан ошган кексаларда қайтадан гурунчдай бўлиб тиш чиқиши ҳам кузатилади.

Тишини тишига босди. Оғир асабийлик, руҳий мувозанатнинг бузилиши ҳолати ифодаси. Тишни тишга қўйиш (босиш) жағнинг фаолияти емак истеъмол ва ҳазм қилиш воситасидир. Бу ибора кўчма маънода, оғир тухмат, чақув, ҳақорат, ғаламислик, ифвогарлик дамларида чидамли, бардошли, матонатли, иродали одамнинг ўзини босиқ тутиши ҳолатига нисбатан айтилади.

Халқда шундай нақл бор: Бир зиёли донишмандни подшо ўз саройига чақиртирибди. Уни хос мулозимни ҳоқон ёнига бошлаб келиб, бир ёнда подшо ва донишманд суҳбатларини тинглаб ўтирибди. Подшо мамлакатни бошқариш, айрим мунозарали масалаларда зиёлидан маслаҳатлар сўрабди. Донишманд очиқ юз, тавозе билан саволларга бафуржа, ақл ила жавоблар қилибди. Сўнг подшо миннатдорчилик билдириб, хайр-хўшлашгач, мулозим зиёлини сарой айвонига бошлаб чиқибди.

Шу пайт ранги қув ўчиб кетган донишманд қуймичига қўл юбориб, «хаҳ, зор қолгур-а!» дея бир нимани чангаллаб, ерга улоқтирибди. Мулозим қарасаки, сап-сарик, заҳар бойлаб кетган катга чаён думини гажак қилиб турибди. Воқеага дафъатан ақли етган мулозим донишмандга хайрат билан боқиб: «Эй, сен, худонинг қандайин матонатли бандасисанки, ярим соат давомида қуймичингга заҳар

солиб ётган чаён захрига бардош бериб, подшо билан хотиржам суҳбат қилдинг?» — дебди. Донишманд: «Худонинг ердаги сояси билан мулоқотда ҳамиша бардош, матонат талаб қилинади, мен бу ақидани бузишим мумкинмиди?!» — дея ўз фикрини баён қилган экан...

Тиши газиллайди. Оғриқ тишга тегиб кетсангиз, газиллаб, жонингизни олади. Кўчма маъносида бирор нимага, одамга ачиниш, афсусланиш, бирор воқеа-ҳодисадан пушаймон бўлиш. Киши бир пайтлар қилган, қилмаган, улгурган, улгурмаган ишларига пушаймон ейиши, афсуснадомат чекиши мумкин. Тиши газиллаш — пушаймон бўлишнинг ўта ҳиссиётли, олий кўринишидир.

Тишлаб-тирноғлаб. Бу ибора табиий кўринишда, вафо рамзи итга нисбатан ишлатилади. Ит болаларини тишлаб хавф-хатарсиз, қулай жойга келтиради, тирноғлаб ўз оиласига жой ҳозирлайди. Мана шу кўриниш кўчма маънода одамга кўчирилган. Она ҳар қандай шароитда ҳам ўз оналик қудрати билан боласини «тишида тишлаб», оқ ювиб, оқ тараб, ҳаёт зарбаларидан ҳимоя қилиб, парваришлайди, вояга етказди.

Ҳатто залворли юкни тортадиган турмуш ҳамроҳисиз қолганда ҳам, иборада айтилганидай, тишлаб-тирноғлаб, ўз зурриётини балоқазолардан омон олиб ўтади. Шунинг учун ҳам халқ «отасиз етим — гул етим», «онасиз етим — ўл етим» деган нақл ижод қилган.

Тишга босгулик нима бор? Тиш оғриганда, унга дори-дармон, оғриқсизлантирувчи восита қидириб қилинган мурожаат. Кўчма маънода егулик, қоринни тўйдиргулик нима бор, саволи мазмунини ташийди. Гўшт, қази-қарта, нон, мева-чева, сабзавот «тишга босгулик нарса» саналади. Камбағал уйда мудом суюқ-саёқ, шилдир шўрва ичаверса, жонига тегиб, хотинига шу иборани ишлатади. Атала-буламиқ, пиёва қашшоқ одамнинг «ўлмаснинг кунидан» қоринни алдаш воситаси саналиб, у «тишга босгулик» нарсани жуда қадрлайди. Эскидан, «камбағалнинг бир тўйгани — бой бўлгани» деган нақл қолган.

Тиш синса оғиз ичида... Ўзбекнинг андишалilik ақидаси. Уйдаги гапни кўчага чиқармаслиги. Тишнинг сингани, бировдан калтак ейилганини дўст-душманга изҳор этмаслик, оғиз ичида сақлаш. *Кўчма маъноси:* сир сақлаш, ўз айбини ўзи очмаслик, борини ошириб, йўғини яшириш. Ибора мақолнинг иккинчи, уни тўлдирувчи қисми бор: «бош ёрилса, дўппи остида»... айбни, дардни ўзгалар кўзидан нари тутиш, билдирмаслик, сирини бермаслик.

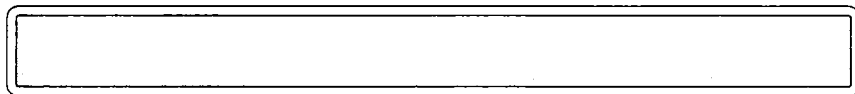
Бардош, чидам, оқил-фозиллик, узоқни ўйлаш, босиқлик намунаси. Ибора кишини сабр-тоқатли, чидамли, матонатли бўлишга чақиради.

Тиши тишига тегмайди. Бу ибора киши бетобланиб, иситмаси кўтарилиб, безгак тутганда айтилади. Одамнинг қаттиқ совқотиб қолиши, уни совуқ уриши ҳолатларида ҳам шундай вазият содир бўлади. «Тиши тишига тегмайди» ибораси тишини тақиллатди, ҳув-ҳувлади, бирикмаларига муқобилдир.

Тиш оғригининг давоси омбир. Тишни «қурт еб кетган», уни даволашнинг иложи бўлмаса, ҳақиқатан ҳам, унинг давоси — омбир бўлади. Бироқ бу ўринда иборанинг кўчма маъноси ҳам борки, баъзи илатлар, камчиликлар шахснинг, ҳатто вазиятнинг катта нуқсонини саналганда, уни бутунлай суғуриб, йўқ қилиб ташламагунча ундан қутулиб бўлмайди, деган мазмун англашилади.

Тишини ғижирлатди. Киши билмай тош, шоли, курмак, қум, очилмаган мошни чайнаб юборса, тиши ғижирлаб, асаби ўйнаб кетиши мумкин. Уйқунгизда тамшаниб, кавшаниб тишингизни ғижирлатасиз. Тишни ўнгингизда, била-кўра ғичирлатишингиз ҳам кузатилади. Бу асабийлашиш, ғазабга миниш, жаҳолатнинг босиб келиши ҳолатларида содир бўлади. Бундай ҳолларда ғазабингизнинг зўридан рақибингизни ғажиб ташлагингиз келади, беихтиёр тишингизни ғижирлатасиз. Шу сабабли одамнинг ушбу кўринишини турли мавжудотларга яқинлаштириб: итнинг ириллаши, арслон-йўлбарснинг ўз ўлжасига ташланиш олдидаги ҳолатларга ўхшатилади.

94

Ушбу суҳбат «гап» мавзуининг мантиқий давоми бўлиб, «тил» атамаси билан боғлиқ бўлган ихчам иборалар мағзини чақшига бағишланган. Тил — адабиётнинг, маданиятнинг бирламчиси, асосидир. Бошқа халқларга бўлгани сингари ўзбек халқининг тили ҳам бой, сержило, пурмаъно бўлиб, мазмунининг қуюқ, қават-қаватлилиги билан ажралиб туради. Зеро, тилга эътибор, элга эътибор деб бежиз айтилмаган.

Тили чиқибди. Боланинг тиши, оёғи, тили чиқади. Бу гўдаклик фасли билан боғлиқ табиий ҳодиса. Аммо халқ тили чиқибди, деганда бу иборанинг кўчма маъносини кўзда тутати. Бирор ювош, гап

кайтармайдиган одам дафъатан ўзгариб, айтганингизни қилмай, ҳагто эътироз билдириб, норозилик баён қилса, «ҳа, қизталок, тилинг чиқиб қолибди-я», дейсиз. Тили чиқмоқнинг муқобили: «ўзгариб қолмоқ», «исёнкорлашмоқ», «ҳокимлашмоқ», «муस्ताқиллашмоқ» маъноларини беради.

Тилини тийди. Тил бир газ, бир қулоч, бир қарич эмас, бор-йўғи гўрт энлик суяксиз гўшт, холос. Аммо унинг шаъни-шавкати, таърифу таъсифига минг бир баҳо берилади. Тил қирқ газлик пояндоз эмаски, чўзилиб, ёйилиб кетаверганига уни тийиш ҳақида бош қотирсангиз. Бироқ шундай ибора халқ орасида мавжуд экан, унга эътибор талаб этилади: тилини тийди, бўлмаса оқибати нима билан тугарди, худо билади, дейишади.

Тилини тиймоқ, андишалик, мулоҳазакорлик, вазминлик, одоблилик, яхши тарбия кўрганлик мевасидир. Тилини тийган бой бўлади, дейди халқ. Кишини ўтга отадиган ҳам, тожу тахтага кўтарадиган ҳам тилдир. Тилни тийишнинг салбий оқибатлари ҳам бўлиши мумкин. Вақтида айтилмаган жавоб киши юрагини тиглаб, бир умр ўртаб юради.

Тили қисик. Бу ибора фақат кўчма маънода қўлланади. Тили қисик, деганда бировнинг ўзга киши олдида муттаҳамлиги, сир бой берганлиги, тиш ёролмаслиги, мутеълиги кўзда тутилади. Тили қисиклик айбдорликни, хатони бўйинга олиб юришдир. «Тили қисик» одам думини қисиб юрган қўрқоқ кучукка, шоқолга ўхшатилади.

Тилёғламалик. Тили ширин, захар, тили ўткир, тили чучук, тили гализ иборалари деярли бир хил маъно-мазмунга эга. Тилёғламалик, атамаси кўп маъноли. Аввало тил ёғланган, мойланган, қуроллангани билан ўзига хос бўлса, энди у ишлатилиши, вазифаси жиҳатидан ҳам оригиналдир.

Ёғланган тил хушомад, лаганбардорлик, силаб-сийпаш, мақташу пахта қўйиш билан шуғулланади. Ундан фақат ширин, ёқимли, чучмал, хушомад сўзларнигина эшитиш мумкин. Бироқ бу тил вазиятга қараб жуда тез ўз қиёфасини ўзгартира олади. Унинг бош хусусияти хиёнаткорликдир. Буқаламун тилёғламалик дафъатан тигли-тирсакли, бир қулоч тилга айланиб қолиши ҳеч гап эмас.

Тили куйган. Тил қайноқ чой, шўрва, сут ва ҳоказолардан куйиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам халқ орасида «сутдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичар», деган мақол бор. Бу мақолнинг

асл мазмуни бўлса-да, аслида унинг кўчма маъноси, мантиқли ва чуқурдир. Бирор ишдан зарар кўриб, озурда бўлган, касодга учраган, пушаймон қилган одамга нисбатан «унинг фалон нарсадан тили куйган» дейишади. *Муқобили*: «оғзи куйган», «таъзирини еган», «пўстаги қоқилган» каби иборалар.

Тили гализ. Бу ибора, шахсга нисбатан эмас, бадий, илмий адабиёт, кино, теле, радио асарларга нисбатан фаол қўлланилади. Тили гализ деганда асар тил нуқтаи назаридан меъёрига етмаган, маҳорат даражасига кўтарилмаган, санъат юксак талабларига жавоб беролмайдиган деган маънолардаги хулоса келиб чиқади. *Муқобили*: «тили тўмтоқ».

Тили чучук. Тили ширин, тили заҳар, тили-жағли ибораларининг маъноси ҳаммага маълум. Тили чучук, иборасиники анча мураккаб. Тил ҳам чучук-аччиқ бўладими, демайсиз. Чунки буларнинг кўчма маъноларини яхши ҳис қиласиз. Халқимиз жуда андишали, истиҳолали, заковатли, тарбияли халқ бўлгани учун одамга таъриф беришда ҳамини инсоний назокатга амал қилади.

Дудук, айрим товуш, сўз, бирикмаларни ўрнига қўйиб айтолмайдиган, нутқида камчилиги бўлган миллатдошларни қўполик билан соқов, дудук, тилини қарға чўқиган, демайди-да, ёқимли қилиб, «тили чучук», дейди. Сиз билан биз эса бундан ўзбекнинг тили ширин деган қонуний хулосага келамиз.

Тили қичиди. Тўғри, ўз маъносида тил қичиши мумкин. Бу ҳолатда одам тилини тишлайди. Бироқ бу иборанинг асл мазмуни унинг кўчма маъносида яширинган. Биров мақтанчоқлик билан ўзига муносиб бўлмаган, қурби, чамаси келмайдиган гапларни гапирса ёки ёлғон сафсаталар билан аравани қуруқ олиб қочса, уни тинглаб турган инсофли, диёнатли одам, «жуда тилим қичиди. шайтонга ҳай бердим-да», дейди. Бу билан, «бўладиган гапни гапирсангизчи ёлғон ҳам эви билан-да», деган танбеҳ англашилади. Тилим қичиди, бирикмаси оилада, ишхонада, қуда-андалар, дўст-оғайнилар ўртасида, турмушда жуда фаол қўлланилади.

Тилини тишлади. Бу иборанинг бир неча маъноси бор. Ҳайвонга нисбатан қўлланилганда, қўй, мол сўйилган чоғида, жон аччиғида тилини тишлаб жон беради. Қуёнчиқ касаллигига йўлиққанлар дард хуруж қилганда тилини тишлаб қолиши мумкин. Соғлом инсонга нисбатан «тилини тишлади» ибораси «тили қичиди» бирикмасининг иккинчи босқичи, бир олманинг иккинчи палласи сифатида кўчма маънода ишлатилади.

Тили қичиди-ю ўзини босиб, тилини тишлади, деймиз. Учинчи маъноси муайян ҳодисадан лол қолиб, ҳайратланиб одам зоти «тилини тишлайди». Яна бири — илк маъноси одам тасодифан ўз тилини ўзи тишлаб олиши мумкин.

Тилиннга тирсак чиққур. Қарғиш иборалардан бири бўлиб, тилинг кесилгур, тилинг танглайингга ёпишгур, бирикмалари маъносига яқин туради. *Луғавий маънолари:* аслида тилдан тирсак ўсиб чиқмайди, яра чиқиши мумкин. Бу билан «шу заҳар тилинг айланмай қолсин», «тилинг узилсин», «ўз тилинг ўз бошингга етсин» каби қарғиш, ёмон ниятлар билдиришдан иборатдир.

Тилимнинг учида турибди. Сухбатда, маърузада, гурунгда бирор гап, нарса-буом, исм; жой номи ёдингизга келавермайди. Биласиз, яхши танишсиз, бироқ хотира панд беради-ю айнан ўша сўз, ибора, бирикма муносиб ўрнига тушавермайди. Шундай пайтларда «хаҳ зор қолгур, шундоққина тилимнинг учида турибди-я, тополмаганимни қаранг», дея хижолат бўласиз.

Даврадагилар унинг маънодошлари, муқобилларини бирма-бир айта бошлашади. Бирор топқирроғи «тилингизнинг учида турган» ўша «қочоқ» гапни кўнглингиздагидай қилиб топиб айтади. «Ҳа, отангизга раҳмат, ўзи, худди ўзи», деб суҳбатингизни келган жойидан давом эттирасиз.

Тилли-жағли. Одамлар бўладики дамдўз, ичимдагини топ, индамас, зерикарли. Яна бир тоифаси унга қарама-қарши ўлароқ даллигулли, сўзамол, хушчақчақ, қизиқарли, қувноқ ва ҳазилкаш. Айнан шундай одамларни, фалончи тилли-жағли, одамни зериктирмайди, дейишади.

Сафарга, суҳбатга, гап-гаштакка шундай одамни ҳамроҳ қилишади. Аслини олганда ҳамма ҳам тилли-жағли. Бироқ барча инсон ҳам худо берган шу тилу жағни баравар ишлатавермайди. Уни суиистеъмол қилганларни ҳам халқ топиб баҳосини беради: гапни олиб қочади, худо гапдан берган, аравани қуруқ олиб қочади, тили бир қарич, жағ-жағ, шанғи, қулоқни қоматга келтиради, онаси гапга туққан, «рўпара бўлсанг, қулоқнинг расмини чиз-у қуён бўл» каби образли иборалар ишлатилади. *Муқобили:* «маҳмадона», «сўзамол», «тили ширин», «тили ўткир», «нутқи равон».

Тили бошига етди. Тил тишга, лабга, соқол-мўйловга етиши, уни ялаши мумкин. Бироқ бошга етмайди. Аммо асл маъноси — кўчма мазмунида тил кишининг ўз бошига, унинг оиласи, яқин-узук

одамлар бошига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган кулфатларни келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам қадимдан ота-боболаримиз барча авлодларни ҳамини ҳақиқат ҳушёрликка, одоб-ахлоққа, айниқса, тил одобига қатъий риоя қилишга чақириб келган. Кулдирадиган ҳам тил, ўлдирадиган ҳам тил.

Шунинг учун ҳам тилни бепарда, ношаръий, ғайриахлоқий сўзлардан тийиш талаб қилинган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий асарлари бу мумтоз насихатнинг эски намуналаридир. Ҳозирги замонда ҳам шарттакилик қилиб, бетгачопарлик билан, каттани катта, кичикни кичик демай, тилига зўр берган одамнинг оқибат бошига мушкул иш тушиб, бунинг жазосини тортса, «ҳа, тавба дейлиги тили бошига етди-да», дейишади кўпни кўрган кекса кишилар.

Тили бир қарич. Тили узун, тили бир қулоқ каби ибораларнинг муқобили бўлиб, асосан салбий оҳангда ишлатилади. Ҳеч кимга гап бермайдиган, сўзамол, маҳмадона одамга нисбатан бот-бот ишлатилади. Кўпроқ аёллар, келин ё қайноналарга, қуда-андаларга, маҳалланинг хотин-қизларига нисбатан қўлланилади.

Тилидан тугилди. Тилидан топди, иборасининг муқобили. Киши гап орасида бирор масалани хотирга келтирадию суҳбатдошининг дашномига, тазйиқига, бўйруғи ё мажбуриятига дучор бўлади. Сўнг тилини тиймагани, тишламаганига пушаймон бўлади. Ўзига ўзи, иш, ташвиш орттиради.

Қадимда бир камбағал, мақтанчоқлик қилиб, ўзга шаҳарлик мусофирга бундан буён шаҳарга тушадиган бўлсангиз, жой излаб овора бўлиб юрмасдан тўғри бизникига келавингиз, дея ўз манзилини айтиб юборган экан. Мусофир кўп ўтмай танишини йўқлаб келибди. Меҳмон эшикни тақиллатиб, янги ошнаси билан кўришаркан, отни қаёққа боғлай, дебди. Тилимга боғланг, деган экан тилидан тугилган мезбон...

Йигитнинг сазаси ўлгунча — ҳўкизнинг бўйни узилсин, дейди халқ. Эр йигит ориятли, ўз сўзига собит турадиган, оиласи, жамоаси, давлати учун бўйнига зил-замбил юк олишга тайёр, мард бўлади. Бўйин ва бел каби тана аъзолари йигит кишига нисбат сифатида норғулик, куч-қувват, ғайрат-шижоат рамзи ҳисобланади. Бўйин тўғрисидаги иборалар ҳам кўндалик турмушда фаол қўлланилади.

Бўй-бўйлашмоқ. Тенгдошлик, ёш ва қоматнинг нисбатан бараварлиги. Бўй-бўйлашиш — ўғилу қиз болалар йил сайин камолга етиб, бир-бирига тенглашиб, ўсиб боради. Тагин бир маъноси — бўй сўзини бир неча киши биргаликда, бир пайтда баравар айтиши. Қишлоқда кўчадан биров ўтса, (отлиқ, пиёда) ёш болалар, қизчалар пастак деворлардан мўраллашиб, бўйлашишига ҳам шу ибора айтилади. Бўй, ўрни билан ҳид, ифор мазмунини ҳам ташиши мумкин.

«**Бў**» дейиш. Йигитлар (ўсмир-ўспиринлар) орасида шундай ибора мавжуд. Биров асоссиз равишда бирор ниманинг даъвосини қилса, унинг тенгдошлари, шунақаи ҳали, «бў» денг бўлмаса, дейди. Бу билан, мен орийат, номус, уятдан маҳрум одамман, «бў» дейишга тайёр нокасман, деган маъно англашилади. Одатда, ҳеч ким «бў» демайди. Бу атамани бўйнига олиш жувонмардик, инсонийликдан воз кечиб, тавқи лаънатни бўйнига олишдир. «Бў» дейиш — кишини ҳайвон — ҳўкизга қиёслаш бўлиб ўзгалар томонидан киши шахси, ўзини ўзи ҳайвон қаторига қўшишдир.

Бўйинса. Бу атама тенгдош ёки деярли бир, бўйи, куч-қуввати, ақл-фаросати баравар маъноларида ишлатилади. *Муқобили:* «ҳамбўй» «тенгдош», «тенгқур» ва ҳоказо.

Бўйни йўғон (тўқбўйин). Ҳўкизнинг бўйни йўғон, чумолиники қилдек ингичка. Одамларнинг бўйинларини ҳам ҳўкиз ё чумолиникига ўхшатиш мумкин. Табиий равишда йўғон ингичкаликдан ташқари, бўйин кўчма маънода ҳам «йўғон» ва «бўш» шакларида ишлатилади. Бўйни йўғон дегани — такаббур, ишёқмас ман-ман, олифта, зўравон, қайсар ва ўжар, ўзига бино қўйган каби муқобиллари билан янада аниқ-равшан маъно ташийди. Бўйни бўш — ҳоксор, мулойим, бўш-баёв маъноларида ишлатилади.

Бўйнига олди. *Муқобиллари:* «зиммасига олди», «гарданига олди», «елкасига олди». «Сўз берди», «таслим бўлди» ва ҳоказо. Бўйнига олиш бирор тўй-тадбирда масъулиятли вазифалардан бирини ўз зиммасига олиб, шу ишга киришиш. «Бўйнига олди»нинг асосий кўчма маъноси қилган айби, гуноҳи, жиноятини тан олиш ёки шунга мажбур бўлиш мазмунида. Ота ўз боласини, ака укасини тўғри маънода бўйнига олиши, ўтқазishi мумкин. Бўйнига олиш ўз зиммасига катта масъулият юклаш маъносини ҳам беради.

Бўйига қараб тўн бичмоқ. Кўрпангга қараб оёқ узат, тенг-тенги билан, тезак қопи билан, дейди доноларимиз. Бўйига қараб тўн

бичмоқ — эшагига яраша тушови, иборасининг муқобили. Кишининг моддий, маънавий, иқтисодий имкониятлари, савияси, мавқеи, жамиятда тутган ўрнига қараб унга баҳо берилади. Яъни образли қилиб айтганда, «бўйига қараб тўн бичилади». Тўн бўйдан узун, калта, кенг, тор бўлса, қалб билан қиёфанинг мувозанати бузилиб, номутаносиблик, кулги, масхара бўлишга олиб келади.

Бўй етмоқ. «Бўй» сўзи бўй-бўйлашмоқ, иборасида берилган шарҳдан ташқари, вояга етиш, камол топиш, оила ва турмуш қуришга тайёр бўлиш маъноларида ҳам бўлади. Бўй етиш, бўйига етмоқ иборалари болалик, ўсмирлик, ўспиринликдан ёшлик сари қадам ташлаган, турмушга чиқиш, уйланишга етилиб қолган қизу йигитларга нисбатан қўлланиладиган иборадир. Бошқа маънода — «бўйга етмоқ» қиз боланинг сочи бўйи билан тенг бўлиши, экилган ниҳол одамнинг бўйига тенглашиши, фарзанднинг ота-она бўйига ўсиб бараварлашиши каби мазмунларни ташиши мумкин.

Бўйда бўлмоқ. Жувон танасида ҳомиланинг пайдо бўлиб, вояга етиши. «Ҳомиладорлик», «бўғоз бўлиш», «қорнида боласи борлик» унинг муқобиллари. Бўйда бўлмоқ, икки жинс қўшилиувининг табиий ҳосиласи. Авлод давомийлигининг омили.

Бўйин товламоқ. Бўйин товлаш — йўқ ишорасини қилиш, бўйинга олмаслик, бўйинга юк туширмаслик. Бўйин товлаш — бўйинга олиш, бўйин беришнинг акси бўлиб, муайян иш-ҳаракат, вазифа, масъулиятни тан олмаслик, зиммага, гарданига олмасликдир. Бўйин товламоқ — бўйни йўғонликнинг муқобили бўлиб, қайсарлик, манманлик, масъулиятсизлик, номардлик, бетовфиқлик сифатида қораланади. Бўйни шамоллаб қотиб қолган одам уни офтобда товлаши, куннинг тиғида даволаши ҳам мумкин. «Бўйин товловчи» кишига нисбатан қилган ишининг моҳиятига қараб ижобий, салбий баҳо бериш мумкин.

Бўйин эгмоқ. Кўп маъноли ибора. Бўйин эгиш — таъзим, ҳурмат-эҳтиром, эътибор, миннатдорлик маъноларида. Бўйин эгмоқ — ҳақиқат олдида тан бериш, душманга, рақибга таслим бўлиш, зўр олдида ожизлик, қўл кўтариш, бировнинг қули, қароли бўлиш. Бўйин эгиб таҳорат олиш, китоб ўқиш, тановул қилиш ва ҳоказо машғулотлар билан шуғулланиш мумкин. Бўйин эгмоқ сидқидилдан, чин истак билан, мажбуран, зўрлаб, ўлганнинг кунидан, шунчаки дипломатия кўринишларида бўлади. Бўйин эгган одам ҳамиша ҳам таслим бўлган ҳисобланавермайди. *Муқобили*: «бўйинини ҳам қилмоқ».

Бўйнидан ип бойламоқ (ўтказмоқ). Бўйнидан бойланган ит овга ярамас, деган мақол бор. Бўйни боғлиқлик — эрки, мустақиллиги, ўз ҳуқуқ ва имтиёзларини бутунлай қўлдан бериб, ўзгага (рақиб, душман, бегона) қарам бўлиб қолишдир. Одамга нисбатан ишлатилганда шу маънолар кўзда тутилади. Бўйнидан бойланган — хавфсизлантирилган, олди олинган, бичилган қул сингари мазмун ташийди. Оғзига чўп ўлчатиб олган, бўйнини хам қилган, бўйни сув бўлган, бўйни бўш каби ибораларига маъно жиҳатидан яқин.

Бўйнидан соқит қилмоқ. Тўғри маънода бўйнидаги юкни ерга ташлаш, ундан қутулиш. Кўчма маънода эса зиммага олинган, олиними керак бўлган масъулиятдан халос бўлмоқ. Бўйнидан соқит қилмоқлик шахсига қараб аниқланади. Сиз ўзингиз ўз бўйнингиздан маълум «юк»ни соқит қилишини из ёки иккинчи шахс (дўстингиз, раҳбар, бошлиқ) Сизнинг бўйнингиздаги уша юкни соқит қилиб, юкингни энгил, мушкулингизни босиб қилиши мумкин. Холисанило бўлса яхши, ёмони — тилингизни қисик, ўзингизни қарздор қилиб қўйиши ҳам бор.

Бўйин ёр бермаслик. Маълум иш-вазифа, масалага жоним-отимлаб, сидқидилдан, хуш кўриб киришмаслик. Хоҳиш-истакнинг йўқлиги, хушёқмаслик, танбаллик. Бўйни ёр бермаслик образли, жонлантирилган ибора бўлиб, бизнингча, аслида, бўйни ер бермаслик (бўйнидан «юк» учун жой, ўрин бермаслик) шакли ва мазмунида бўлган.

Бўйни қисик. Тили қисик, бўйни хам, бўйнини ичига олган (тортган) ибораларининг муқобили. Бўйни қисиклик қўрқоқлик, қарамлик, ўз ҳуқуқ-эркини қўлдан бериш, оғзига чўп ўлчатиб олиш, бўйнидан ип ўтказиб олиш билан баробардир. Аслида ибора ўз маъносидан итга қиёсланиб, бўйнини, думини қисган, қўрқоқ, текинхўр ҳайвон каби маънолар кўзда тутилган. Инсонга нисбатан кўчирилганда бундай шахсда инсонийлик қўлдан берилганлигига ишора қилинади.

Бўйнига қўймоқ. Тўғри маънода юкни кишининг бўйнига, елкасига, орқаси, белига қўймоқ, ортиб, ортмоқламоқ. Кўчма маънода ҳам бирор «юк» — айб, гуноҳ, вазифа, масъулият, иш, масалани киши «бўйнига», яъни, зиммасига қўймоқдир. Бўйнига қўйиш — исбот билан, адолатли, аксинча, туҳмат ва зўравонлик билан, руҳий ва жисмоний азоб бериш йўли билан зўрлаб амалга оширилиши мумкин. Бўйнига қўйиш, деган иборада шахсга нисбатан жабрдийдалиқ, ачиниш, хайрихоҳлик маънолари жамулжам.

Бўйнинг узилгур. Қарғиш-ният. Мусулмон нимаики тирик жон-жониворни луқмаи ҳалол сифатида истеъмол қиладиган бўлса, бисмилло билан унинг бошини кесиб, сўнг шилиб, нимталаб, пишириб-куйдириб тановулга киришади (балиқ, товуқ, қўй-эчки, ҳўкиз ва ҳ.к.). Инсон фақат қадимги жангу жадалларда қилич билан атайлаб бир-бирининг бўйинини чопган. Ҳарбнинг қонуни шу. Аёллар муштумзўр эрларини, ёқтирмаган эркакларни шундай ибора билан қарғайдилар.

Бўйинини ичига тортиб юрибди. Тили қисиқлик билан ўз шаънига доғ туширадиган айб, гуноҳни билгани ҳолда, ўзини билмаганга солиб, индамай, лом-ним демай юрибди каби маънони беради. Бўйинини ичига тортиб юриш аслида совуқ, оғриқ ёки табиий ҳодисалар туфайли бўлиши ҳам мумкин. Кўчма маъносида инсон шахсияти, ор-номуси, эрк-эрксизлиги кўзда тутилади. Бу хислат кўрқоқлик, ожизлик, оёқостилик, тупроққа тенг бўлиш билан баробардир.

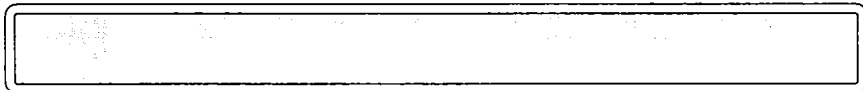
Бўйинини сув қилмоқ. Роса ишлатиб, бўйинини терга пишиб, жонини олмоқ. Мажбур қилиб, уриб-сўкиб, кўзини кўрқитиб, мулла минган эшакдай қилиб қўйиш. Бўйинини сув қилиш — ўлдириб юбориб, ҳамма аъзолар ириб-чириб кетгани сингари бўйинининг ҳам бордан йўқ бўлиши, тупроққа айланиши кўзда тутилади. Бўйинини сув қилиш — ювиниш, бўйинни ҳўл қилиш каби оддий, тўғри маъно ташиши ҳам мумкин.

Бўйингдан аканг. Бўйингга қоқиндиқ, бўйингдан ўргилай, айланай, тасаддуқ сингари меҳр-муҳаббат, ишқибозлик, хуш кўриш, рағбат ибораси ифодасидир. Бўй — сарвқомат, гўзаллик, соғлом-бақувватлик, куч рамзи. Бўй — ошиқ меҳр-оқибати тимсоли. Халқ орасида бўй инсоннинг энг яхши жисмоний фазилати — камолот рамзи сифатида улуғланиб, мадҳ этилади. «Бўйингдан аканг» ошиқнинг маъшуқага, йигитнинг қизга ишқибозлик, меҳр ифодаси. Бу ўринда учинчи, айлансин сўзи тушиб қолган бўлса-да, маъноси англашилиб туради.

Бўйдан баланд сакрамоқ. Эшагига яраша тушови, кўрпангга қараб оёқ узат, бўйига қараб тўн бич каби мақол, иборалар бор. Бирок шундай кишилар борки, ўз бўйдан баланд сакрашга, имкониятларидан ортиқроқ даражаларга, қобилиятларидан баландроқ мартабаларга интиладилар, даъво қиладилар. Бундайларни халқ ҳазил-мутойиба билан, отаси урмаган тўнғизни, боласи урмоқчи кўнғизни, дейди. Бу билан, ота-бобоси қилмаган ишни қилмоқчи,

деган маъно англашилади. Таваккалнинг боши кал, дегандай, баъзан бундай шахслар фавқулодда омадлари чошиб, ишлари юришиб кетиши ҳам мумкин. Аслида ота касбидан чекинмаган, ўз бўйидан (ҳаддидан) баланд сакрамаган ютади. Мўътадил, осойишта ҳаёт кечиради.

Бўй чўзмоқ. Бу ибора ўз ва кўчма маъноларида фаол ишлатилади. Бўй чўзиш — қўл узатиш, бирор нарса-буюмга чўзилиш, узайиш, бутун тана узунлигида интилиш. Бўй чўзиш — вояга етиш, кўкариш, бўйнинг узунлашиши. Бўй чўзиш — турли ҳаракатлар билан ўз бўйини узайтиришга интилиш. Бўй чўзди, бўй кўрсатди, иборалари жисмоний томондан ташқари маънавий ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин. Фалон таълимот бор бўй-баста билан намоён бўлди, янги сиёсат бўй кўрсатди ва ҳоказолар қабилида.

Бу сабоғимиз «томоқ» мавзуга бағишланган. Халқ қадимдан «тешик томоқ чиримас» дея соғ-омон бўлсанг-у томоққа ямоқ топиб турсанг, тешик томоқдан луқмаи ҳалол ўтиб турса, шунинг ўзига шукрона қил, қолган ишларинг ўз-ўзидан юришаверади, деб тушунишган.

103

Томоғи тушди. Бу нарса бирор нарсага, егулик-ичгуликка кўзи тушиб, оғзи сув очиб, ҳаваси келсаю топиб еёлмаса, унга етишолмай қолганда айтилади. Она, боламнинг узумга томоғи тушди, дейди. Томоғи тушиш маълум неъматга етишолмай, томоқнинг сунъий равишда тушиб кетиши, сўлак оқиши кабилардир. Хотин-қизларга нисбатан (ҳомиладорлик) бошқоронғи бўлиш деб ҳам юритилади.

Томоқ қирмоқ. Бу ибора бегона жойга бехосдан келинса, албатта бир-икки йўталинадди, огоҳлантирувчи товуш берилади. Томоқ қириб, ярим йўталинадди. Мезбоннинг эътибори жалб қилинганч, салом-алик, муомалага кўчилади. Томоқ қириш ношаръий, ғайрихлоқий ҳодисаларни кўрганда ҳам, огоҳлантириш, тартибга чақариш, танбеҳ бериш маъноларида ишлатилади. Ўз маъносига эса томоқда балғам тўпланса, шамоллаганда, бошқа ҳолатларда томоқ қирилади. Томоқ қиришнинг муқобили: йўталиш, яримта товуш.

Томоғида тош пайдо бўлди. Бу ҳолат севинч ё хафалиқдан, ҳиссиётларнинг жунбушга келишидан ҳосил бўлади. Одам, каттадир-кичикдир, бирор нарсадан кўнгли эриб, юмшаб, йиғлаб

юбориши оддидан, шундай, томоғига бир нима, тош тиқилади. Нафас ўтмай, ҳиқилдоқ лиқиллаб, томоққа тиқилади. Бу ҳолатни «фалончининг томоғида тош пайдо бўлди», дейишади.

Томоғи тақилламоқ. Лайлакнинг танглайи тақиллайди. Инсонга нисбатан бу бирикма асосан ичувчи «пиёниста» ларга нисбат бериб айтилади. Томоғи тақиллаш — ичкиликни, шаробни қўмсашдир. Тақиллаган томоқ албатта шароб ютиши, ўзига келиши керак. Акс ҳолда, касаллик хуруж қилиб, «бемор»ни адо этади.

Томоққа ямоқ. Образли бирикма бўлиб, томоқ, нафсни қондириш учун таом, неъмат, егулик-ичгулик талаб қилинади. Томоққа ямоқ — тириклик, моддий ҳаёт манбаидир.

Томоғини мойламоқ. Тўғри маъносида ўзи ё ўзганинг томоғини мойлаш, ҳўллаш, чой, овқат истеъмол қилиш. *Кўчма маънода* эса томоғини мойлаш у ёки бу шахсга хушомад қилиш, шахсий манфаати йўлида унга пора бериш, едириб-ичириб, кийдириб, хуллас, шу йўл билан иш тутиб, керакли шахс кўнглини топиш, уни хурсанд қилиш. Томоқ мойлаш ароқ ичириш, яхши зиёфат қилиш, қўлига тутқазиб юбориш йўллари билан амалга оширилади.

104 Томоғидан қийди. Ейиш-ичишдан ўзини тийди. Даволаниш, иқтисод, тежамкорлик, камбағаллик важдаридан бўлиши мумкин. Томоғидан қийиш ўзга яқин кишига ризқ-насиба илиниш сабабидан бўлиши ҳам мумкин. Одатда ота-она, бобо-буви ўз болалари, невараларига томоқларидан қийиб узум, нок, хурмо, қанд-қурс асраб қўядилар. Кейин қўярда-қўймай бу неъматларни бола, набираларига едирадилар.

Томоғидан ўтмади. Фарзанл емағунига қадар бирор таом ота-онанинг томоғидан ўтмайди. Илинж иштаҳани қочиради. Бу иборанинг иккинчи маъноси ҳам бор. Инсоннинг жони узилиш оддидан томоғидан луқма, ҳатто сув ҳам ўтмай қўяди.

Йиртиқ томоқ. Тешик томоқ, деган иборанинг муқобили бўлиб, халқ, то тирик экансан, қанча еб-ичганинг билан тешик, йиртиқ томоқни тўлдириб бўлмайди, деган ҳаётий фалсафани яратган.

Томоқ емоқ. Томоқни еб бўлмайди. Бу ўринда томоқ таом, луқма, неъмат, овқат маъноларида ишлатилиб, таом истеъмол қилиш мазмунини беради.

Томоқ бермоқ. Таом тортмоқ, овқатлантирмоқ, зиёфат қилиш маъноларини беради.

Томоғи йиртилди. Қичқариш, бақариб-чақариш, томоқни йиртгудек бўлиш. Томоғи йиртилди, деган иборада салбий оҳанг бор.

Томоғи титрамоқ. Товуши титради, овози, кўнгли бузилди маъноларини беради. Томоғи титрамоқ ҳиссий, руҳий ҳаяжон натижасидир.

Томоғи хириллади. Шамоллаганда, уйқуда хуррак тортганда, томоқ хириллайди. Бўғизланган жонзотлар шундай хириллаш овози чиқаради.

Тўймас томоқ. Тешик томоқнинг муқобили. Очкўз, мечкай, суқатой кишиларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин.

Текинтомоқ. Томоқнинг ўзининг киши аъзоси сифатида текину пуллиги бўлмайди. Бироқ кўчма маънода алоҳида мазмун касб этади. Текинтомоқ, деганда халқимиз хасис, қурумсоқ ва ис чиққан жойдан қолмайдиган, текинхўр, сур, мечкай одамларни кўзда тутлади.

Текинтомоқ кишилар ўзгалар ҳисобидан кун кўришни хуш кўришади, меҳнатдан қочишади. Бу йўлда хатто инсоний шайтанларини, кадр-қимматларини ҳам оёқости қилишади. Бундай одамлар ҳақида халқ «текин кафан топилса, ўлишга ҳам тайёр» деб таъриф беради. Текинтомоқлар жамият паразитларидир. Оилада оқбилacroқ, ишқмасроқ, эринчоқроқ фарзандларни текинтомоқ деб койишади. Бу билан ушбу ижтимоий касаллик олди олинади, тарбия берилади.

Ширин томоқ (ширин таъм). Оилада ширинликни: қанд-курс, мевачева, мураббо ва ҳоказоларни яхши кўрадиган болаларга нисбатан (баъзан айрим катталарга ҳам) ишлатиладиган ибора. Ширинтомоқнинг яна бир киноявий маъноси бор. Бу киши жуда ширинтомоқлар, дейилганда, мазкур кишининг нозиктаъб, нозикмижозлиги таъкидланади.

Бақбақа тўрам. Халқ ҳаромхўр, текинтомоқ одамлардан ҳамиша нафратланиб келган. Бақбақа тўрам иборасида танқид, киноя, истехзо оҳанглари бўлиб, ўзгалар ҳисобидан кун кўриб, ҳузур-ҳаловатда юрган одам масҳара қилинади. Одатда, одамнинг бирдан кўзга ташланадиган ташқи аломатлари бўлади. Бировнинг ўзидан олдин хонага қорни киради, бошқа киши юзидаги холи, доғи билан ажралиб туради. Томоқдан тумшуққача бўлган «масофа»да жойлашган бақбақа ҳам баъзи кишиларнинг «безаги»дир. Бу «давлат» эгасининг анчайин лоқайд, ўзганинг дарди билан иши йўқ, ўзидан, ҳаётдан мамнун эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам халқ «бақбақа» ёнига «тўрам»ни кўшиб, бир атама яратаркан, маълум тоифа кишилар тимсолини яққол кўз ўнгимизга келтиради.

Бақбақангдан аканг. Бу иборада гап ташлаш, ҳаётсеварлик, ишқибозлик оҳанглари мавжуд. Тиллани лойга қориштирганингиз билан қадри тушмаганидек, айрим гўзал жувонларга кичик, ўзига, ёшига муносиб бақбақа ҳам ярашади, алоҳида жозиба бағишлайди. Бундай жувонни кўрган чапани йигитлар хоҳ ошкора — овоз чиқариб, хоҳ секин, ёнидаги дўстига эшиттириб, «вой-дод, бақбақангдан аканг айлансин», деб юборишдан ўзини тиёлмай қолишади. Иборада хайрихоҳлик, ишқибозлик, қойил қолиш, яхшилик ва омад тилаш мазмунлари мужассамлашган.

Елка инсон тана аъзоларининг бир қисми саналса-га, маъно кўламига кўра оғир юк кўтаради. Елка билан боғлиқ сўз, атама, ибораларга халқ инсоннинг ижобий ва салбий хислатларига муносабатини билдиради. Елкаси ерга тегмаган, елка тутган, елкасига тегирмон тошини ўйнатган ибораларида мардлик, паҳлавонлик, инсонпарварлик улуғланса, елкаси йўқ, елкасига миниб олган деганда учар, бировнинг ҳисобидан кун кўрадиган кишилар танқид остига олинади. Елкаси яғир бўлган, елкаси офтоб кўрмаган, елкаси титради иборалари инсоннинг бошидан кечган оғир — мусибатли кунларга таъриф беради.

Елкаси ерга тегмаган. Бу иборани ишлатганда кишилар ҳеч қачон курашда енгилиб,йиқилиб, елкаси, кураги ерга тегмаган полвонларни олқишлайшади. Ибора фақат кураш, мусобақани кўзда тутади. Негаки, ҳар қандай девсифат, паҳлавон ҳам маълум вақтларда ухлайди, ором олади, демакки, «елкаси ерга — кўрпа-гиламга тегади».

Елкаси йўқ. Инсонга нисбатан қўланади. Одамнинг кенг бўлсин, тор бўлсин, елкаси бўлмаслиги мумкин эмас. Ўзбек, елкаси йўқ, деганда, нозиктаъблик билан ялтоқи, хушомадгўй, ўз манфаати йўлида, бошлиққа учраса, пойу патак бўладиган, шилқим одамни кўзда тутади. Бу билан елкаси йўқ, илондай ичингга, кетингга кириб кетади, деган истеҳзо, киноя, кесатиқ, нафрат ифодаси берилади. Елкаси йўқларнинг миллати, ватани, қавми қариндоши бўлмайди. Улар учун шахсий манфаатдан муқаддас куч йўқ.

Елкамнинг чуқури кўрсин. Ўта норозилик, озурда бўлиш, жонга тегиб кетиш, безорижонлик ҳулосаси. Биров бирор маъмурий

идорага, турқи совуқ мулозим ҳузурига қатнайвериб, иши битмай, ахир жонига ҳам тегиб, «бор-е, шу нокасга ёлвориб, юзимни солиб шу нарсага эришганимдан кўра бир умр эришмай кетай. Бу жойларни елкаминг чуқури кўрсин», дейди. Бу билан минбаъда бу жойларга келмаганим бўлсин, дея қасам ичади. Елканинг чуқурида (ўмров суяги) сув турмайди. Унда сув сақлаш амримаҳол. Менинг бу ерга келишим, қасамимни бузишим ҳам худди шундай гап, деган қиёс қилинади.

Елкасига миниб олган. Гўдак бола отасининг елкасига миниб олади, отда-эшақда отаси оддига, эгар-тўқим елкасига миниши ҳам мумкин. Бу ўринда ибора катта одамлар ҳақида ишлатилиб, елкасига миниб олган, деганда бир киши иккинчи одам (ота-она, эр, ўйнаш, дўст-оғайни)нинг елкасига бутун оғирлиги, юки, ташвиши, ўлигини ташлаб олган, шунинг ҳисобидан кун кўрадиган текинхўрга айланган. Унинг кўзининг ёғини ялаб, бошини айлантириб, кўзини очирмай, эшақ қилиб миниб юрибди, деган маъно англашилади.

Елкаси тиришди. Энсаси қотди, орқаси тутди, пешонаси тиришди ибораларининг муқобили. Елкаси тиришиш бирор буюрилган иш, вазифа, таклиф, илтимосни истамаслик, ёқтирмаслик, оғриниш, кўнгилга оғир олиш, ўз мавқеидан паст кўришдир. Елкаси тиришишининг икки маъноси бор. Киши ҳақиқатан ҳам, ўз шаънига номуносиб, ҳақоратомуз таклифдан оғриниши, буни ҳазм қилолмаслиги мумкин. Иккинчиси танбал, ишёқмас, текин-томоқлиги сабабидан бу таклифдан норози бўлиши ҳам кузатилади.

Елкаси офтоб кўрмаган. Мудом кийим ичида юрган елка офтоб кўрмайди, оқ бўлади. Бу ибора кўчма маънода бўлиб, елкаси офтоб кўрмаслик ҳаётда кун кўрмаганлик, рўшноликни билмаганлик, косаси оқармаганлик кўзда тугилади. Елкаси офтоб кўрмаган — пешонаси ёрлақаманган, бошига бахт қуши қўнмаган, омади чопмаган, косаси оқармаган, иши юришмаган ибораларининг айни муқобили ҳисобланади.

Елкаси титрамоқ. Дафъатан электр қуввати урса, елкангиз титрайди, силкинади. Киши оғир руҳий изтиробга тушиб, ўксинса, йиғласа, елкаси титрайди. Кузатув маъноли ибора бўлиб, ташқи қиёфа ҳолати орқали ички туйғу таъриф-тавсифини беради.

Елкасида тегирмон тоши ўйнатмоқ. Паҳлавон келбат, куч-қуввати мислсиз, жувонмард шахслар таърифи. Икки маънода: 1. Ижобий

полвон, паҳлавон, мард. 2. Бировга зуғум қилиб, унинг елкасига оғир, тегирмон тошидек зил-замбил юкни ортмоқламоқ. Атайин ўзгага ёмонлик раво кўриш.

Елка тутмоқ. Кўп маъноли ибора. 1. Юкка елка тутмоқ (орқа). 2. Кўришмоқчи бўлган кекса кампирга энгашиб (елкага қоқиши учун) елка тутмоқ. 3. Курашда рақибнинг елкасидан тутиш. 4. Дўст, ғариб, мискин киши оғирини енгил қилиш учун унга елкадош бўлиш, кўмаклашиш, ёмон кунига яраш. 5. Тобуткашлик, сўнгги йўлга кузатилаётган марҳум тобутига елка тутиш (таниш-нотанишлигидан қатъи назар). Барча маъноларида ҳам елка тутишган шахс одамижон, жувонмард, имон-инсофли, диёнатли инсон сифатида улуғланади.

Елка қоқмоқ. Қоп кўтаргач, елкангизни қоқасиз. 2. Кампирлар сўрашганда (Тошкентда) елкангизга қоқишади. 3. Дафъатан томоғингизга бир нима (овқат, сув) тиқилиб, йўталиб қолсангиз, елкангизга қоқиб, ўтказишади. 4. Болалардан бир гап сўрасангиз, билмадим, деган маънода елка қоқишади (қисишади). 5. Киши ўйнаганда — рақсга тушганда елка қоқиши мумкин. 6. Курашда полвонлар елка қоқишади.

108

Елкасига олиш. Зиммага, гарданга, бўйинга олиш иборалари муқобили. Юк елкага олинади, масъулиятни зиммага олишади, айб, гуноҳ гарданга тушади. Елкага олиш — бирор масалада вазифа, харажат, жавобгарликни бўйинга олишдир. Айрим ишоравий кўчма маънолари ҳам бор.

Елкадош бўлмоқ. 1. Тенгдошлик, ҳамбўйлик. 2. Сафдош, хизматдош бўлмоқ. 3. Оила-рўзғор олахуржунини елкага ортишда елкадошлик, ҳамкорлик. 4. Бировнинг катга тўй-тадбири, маъракаси ўлим-йитим мусибатига шерик бўлиб, унга ҳассакашлик қилиш. Инсонийлик, кўнгли оқлик, олижаноблик белгисидир.

Елка бурмоқ. Юз ўгирмоқ, терс бўлмоқ, қўл силтамоқ, иборалари муқобили. Елка буриш — норозилик, энса қотиш, жаҳл чиқиши ифодаси.

Елкаси яғир бўлмоқ. Ибора асл маънода мудом оғир юк ташишидан ва халачўп зарбидан елкаси — бўйни яғир, яра, кир-чир бўлган эшакка нисбатан ишлатилади. Кир-чирлик, исқиртлик ҳам яғирлик муқобили. Кўчма маънода, одамга нисбатан қўлланганда, бировнинг хизматини қилавериш касаси оқармаган, меҳр-оқибат, миннатдорлик кўрмаган, шўрпешона шахс кўзда тутилади.

Елкаси ямоқ. Камбағалнинг чопони қирқ еридан ямоқ бўлади. Этаги,

енги, тирсаги, ёқаси... Елкаси ямоқлиги — кишининг ҳаддан зиёд камбағал, ночор, бечоралигидан далолатдир. Елканинг ямоқлиги зил-замбил юкнинг кўплиги, ҳимоясизлик, чорасизлик дарагидир.

Елкасидан тоғ ағдарилди. Аслида кишининг елкасига тоғ орғиш, уни ағдарилди мумкин эмас. Кўчма маъноли ибора бўлиб, елкасидан тоғ ағдарилди, деганда бирор кишининг юрагида ваҳима бўлиб, елкасини гўё зил-замбил юкдай босиб, орқасига ботиб ётган иш, тадбир, ташвишнинг ниҳоят бажарилиши, амалга ошиши, муз кўчиши тушунилади. Бу бирор тўй, тантана, тадбир, қурилиш, сафар, қарз кабилар бўлиши мумкин.

Елкаси чопон кўрмаган. Кўчма маънода камбағал, иззат-ҳурмат кўрмаган, қуда-андалик бўлмаган, меҳр-оқибат билмаган мазмунини ташийди. Иборада таги-зоти кўрмаган, паст, таги паст, кўрмаганнинг кўргани қурсин каби такаббуруна нақл мазмуни ҳам бор.

Елкасига шайтон минди. Инсоннинг ўнг елкасида раҳмон, чапида шайтон фаришталари ўрнашган бўлиб, уни яхшилик ва ёмонлик сари ундаб, отлангириб туради, дейишади. Шайтон — ёвузлик, йўлдан оздириш, ёмонликка бошлаш тимсоли. Елкасига шайтон минди, деганда ўзбеклар, бинойидай муомалада бўлиб турганди, бирдан феъли айнади, орқаси тутди, шайтони қўзиди, энди яқин ўртада уни инсофга, муросаю мадорага келтириш қийин мазмунидаги фикрни англашади.

Ривоят қилишларича, бир камбағални қозининг одамлари тутиб келишиб, қилмаган гуноҳини бўйнига қўйиш учун юзига, кўкрагига, қорнига муштлай бошлашибди. Жабрдийда ҳар зарба тушганида «вой, орқам» деб зорланармиш. «Қорнингга ураётимиз-у сен занғар намунча «вой, орқам»лаб додлайсан», дея ҳайрон бўлишибди қозининг одамлари. «Агар менинг орқамда меҳрибон одамим бўлиб, зарию зўри билан ҳимоя қилганда шу кунларга тушармидим. Орқам бўлмагач, «вой орқам» демай, не дейин», дея жавоб қилган экан бояқиш...

Орқалик. Одамки бор — орқаси бор (елка, энса, курак). Орқалик атамаси кўчма мазмун ташийди. Одамнинг орқалиги кайфияти жуда тез ўзгариб турадиган бўлади. Бугун берган ваъдасига эртаси амал қилмайди. Субути, тайини, тутуриғи бўлмайди. Бундай одамлар

ҳардамхаёл, кирди-чикди, гап-сўзи алмойи-алжойи, кайфият бандаси бўлганлигидан уларнинг фикри, ваъдаси жиддий қабул қилинмайди. Орқалик кишилар руҳий мўътадиллиги бузилган, маълум маънода бемор кимсалардир.

Орқаси йўқ (орқасиз). Кўчма маънодаги ибора. Орқаси йўқ, деганда суянадиган, ишонадиган, орқа қиладиган одам, кучи йўқ мазмуни кўзда тутилади. Орқаси йўқнинг тагин бир маъноси — ишлаш, меҳнат қилишда иродаси, кунти йўқ (кетини босиб ўтиролмайд) деган фикр англашилади. Орқасизлик — сафдош, ҳимоячи, жон куйдирадиган одамнинг йўқлиги, кимсасизлик, ғарибу мискинлик, беваю бечоралик ифодасидир.

Ит орқа. Қайсар, ўжар, орқалик, елкасига шайтон минган, итфеъл одам маънолари бор. Бундай шахсга ишониб, суяниб, бир иш қилиб бўлмайд. Ҳар қандай вазиятда у баҳор ҳавосидай айниб, тўнани тескари кийиб олиши мумкин деган хавотир, огоҳлантириш мазмуни бор.

Орқа қилмоқ. Тескари турмоқ, юз ўгирмоқ, терс турмоқ, орқа билан туриб қолмоқ маънолари бор. Кўчма мазмуни бирор ишончли, суянган кишисига орқа қилиб, катта гапирмоқ, ваъда қилмоқ, дўқ урмоқ, иш бажармоқ ва ҳоказолар.

Орқа тутмоқ. Елка тутмоқ, орқа ўгирмоқ, энгашмоқ маъноларида. 1. Кекса кампирга орқа тутиб, кўришиш. 2. Юк ортишга орқа тутиб, елкага олиш. Бировга ишонмоқ, орқа кучга (дўст, ҳомий) суяниш, кўзда тутиш.

Орқа-олдига қарамай. Шошган ўрдак ҳам боши, ҳам думи билан шўнғийди, дейди халқ. Орқа-олдига қарамай, иборасининг маънолари: тасодифий хавф-хатардан тирақайлаб қочиш, олдига қўйилган таомни баднафслик билан, бефаросатларча паққос тушириш, гапни жойи, одами, мазмунига қарамай, оғзим бор деб гапиравериш ва ҳоказолар.

Орқасига олмоқ. Ортмоқламоқ, кўтармоқ, орқаламоқ маъноларида. Сурувга ҳужум қилган бўри кўйнинг бўғзидан тишлаб, дарҳол орқасига олар, елкасига ортмоқлаб қочар экан. Юк кўтаришдан ташқари, бировни биров ҳимоялаб, ўз орқасига, панасига олиши, ўтиши мумкин.

Орқа бўлмоқ. Суянчиқ, сафдош, елкадош, ҳассакаш бўлмоқ. Ҳамдард, хайрихоҳлик, кўмак, ёрдам, ҳимоячи маънолари бор. Туркий халқлар орқадош деганда дўст, қардош, сафдош, яқин киши маъноларини кўзда тутишади.

- Орқа отмоқ.** Эшак минган бола уловини тезлатиш учун унинг елкасига хала босса, эшак силтаниб, икки орқа оёғини кўтариб ташлаб, орқа (кетини) отади. Орқа отиш, ибораси шу ҳолатга нисбатан ишлатилади. Одамга кўчирганда, сал танобингни тортганимдан жириллайсан, деган мазмун англашилади.
- Орқаламоқ.** Ўтин, тахта, қоп-қанор юқини орқада ташиш — орқалаш. Бирининг кетидан иккинчисининг юриши маънолари бор.
- Орқаси тутди.** Феъли айнади, елкасига шайтон минди, шайтони, жини кўзиди, ибораларининг муқобили. Орқаси тутмоқ — руҳий мўътадилликнинг бузилиши.
- Орқа ўтирмақ.** Йиғин, мажлис, маърақада ўрин-жой тақазоси билан баъзи одамларга тескари — орқа билан ўтириб қоласиз. Шундай дамларда нозиктаъб ўзбек, ҳурматли, ўзидан ёши улуғ кишиларга: «Сизга орқа билан ўтириб қолганим учун узр сўрайман», дейди. Бу одоб, андиша, инсонга ҳурмат ифодаси, нишонаси, белгисидир.
- Орқаси тиришди.** Авзойи бузилди, энсаси қотди, елкаси тиришди, ибораларининг муқобили. Ёқтирмади, норози бўлди, феъли айнади каби маънолари бор. Орқаси тиришмоқ — ёқимсиз одамнинг совуқ муомаласи ҳосиласидир. Илоннинг суймаган ўти инининг оғзидан чиқади, деганларидек, ҳаётда ҳам шундай, Сизга маъқул келавермайдиган шахс, ҳодиса, муомала, муносабат бот-бот учраб туради. Мири кам дунё деб шуни айтадилар-да.
- Орқасига урмоқ.** Тановул пайтида дафъатан бир нима томоғингизга тиқилиб, (таом, сув) сурункали йўталиб қоласиз. Шунда кекса кишилар отангнинг (онангнинг) орқасига ур, тиқилиб қолибди, ўтиб кетсин, дейишади. Ҳақиқатан ҳам, уч-гўрт орқангизга урилгач, (қоқилгач) томоққа тиқилган нарса ўтади, йўтал қолади. Ибора шу ҳолатда ишлатилади.
- Орқамга ботиб ётувди.** Ривоят қилишларича, бир қишлоққа келиб қолган қизча ўзини подшозода деб эълон қилибди. Уни синамоқ учун, кексалар, кечаси ухлаганида, етти қават кўрпаси остидан, гилам тагига бир мош яширишади. Эрталаб қиздан, кечаси ётганингизда, ҳеч нарса безовта қилмадими, деб сўрашганида қиз: кечаси билан биқинимга мошдай бир нарса ботиб чикди, деб жавоб қилади. Кексалар қизчанинг даъвоси ростлигини тан олиб, қуллуқ қилишади.
- Орқамга ботиб ётувди, деганда, бир оғир, мушкул ишни амалга оширганлик ифодаланади. Кўз — қўрқоқ, қўл ботир, деганларидек, бир ишингизга юрагингиз бетламай, журъат, қунт қилолмай юрасиз-у, вақти келиб, таваккал ё қасд қилиб, ишни бошлаб

юборасиз. Оҳ-воҳлаб, бошлаган ишингизни битириб ҳам оласиз. Шунда ўз-ўзингизга «хўп ажаб иш бўлди-да, роса орқамга ботиб ётувди-я», деб хурсанд бўласиз. Оғир, мушкул, дардли иш, хизматдан қутулиш, бўйни ёр бермаган ишни бажариб, энгил тортиш.

Орқайинлик. Орқайин бўлиш, ишониш, кўзда тутиш, орқага ташлаш, эътиборсизлик сўз ва атамалари муқобили. Эринчоқлик, бепарволик сифатларига ҳам маънодош. Орқайин одам бир вазифа, тадбир, топишириқни эрта қиламан, индин қиламан, бир кун қиламан-да, деб юраверади. Бу ўринда у ўзининг ақли-шуури, қобилияти, бошлиғи билан муносабатларининг яхшилиғи, ҳали вақтнинг борлиғи, шароит қулайлиғига орқайинлик қилиб, ишонади. Аслида, халқ айтмоқчи, бугунги ишни эртага қолдирмаслик даркор. Қолган ишга қор ёғиши эҳтимоли йўқ эмас. Орқайинлик бир-бирига суяниш, ишониш, кўнгилда хайрихоҳ одам, дўст-биродарга орқа қилиш, кўмак кутиш маъноларида ҳам ишлатилади.

Орқасига тепмоқ. Ажрашмоқ, ҳайдамоқ, қувиб солмоқ, кетига тепмоқ каби атама-бирикмаларга маънодош. Орқасига тепмоқ, ўз маъносида тепкилаш, белга тепиш шакллари мазмунини ташиши ҳам мумкин.

112

Орқасидан эргашмоқ. Ота-онанинг ортидан бола-чақа эргашади. Сигир бузоғини, қўй кўзисини эргаштиради, жўжалар товукнинг кетидан қолмайди. Кўчма маънода биров қилган ишга таассуб қилиб, унга эргаштиш, қурби, чамаси, кучи етса-етмаса урф бўлган кийим-кечак олиб кийиш, дам олиш, саёҳатга бориш ва ҳоказо. Орқасидан эргаштиш мустақил фикрнинг йўқлиғи, ўйлов-андишасизлик, кўрпасига қараб оёқ узатмаслик оқибат-натижасидир. Бундай шахслар ҳаётда ота-она, оила, жамоага зарар келтиришса келтирадики, асло фойда келтирмайди...

Орқасидан бир балоси чиқмасин. Одатда, кекса, кўпни кўрган кишилар ҳаётда катта тажрибаларидан келиб чиқиб, бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, мақолига амал қиладилар. Энгил топилган бойлик, бебилиска пул, номуносиб вазифа, савия ва мавқеидан баланд хизмат ва мартабага шубҳа билан қарайдилар. Ёшларга: эҳтиёт бўл, орқасидан бир балоси чиқмасин, дейдилар. Тағин шундай одамлар бўладики, ўзининг оғзи куйгани, юрак олдиригани ёки ваҳимачи, вос-вослиғи туфайли ҳар ишга, орқасидан бир балоси чиқмасин, дея ҳадиксирайверадилар. Бўлиб, битиб турган ишни, тадбирни йўққа чиқарадилар. Истиқболни кўролмай, бугунги ишни эртага қолдирадилар. Оқибат пушаймон бўладилар.

Халқимизда шифокорнинг, сартарошнинг, харидорнинг қўли енгил, деган ибора бот-бот ишлатиб турилади. Бу ички ҳиссий туйғу ирим билан боғлиқ ҳодиса, ўзбекнинг ўзига хос уғумларидан биридир. Қўли енгиллик муваффақият, ғалаба, яхшилик ва хосиятлилик гарови. Ишим юришсин, омадим чопсин десангил, виждони пок, ишнинг кўзини билган, қўли енгил одам билан ҳамкор бўлинг.

Қўл келди. Ёрдами тегди, қулай бўлди, фойдаси тегди маъноларида. Бирор хунарни илгари ўрганиб қўйган бўлсангил, масалан дейлик шоферлик, қурувчилик ва ҳоказо — машина олганингизда, уй қурганингизда фойдаси тегади. Шунда бу билимим қўл келди деб суюнасиз. Кишиларга яхшиликлар қилиб туриш ҳам худди шундай пайти келиб, сиз кутмаганингизда асқотиб қолади, бирор шогирдингиз, танишингиз, сизга катта яхшилик билан кечиккан миннатдорчилигини изҳор қилиб қолади. Сизга қўл келгани шу.

Қўл етмас. Қўл ярим метр, ундан ортиқроқ бўлиши мумкин. Бўйингизни ҳам қўшганда икки метр ергача қўлингиз етар, қолганига етмайди. Кўчма маъносида бирор қизни келин қилмоқчи бўлсангил-у келин бўлмишнинг авлодлари оқсуяклар бўлса, болангизга, улар жуда ҳавоси баланд, қўл етмас-ку, бундоқ одмироғидан топсангил-чи, дейсиз. Бажариб бўлмайдиган, қилиниши мушкул ишларга нисбатан «қўл етмас» ибораси ишлатилади. Юдуз, ой, қуёшга қўл етмаслиги рост. Бироқ камбағал энг оддий кундалик эҳтиёжига ҳам қурби етмагач, шу иборани ишлатган.

Қўлга олди. Созанда созини қўлга олди, ўқувчи қўлига қалам тугди, китоб ушлади. Миршаб жиноятчини қўлга олди, раҳбар жамоани қўлга олиб, уни бошқаришга киришди. Қўлга олмоқ — эгалик қилиш, фаолият бошлаш маъноларини ташийди.

Қўл олмоқ. Қўл олишнинг маънолари кўп. Қўл олиб кўришиш, сўрашиш, қўл олиб иш бошлаш, қўл олиб мурид бўлиш, сиғиниш, қўл олиб рақс(танца)га тушиш. Қўл олиб устага шогирд бўлиш ва ҳоказолар. Саломлашганда қўл олинади (қўлнинг яроқдан холилигини исботлаш). Қўл олиб, бир неча йил шогирд бўлгач, то устанинг оқ фотиҳасини олгунча сидқидилдан хизмат қилинади. Ўзбек «қўл олиш» иборасига илоҳий ҳурмат билан муносабатда бўлади. Қўл берган пирига, устозига шаккоклик қилиш, унинг

кўнглини оғритиш, ранжитишни гуноҳ санайди. Устоз, пирни ота-онадан баланд тутиб, камдан-кам топиладиган бундай кимсаларни «буни устози, пири оқ қилган», деб бундай шахсдан ҳазар қилади. Ҳаётда бу сингари шаккок кимсаларнинг бири икки бўлмайди, косаси оқармайди, иши илгари босмайди. Яқин тарихда ҳалол-ҳаромнинг фарқига борилмай, ялпи худосизликка ўтилган йиллари қадимгилар башорат қилганларидай, «замона охир бўлса пир муридин излар» қабилидаги ишлар ҳам бўлиб ўтди.

Қўли узун (қисқа). Қўлнинг ўлчовини юқорида айтдик. Аслида одамларнинг ёши — бўй-бастига қараб, қўллари ҳам шу ёш ва гавдага муносиб бўлади. Улар бир-бирларидан узун-қисқаликда табиий равишда жуда кам фарқ қиладилар. Кўчма маънода эса бу борада ер билан осмончалик тафовут бор. Қўли узунлар қурби етадиган, давлати, ошна-оғайниси, демакки, жамиятда мавқеи кўп баланд шахслардир. Улар зар ё зўрлари билан кўпда ғайриқонуний ишларни ҳам хамирдан қил суғургандек силлиқ бажариб кета оладилар. Қўли қисқаларнинг — мол-мулки, мавқеи, зарию зўри бўлмаганларнинг аҳволи ачинарли. Улар арзимаган тўсқинликлар олдидан ожиз қолиб, ранглари заъфарон бўлади. Амалдорнинг томоғини мойлашга қурблари етмайди. Ишларини битказолмай хуноб бўладилар. Бора-бора бу ҳолга кўникиб, ўзларини «қўли қисқалар» сафига қўшиб, кейин «кўрпаларига қараб оёқ узатадиган» бўладилар.

Қўлини пахса қилди. Ғазаб, важоҳат ичида қўлни силкиб, шоп қилиб (қиличга, ханжарга ўхшатиб) гапириш. Пахса сўзи қалин девор маъносида бўлиб, лой (пахса) урилганда қават-қават қилиб урилади. Қўлнинг ғазаб билан, узатилган ҳолда баланд-пастга юриши пахса қаватларига ўхшатилади. *Муқобили:* «қўлини югуртирди», «қўлини кўтарди», «қўли югурик», «қўлини шоп қилди».

Қўлга қараган. Бировнинг хасми, шунга қараб қолган, ким келса, қўлига қарайдиган — тамагир, суллоҳ маъноларини ташийди. Қўлга қараш — инсоф, диёнат, хоксорлик, шукроналик белгиси сифатида ҳам таърифланади. Маъноларига қараб муқобиллари ҳам кўп. Қўлга қараб қолган — кекса, бемор, ожиз, бечора. Қўлга қарайдиган — нафси ҳакалак отган порахўр, тамагир хотин. Қўлга қараган — имон-инсофли, яхши инсон.

Қўлга кирди, қўлдан чиқди. Қўл дарвоза, қоп-қанор, идиш эмас, унга нарса кирса ё чиқса. Кўчма маънода қўлга кирди, деганда бирор мулк, бойлик, нарса, буюм, мол-ҳолга эга бўлиш, уни қўлга

киритиш, ўз тасарруфига олиш тушунилади. Иборанинг тескари «қўлдан чиқди»да айнан шу нарсаларнинг киши тасарруфидан чиқиб, ўзганинг, давлатнинг мулкига айланиб кетиши ёки созурилиб, талон-тарож бўлиши, халқ тили билан айтганда, вафо қилмаслиги, буюрмаганлиги англашилади.

Қўли баракали. Бировдан гўшт, ёғ, гуруч, сабзи-пиёз олсангиз, нима сабабдандир узоқ истеъмол қилинади-ю, бошқа дўконлардан олганингиз ҳафта ўтмай адо бўла қолади. Гарчи иккаласининг ҳам тоши-тарозиси барабар бўлса-да, биринчисининг қўли баракали, иккинчисиники баракасиз дейсиз. Уйда икки-уч киши овқат қилади: ойингиз, оилангиз, қиз ё келинингиз, шулардан онангизнинг овқатини баракали, дейсиз. Бунда маълум ҳикмат, мантиқ бор. Албатта, халқ бу иборани бекорга яратмаган. Ўша биринчи дўкондор, қассоб сизга сабзи-пиёз, гўшт тортганда катта-йирикларидан, лаҳимроқ еридан тортган бўлади. Шундан масаллиғингиз узоқроқ чидаёди. Онангизнинг турмуш тажрибаси уйдагиларнинг барчасидан ортиқ бўлганлиги туфайли, гўштни майдароқ бўлақлайди, сувни бир қошиқ ортиқроқ соладики, овқат баракали, ҳаммага етиб ортадиган бўлади. *Муқобили*: «қўли очиқ».

Қўлини ювиб қўлтиғига артди. Тасаввур қилинг: яхши бир танишингиз тўй-маъракада сизга рўпара келиб қолди. Сиз тўй эгасининг яқини сифатида хизматдасиз, танишингизнинг қўлига сув қуймоқчи бўлдингиз, у бунга қарамай, жўмакни бураб, ўзи қўл ювди. Сиз шошиб елкангиздаги сочиқни унга тутдингиз. Ошнангиз сочиқни олмай, сиздан узоқлашиб бораркан, йўл-йўлакай қўлини чўнтагига, қўлтиғига артиб кетди. Бу нима, паришонлик, ҳардамхаёлликми? Йўқ, нимадир бўлган, ўзингиз билиб-билмай дўстингиз кўнглини оғритгансиз. У сиздан хафа, ўпка-гина қилиб юрибди. Шундан қўлини ювиб, қўлтиғига артди. Менинг бундай дўстим йўқ, деди. *Муқобили*: «ҳафсаласи пир бўлди», «воз кечди», «қўл силтади», «орани узди».

Қўли қовушмайди. Киши қаттиқ совқотиб қолса, қўли тарашадек қотиб ҳадеганда ишга қовушавермайди. Ҳаётда ҳамма ишга қўли қовушиб кетаверади, эпчил, қўли гул, удабурро йигитлар билан бир қаторда эпақасиз, қўли ишга бормайдиган, ҳар ишнинг урдасидан чиқавермайдиган, уқувсиз, ношуд кишилар ҳам бисёр. Қўли қовушмади, деганда ишни қилмасликка турли сабаблар борлиги таъкидланади. Эпақасизлик, кўнгил қолганлик, билиб туриб, ёқтирмаган одами учун ишламаслик, кайфиятнинг ёмонлиги ва

ҳоказо. Бу ибората салбий оҳанг ва мажҳуллик ҳукмрон. *Муқобили*: «қўли ишга бормади», «қўнгли чопмади», «қўнгли совиди».

Қўлдан берганга қуш тўймас. Бу иборанинг маъноси бировнинг қўлига қарамлик, қўлига қараш кишини бемалол тўйдириб-оздирмайди, мустақил, ўзинг топиб-тутиб, еб-ичганинга, кун кўрганинга нима етсин, деганидир. Қўлдан берилганга ҳатто шу кичик жиғилдон — қуш ҳам тўймайди, агар ўзи эмин-эркин териб еб-ичиб юрса, ҳам озода, ҳам тўқ-фаровон яшайди, дейилмоқчи.

Қўлнинг кири. Қўлнинг кири ювса кетар. *Кўчма маънога*: пулни халқ қўлнинг кири дейди. Чунки у қўлга юқади, бирпас туриб сўнг яна кетади. Шунинг учун ҳам пулга кўп меҳр қўйиб, уни тўплашга рўжу қўйиш яхшилиқка олиб бормади. Кир тўпланиб қолса, турли юкумли касалликларни келтириб чиқаргани сингари, пулнинг кўпайиб, туриб қолиши ҳам киши билмас маънавий-ахлоқий хасталикларни келтириб чиқаради.

Қўлни сўради. Одамдан одам сигарет, қўшнилари бир-бирларидан элак, туз, гугурт сўрашлари мумкин. Бироқ кишилар бир-бирларидан қўлларини сўраб олмайдилар. Иборанинг кўчма маъносида қизни келинликка сўратиш, унга совчи юбориш. Мантиқан ҳам келин янги оилага фарзанд, жон бўлиб қўшилар экан, қайнона-қайнатанинг хизматини қилади. Қўли гул, ширин, чаққон ва баракали бўлса, яхши келин деган ном орттиради. «Қўлни сўради» ибораси бир ёстиққа бош қўйиш, жуфти ҳалол бўлиш, рўзғор юкини бирга тортиш (қўш ҳўкиз) учун эркак аёлдан розилик сўради, мазмунидадир.

Қўли қичиди. Ўйин топмаган бола ўт ўйнара, дейди халқ. Бу иборанинг бир неча маъноси бор. Қўли қичиш, нима қиларини билмай, бирор шўҳлик орқали ота-онага ташвиш орттирадиган (масалан, гугурт билан ўйнаб, ўз уйи ёки қўшниникига ўт қўйиб юборган) болага нисбатан катталар, зумрашанинг қўли қичигани жуда қимматга тушди-да, дейишади.

Бу ўринда қўли қичиш — ман қилинган, ножўя иш билан шуғулланиш. Иккинчиси, қўл ҳақиқатан ҳам, қичишади-ю одамлар уни турли маъноларга йўйишади. Ўнг қўл қичишса, давлат, бойлик, пул келади, тушади: чап қўл қичишганда эса сендан давлат қочади, пул кетади, чиқади, дея ирим қилинади. Қўли қичимоқ иш, меҳнатсираш, бирор вазифани бажаришга чанқоқлик маъносида ҳам тушунилади.

Қўли қимирлаганининг овзи қимирлайди. Бу дегани меҳнат билан

машғул бўлиб, шундан маълум даромад топган одамнинг тирикчилиги ҳалол, беминнат, яхши ўтади. Қўли қимирламай, олма пиш, оғзимга туш, деб ётадиган бўлса, кунни ўтмай, оғзи қимирламай, ризқ-насиба тополмаслиги аниқ. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд «дил ба ёру даст ба кор» — яъни кўнгил худода-ю қўл ишда бўлсин, деганларида айнан шу ҳалол, фойдали меҳнатни кўзда тутганлар.

Қўли эгри (қилвир). Қўлингиз ёшлиқда чиқса, синса, жойига солинмаган, яхши даволанмаган бўлса, эгри, қийшиқ бўлиб қолиши мумкин. Бу ўринда қўли эгри кўчма маънода ишлатилиб, яъни, фалончидан эҳтиёт бўлинг, қайсики хонадонга кирса, албатта сездирмай бирор нимани ўмариб кетиш одати бор, дейилапти. Қўлнинг эгрилиги ўғирлик, қаллоблик, нопоклик тимсолларидир.

Қўл қўйди. Қўл қўйишнинг турли маънолари бор. Қуръони Каримга қўл теккизиб, қасам, онт ичиш, елкага қўл қўйиш, ташлаш, хужжатга бармоқ сиёҳлаб босиш, ўз илмий-ижодий, раҳбарий иши, маҳсулоти остига имзо қўйиш. Инсон қўлини кўксига қўйиши ҳам кўп кузатилади. Қўл қўйиш — қўл қисишнинг акс маъноси сифатида ҳам ишлатилиши мумкин.

Қўли чиқди. Иборанинг маънолари бир талай: кишининг билаги, тирсаги, елкасидан қўли (қўл суюги) чиқиб кетиши, бир ўрганган машғулотини узоқ ташлаб қўйса, қўли қовушмай, чиқиб қолиши. Туппа-тузук, инсофли эрнинг хотинига нафрати ортиб, уни калтаклайдиган бўлиши. Бехосдан эшик, туйнукка кириб, қисилиб қолган қўлнинг чиқиши ва ҳоказолар.

Қўли пок, ҳалқуми тоза. Кўчма маънодаги ибора. Ҳамма замонларда ҳам тамагир, жигилдон бандаси, бировнинг ҳақи эвазига бойлик, давлат орттиришга интилган кимсалар бўлган, ҳозир ҳам бор. Аммо инсониятнинг, жумладан, ўзбек халқининг бахти, мустақиллик истиқболи шундаки, миллатдошлар орасида қўли пок, ҳалқуми тоза шахслар кўпчиликни ташкил қилади. Иборанинг маъноси: Қўли пок — тоза, тамагирлик, порахўрлик, бебилиска совғасаломдан холи, қўлини ҳаромга булғамаган одам, ҳалқуми тоза — томоғидан жигилдони томон ҳаром луқма, бировнинг ҳақи ўтмаган киши. Ўзгаларнинг ризқини қийишдан, бировнинг ҳақиға хиёнат қилишдан ҳазар қиладиган шахс. Қўли пок, ҳалқуми тоза одамлар ҳар бир жамиятнинг энг олий нав бойлиги, бебаҳо хазинасидир. Чунки улар ўзлари мисолида яшаб турган жамиятлари, давлатлари поклиги, тоза ва ҳалоллигини сақлайдилар, кейинги авлодларга бу бойликни маънавий мерос қилиб олиб ўтадилар.

Қўли энгил (оғир). Тирик одамнинг қўлини ҳеч ким тарозига қўйиб, оғир-енгиллигини ўлчаб кўрмаган. «Қўли энгил» ибораси айрим касб эгаларининг маҳоратли усталарига аталган. Яхши шифокор, жарроҳ бемор аъзосига тиф уриб, уни тиккач, тез битиб, соғайиб кетса, шу шифокорнинг қўли энгил дейишади. Аксинча ҳолни «қўли оғир» дея оғриниб гапиришади.

Иккинчиси, бозорга ул-бул харид қилгани борсангиз, саҳар молини бозорга олиб тушган деҳқон ирим қилиб, савдосини эркак одамдан бошлайди. Негаки, эркак киши деҳқончилик, савдо-тижоратда баракали бўлади. Бундан ташқари, Сиздан албатта, қўлингиз энгилми, оғирми, деб сўрайди. Қўлингиз энгиллигига кўзи етса, берган пулингизни маҳсулотига сийпаб, «илоҳим, баракасини берсин, бозорим энгил кўчсин», дея ният қилади.

Қўли ширин. Қўлнинг ўзи ширин-аччиқ бўлмайди, бироқ у тайёрлаган маҳсулот, овқат-озик, таом, неъмат шундай бўлиши мумкин. Одатда ширин таомлар, турли, ранг-баранг пишириқлар тайёрлайдиган одамнинг ошналари ё улфатлари шундай ибора билан таърифлашади. Бунинг акси бўлган ҳолда, қўли бемаза, деган ибора ишлатиларкан, бу ўринда ҳам маълум шахс тайёрлаган таомнинг ўхшамаган, таъмсиз, тузсизлиги кўзда тutilади.

Қўли гул. Ибора ўз ишининг устаси бўлган шахсларга нисбатан қўлланилади. Қўли гул деганда, ҳамма ишни уддалаб кета-верадиган, кўп қиррали қобилият эгаси бўлган шахс таърифи берилди. Маъноси: шунчалик ҳунарманд устаки, қўлда жонли гул ясаб беришга ҳам қодир, дейилмоқчи. «Қўли гул» ибораси мақтов, ҳурмат, хайрихоҳлик оҳангига эгадир.

Қўлига сув қуёлмайди. Одамларга баҳо берганда, бировни бировга қиёслаб, фалончи писмадончининг қўлига сув ҳам қуёлмайди, деган ибора ишлатилади. Бу билан илму маърифат, билимдонлик, тажрибақорликда бу икки шахс савия жиҳатидан бир-бирларидан шу қадар йироқларки, биринчиси иккинчисининг қўлига сув қуювчи, хизматқорликка ҳам ярамайди, деган хулоса чиқарилади. Бошқа маъноси, бир фирибгарга иккинчиси қўлига сув қуйишга ҳам арзимади, чунки униси шу қадар устаси фарангки, бунисини бир чўқишда қочиради, деган маъно ётади. Қўлига сув қуёлмаслик у ёки бу масалада ўзидан зўрга тан бериш, таслим бўлиш.

Қўли қон. Кесиб олинса, бехосдан тифдор нарсага тегиб кетса, кишининг қўли қонаши, қон бўлиши мумкин. Бироқ «қўли қон» иборасининг мазмуни кўчма маънода. Одамлар бирор йўл билан,

урушда, тинчлик замонида, қатағонлик йилларида бевосита, айрим яхши одамларни ўлдирган ёки шу жараёнга билвосита сабабчи бўлган (чақув, иғво, юмалоқ хат ёзиб бериш йўли билан) кимсаларни, бунинг қўли қон, деб лаънатлайди. Бундайлардан нафратланади. Қўли қон кишилар қанча муддат ҳаёт кечиришларидан қатъи назар, албатта, ўз қилмиш-қидирмишлари олдида жавобгар бўлишга маҳқумдирлар. Ҳатто, ўлим ҳам уларни жазодан қутқариб қололмайди.

Қўли қоннинг муқобили: «қотил», «хиёнаткор», «жаллод», «одам умрига завола бўлган» каби атама ва бирикмалардир.

Қўлини ҳалоллади. Хатна, суннат тўйи ўтказиш. Ўғил бола жинсий аъзосининг уч терисини чилпиш, аъзо кўзини очиш. Бола ҳали гўдак экан, норасидалиги туфайли «қўли ҳалол» бўлади. У гўдакликдан болалик фаслига (3—7 ёш) ўтар экан, албатта суннат қилиниши, чинакамига қўли ҳалолланиши лозим. Бўлмаса, у мусулмон бўлмайди. Ушбу мусулмончилик одати ислом мамлакатларининг барчасида ҳукмрондир.

Қўли очик. «Қўли очик» деганда, сахийлик, серҳимматлик, олижаноблик кўзда тутилади. Мантиқан олганда ҳам қўл-қафт юмилганда, нарса ўзида туради (тилла, танга) ёзилгач, очилганда эса тушиб, ўзгаларга тегади. Луғавий маъноси кўчма маъносини келтириб чиқарган. Қўли очиклик — дунё кўрганлик, саховат, кўзи, назари тўқлик, ҳотамнасаблик белгисидир.

Қўли очик, деган иборанинг тағин бир маъноси унинг муқобили — «қўли очик кетди» билан боғлиқдир. Ривоят қилишларича, дунёнинг ярмини эгаллаган ёш лашкарбоши Искандар Зулқарнайн, Марказий Осиё қўшинлари билан бўлган жанг маҳали беомон касалик хуруж қилиб, фавқулодда вафот топади. Лашкарбоши ўлимидан бироз олдин, яқинларига васият қилиб, тобутимни кўтарганда, ўнг қўлимни ундан чиқариб, беш панжамни очиб қўйинг, токи жаҳон халқлари билсинларки, дунёнинг ярмини эгаллаганим билан оқибат нариги дунёга ёлғиз бошимни олиб кетаётирман, ўзим билан ҳеч нима чангаллаб кетаётганим йўқ, деган. Демак, инсон ҳар қанча мол-дунёга, давлатга меҳр қўймасин, нариги дунёга қўли очик кетади, бойлиги-бисоти жонига оро кирмайди, деган хулосани қолдирган экан.

Қўли қўлига тегмайди. Чаққонлик, иш билан қаттиқ бандлик ифодаси. Қўли қўлига тегиш, қўли беҳуда бандлик, қўлни ташлаб ё қовуштириб юриш, қўлнинг ва унинг эгасининг бекорчилигидан дарак берса, қўли қўлига тегмаслик — файрат-шижоат билан

самарали иш қилинаётганлиги ифодасидир. Савдо ходимлари, бозорчи-деҳқон, чаққон газетчи-хабарчилар меҳнатига, одатда, шундай баҳо берилади. Тўқувчи чеварлар, теримчи пахтакор, пиллакорнинг ишлари ҳам шундай қиёсланади.

Қўл қўлни танийди. Қўл билан қўл ошиқ-маъшуқ эмас, уларнинг қош-кўзлари, қалблари йўқ. Шунинг учун асл маъносида қўл-қўлни танимаydi. Ибора кўчма маъносида алоҳида таъсир кучига эга. «Қўл қўлни танийди» деганда, халқ кишилар ўртасидаги олди-берди, қарз-қавола, киши билмас, яширин муносабатларни кўзда тутади. Бир одамдан қарз кўтарган бўлсангиз, уни қайтариш, узишда ўғлингиздан юборганингиз тўғри эмас.

Уни қайтариш, узишда иложи бўлса, гувоҳ воситасида, бўлмаса, шахсан ўзингиз миннатдорчилик билдириб, (меҳмонга чақириб) ўз кўлингиз билан ўша одамнинг ўзига топширганингиз жоиз. Чунки шу қўлдан олинганми, қўлни таниб, шу қўлга қўшқўлаб топширинг, дейиляпти. Бошқа маъносида яширин, хуфя қилинган олди-берди назарда тутилади. Бундай нозик ишда ўзгани, бегонани аралаштирмаслик талаб қилинади. Чунки қўл қўлни танийди, шариат йўли.

120 Қўлини совуқ сувга урмаydi. Бу ибора танбал, эринчоқ, ишەқмас, оқбилак шахсларга нисбатан ишлатилади. Қўлини совуқ сувга урмаслик эрка-тантиқ ўсганлик, ўз кунини ўзи кўролмаслик, ҳамиша бировга (ота-онага) боқимандалик, ўзгаларга оғирини солишга олиб келади. Бундай одам ҳаётда ўз йўлини, демакки, бахтини топиб кетиши гумон. Баъзилар, атайлаб, бировга аччиқ қилиб, ишەқмаслик билан қўлларини совуқ сувга урмайдилар. Барча муқобилларида ибора салбий, танқидий оҳангда ишлатилади.

Қўл учида иш қилмоқ. Ишەқмаслик, жон-жаҳди, истаги билан меҳнат қилмаслик. Қўл учида қилинган иш сифатсиз, самарасиз бўлади. *Кўчма маънода* қўл учида иш қилиш — номига ишлаш, кўзбўямачилик, қаллоблик мазмунини беради. Ота-оналар одатда, болалардан қўл учида эмас, сидқидил меҳнат қилишни талаб қиладилар.

Қўл учида кун кўрмоқ. Камбағаллик, кам даромадлилик, оғир меҳнат воситасида камтар, ҳокисор кун кечириш, зўр-базўр умргузаронлик қилиш. Қўл учида, деганининг маъноси, қўл меҳнати билан, қўли, кафти тўлмасдан, ҳамда фавқулодда ҳолатда, қўл учидаги давлат, рўзгор тез тушиб, тўкилиб, йўқ бўлиб кетиши мумкин, маъноларини беради. *Муқобили:* «камбағални туянинг устида ит қошибди», «камбағаллик айб эмас», «қўли қисқа», «илиги пуч».

Инсон юраги билан боғлиқ ибора, ҳикмат, нақллар беҳисоб. Юрак инсонийликнинг бош омил сифатида яхшилик ва ёмонликнинг, яратиш ва маҳв этишнинг манбаи хизматини ўтайди. Киши жисмоний аъзоси сифатида халқ меъда, ошқозон ўрнида ҳам «юрак» атамасини ишлатади. «Юрагимга ботмади», ҳазм қилолмадим, деганда ошқозон тушунилади.

Юракка яқин одамлар кўпайиши учун ўзингиз юраги тоза, яхши ниятлар соҳиби бўлишингиз даркор. Келинг, юрагимизни очиб гаплашайлик-чи...

Юраги қинидан чиқди. Юрак — киши жисмоний аъзоси. Унинг ўз қини, пардаси бўлади. Кўчма маънода «юракнинг қиндан чиқиши», унинг типирчилаши, ҳапқирishi, «ёрилиши». Юрак эгасининг қаттиқ ваҳимага тушиши, қўрқishi, чўчиши, безовталаниши мазмунини ташийд. Бир одамнинг иккинчисига: бунча ҳовли-қаверма, сенга оғирим тушмайди, юрагинг қинидан чиқмасин, деган ибора ишлаётганининг гувоҳи бўлгансиз. Салбий, танқид, таъна, танбех, нафратланиш оҳангига эга.

Юрак ютди. Чингизийлар ўз рақиб подшоликларининг кўзини кўрқитиш, руҳан майиб қилиш мақсадида уларнинг болалари, набираларини асир тушириб, барчанинг кўз ўнгида норасида гўдак кўкрагини ёриб, юрагини суғуриб олганлар ва... ютганлар, яъни ёш юракни еганлар. Ибора кўчма маънода, «юрак ютди» дейилганда, чўчиб, иккиланиб бўлса ҳам, шу ишни қилишга, шу фикрни айтишга журъат этди мазмунига эгадир. Юрак ютиш — таваккал қилиш, жазм этиш, журъаткорлик, ўз-ўзини енгиш маъносини ташийд.

Юрагида ёли бор. Кишининг кўкрагида ёли (жуни) бўлиши мумкин. Бу йигитлик ва балоғат нишонасадир. Юрагида ёли бор, дегани бу шахс мард, танти, бир сўзли, ишонса, суянса бўладиган одам деган маънодадир. Қоплон юрак, арслон юракли, шерюрак, қаҳрамон, жасур каби сифатларнинг муқобили.

Юрагига гулгула (ваҳима) тушди. Юраги увишди, юраги қинидан чиқди, юраги ёрилди, юраги сиқилди, юраги орқасига тортди, юраги тошди ибораларининг муқобили. Бирор нохушликни сезиб, безовталаниш, хавотир олиш ҳолати.

Юрагини ёғ босган. Бу ҳолат касалликка олиб келади. Кўчма маънода «юрагини ёғ босган», дегани — ўзига тўқ, бадавлат, мол-дунё

эгаси, қўли узун, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайди мазмунини беради.

Юраги йўқ. Инсондир, ҳайвондир юраги бўлмаса, у яшай олмайди. Юраги йўқ, кўчма маъно ташувчи ибора бўлиб, қўрқоқ, қуёнюрак, мудом чўчиб яшайдиган одам ҳақида айтиладиган иборадир. Бир ишни қилишдан чўчиб, «орқасидан бир балоси, чиқмасин» деб юрадиган шахсларга бу ибора жуда мос келади.

Юрагидан урди. Юрак — севги-муҳаббат рамзи. Юрагидан урди, деганда образли қилиб, отилган камон ўқи, яъни гўзал қизнинг нигоҳи, жамоли нақд нишонга — юракка бехато бориб теги, «яраланган» қаҳрамон ошиқ бўлиб қолди, мажнунликни бўйнига олди маъноларини ташийди.

Юраги яримта. Юраги хаста, дардкаш киши ҳақида шундай дейилади. «Юраги яримта», кўнгли яримта, кўнгли ярим, ибораларининг муқобили. *Кўчма маънода*, яқин кишисидан ажралган, ҳаётда рўшнолик кўрмаган, озурда одам мазмуни ифодаланади.

Юрагига яқин олди. Маънолари: 1. Ўзига яқин тутди, меҳр-оқибат кўрсатди. 2. Бирор ёқимсиз, ғаламислик билан айтилган гапни юрагига яқин олди. Шундан юраги хасталанди (инфаркт бўлди) мазмуни бор.

122

Юрагига қўл солди. Ҳозирги замонда жарроҳ беморнинг юрагига қўл солиши, бармоқ теккизиши мумкин. Бироқ кўчма маънода юракка қўл солиш кишининг кўнглини билиш, фикри, нияти, мақсадини англашга интилиш ифодасидир. *Муқобиллари*: «кўнглига қаради», «ичидагини топди», «қалбига қулоқ солди», «юрагига калит топди», «юраги қулфини очди», «қулфи-дилини очди».

Юрак-бағри эзилди. Бағир — жигар дегани. Қаттиқ муштлашув, тасодифий фалокат, табиий офат туфайли жигар-бағир эзилиши мумкин. Кўчма мазмунда, хафа бўлди, кўнгли ўксиди, юраги эзилди, юраги ёнди, юраги тушди, юраги дард-ҳасратга тўлди ибораларининг муқобилидир. Халқ бундай ҳолатни бошдан кечирган одамни аяйди, унга ҳамдард бўлади, хайрихоҳлик қилади.

Юрагига қил сиғмайди. Бу ўринда кўнгил, қалб маъноларида ишлатилади. Кўнгли шунчалик хуфтон бўлган, қоронғулашган, руҳи тушганки, ҳозир унинг юрагига ҳатто қил ҳам сиғмайди, деган ибора. Биров оғир инсоний фожиани бошдан кечирса, қалби дарду аламга тўла бўлганлигидан унга бошқа нарса, гап, ташвиш, ҳавас сиғмайди, дейилмоқчи. Юрагига сиғмайди, юраги бир қилда, юраги дарду ғамга тўла, ғамбода сингари ибора ва сифатлари муқобил равишда қўлланади.

Юрак олдириган. Одам тиш, соч-соқол, тирноқ олдириши мумкин. Бироқ юрак олдириб бўлмайди. Акс ҳолда, юраксиз, демакки, ҳаётсиз қоласиз. Халқ «юрак олдириган» иборасини ишлатганда, турли талотўплар туфайли яқин кишиларидан ажралиб қолган, кўп жабр-ситамллар кўрган, айрим шахсларнинг бошидан оғир кулфатларни кечирганлигини, кўнгли озурда бўлиб қолганлигини кўзда тутлади. Сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади мақолидагидай, бундай одам ўта андишали, мулоҳазали, ҳар нарсадан шубҳаланадиган, чўчидиган, қўрқадиган бўлиб қолади. *Муқобили:* «юраги урмай қўйди».

Юраги тоза (қора, кир). Оқкўнгил, содда, табиий, самимий, бузилмаган одам. Юрак шундоқ ҳам тоза бўлади, у тўғри маънода кирланмайди. Юраги тоза одам деганда у яхшилик, эзгулик, олижаноблик, мурувват, меҳр-оқибатга тўла, ҳақиқий инсоннинг қалби маъносини беради. Аксинчаси кўнгли кир, юраги қора, юраги ғаразга тўла иборалари бўлиб, бундай таърифда одамнинг шахс сифатида бузилганлиги, тарбиясиз-ахлоқсизлиги, адолатсизлиги, паст, тубан одамлиги назарда тутилади.

Юраги қора одам ўзгаларга ғараз, ҳасад билан қарайди. Халқ тили билан айтганда, яхшиларни кўролмайдди. Уларга албатта туҳмат қилиб, қалбини заҳарлашга, зарба беришга интилиб яшайди. Қора юрак, юраги кир, ғаламис одам, ифвогар иборалари ва сифатлари муқобилидир.

Юрагида доғи қолди. Юрак хасталаниб, сурункали даволанса, унинг бирор ерида олдинги хасталик белгиси — доғи (бирор қора-кўнғир нуқта) қолиши мумкин. Бу ўринда кўчма маънода бўлиб, оғир дард, ўлим, йўқотиш, қаттиқ руҳий изтиробдан сўнг юракнинг озурда бўлиб қолиши. Бу дарднинг, барибир, юракдан чиқмаслиги тасвири. Ўсма кетар, қош қолар, дегандай, дард кетар, унинг доғи қолар, дейди халқ. Узилган тор уланса, чандиғи, улоғи қолади. Орадан гап қочиб, сўнг тағин ярашиб кетилса, унинг оғир изтироби юрагингизда узоқ вақт қолиб кетади.

Юраги тоқ бўлди. Сабри чидамади, тоқати тоқ бўлди, бардоши тугади, юраги безовта бўлди, ибораларининг муқобили. Тоқ — яккалик. Юраги тоқ бўлиши — кишининг яккаланиб, ўзини руҳан тушкун ҳис қилиши, юракнинг ҳаприқиши. Одам зоти борки, у — жуфтига: севимли ёр, садоқатли дўст, яхши одамлар меҳр-муҳаббати, мурувватига муштоқ, мунтазир бўлиб яшайди.

Арслон юрак (қоплон юрак, шерюрак). Баъзи тарихий шахслар,

хусусан Жалололдин Мангуберди, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари аждодларимиз тўғрисида халқимиз асрлар оша шу иборани — арслон юрак, шерюрак деб ишлатиб келади. Маълумки, арслон ҳайвонлар шоҳи, улар орасида энг кучли жонивордир. У салобати, важоҳати, зўрлиги-ю қудрати билан турли матал, нақл, афсоналар қаҳрамони бўлиб келган. Одамлар орасида тўғри сўз, адолатли, мард, танти, жасур, паҳлавон кишиларга нисбатан мана шу сифат қўлланилади. *Муқобили*: «шерюрак», «қоплон юракли», «юраги отнинг калласидек».

Юрагидан чиқариб гапирди. Гап оғиздан, нафас йўли билан товуш ўпкадан чиқади. Юрагидан чиқариб гапирди, деганда халқ сидқидилдан, кўнгилдан, ёлгон, сохталик аралаштирмай гапирди, деган маънони англайди. Юрагини тўкиб солди, юрагида борини айтди ибораларининг муқобили. Одам зоти одамига, вазиятга, ўз кайфиятига қараб, ҳаммавақт ҳам бор, тўғри гапни гапиравермайди. Киши баъзан-баъзан ёрилиши, гапнинг орқа-олдини ўйламай, юрак ёриши, кўнглидагини тўкиб солиши ҳолатига шундай иборани ишлатадилар. Ўзбекда мастлик-ростлик деган ибора ҳам борки, бу ҳол шу ибора мазмунига яқин келади.

124 Юрагига ўт тушиди. Бир нарса, воқеа, кишига қаттиқ қизиқиб қолиш. Юракка ўт тушиши — севги-муҳаббат туйғуси билан боғлиқ. Биров иккинчи бир шахсни (қизни) кўриб, қаттиқ севиб, юраги ишқ ўтида ўртаниб қолиши мумкин. Биров яхши отга, итга, машинага, ҳовли-жойга, амалга ишқи тушиб, юрагида ўт ёниши ҳам кузатилади. *Муқобиллари*: «юраги ўртанди», «юраги ёнди», «юрагини бахшида қилди».

Юраги бақувват, заиф. Одамга нисбатан бақувват, заиф, паҳлавон, ожиз сифатлари ишлатилади. Юракка атаб қўллаганда, инсон вужудининг марказий аъзоси бўлмиш бир парча гўшт билан бир қаторда киши иродаси, сабр-бардоши, тоқат-матонати кўзда тутилади. Юраги бақувват, деганда бу одам саботли, қийинчилик-машаққатларни енгиб ўта олади, кўзлаган мақсадига ирода кучи билан етиша олади, деган ишонч ётади, тескариси юраги заиф бўлиб, тўғри маънода ҳам, кўчма маънода ҳам бир моҳият-мазмун касб этади. Жисмоний ожизлик билан бир қаторда иродавий заифлик ҳам кўзда тутилади.

Юрак ўйнони. Юрак-томир қон юриш маромининг бузилиши, бетартиблашиши. Одам бундай пайтда мувозанати бузилиб, юрагига ваҳима, фулгула тушади, юраги тушиб, гумириб кетгандай бўлади, боши айланади, чайқалади. Бу ҳолатни тез-тез бошидан кечириб

турадиган кишиларни юрак ўйноғи касалига мубтало бўлган одам дейишади. *Кўчма маъносига* ноқобил фарзанд, хиёнаткор турмуш ҳамроҳи, садоқат сақламаган дўстлар ҳақида шундай дейилади. Бундай «яқинлар» тез-тез юрагингизни ўйнатиб, уни чангаллаб қолишингизга мажбур қилиши билан Сизга «содиқ хизмат қиладилар». *Муқобиллари*: «юрагини чангаллади», «юраги увишди», «юраги тўхтаб қолди», «юраги урмай қўйди».

Юраги безиллайди. Ибора фақат кўчма маънода ишлатилади. Юрак безиллаши — кўрқув ва ваҳима аломати. Жабрдийда бола, норасида гўдак ё қизалоқ жоҳил ўтай она, отадан, мактаб болалари жаллодсифат муаллимидан, ожиз аскарбола «бобой» хизматдошидан шундай юраги безиллаб чўчиши, кўрқиши мумкин. Чунки бу инсонийлик қиёфасини йўқотган кимсалар ожиз бечораларнинг жонига кўп азоб берган, хўрлаган, урган-сўккан, ҳақоратлагандирлар.

Юраги безиллаш инсонни оғир руҳий ҳолатларга олиб боради. Кутилмаганда бу муштипар, бечора, жабрдийда қасос ўти билан ўз рақибини отиб, пичоқлаб, заҳарлаб ва бошқа йўллар билан ўлдириб қўйиши мумкин. Бундай фожиаларнинг юз беришида энг аввало ўша жоҳил кимсалар, ундан сўнг ўзганинг, айниқса, ёш бўғиннинг тақдирига бефарқ, лоқайд қараган Сиз билан биз айбдор бўламыз.

Юраги ачишади. Ўз маъносига юрак ачишади, оғрийди, ҳаприқади, санчади ва ҳоказо. Кўчма мазмун касб этганда, юракнинг ачиши бировнинг бировга, бирор жон-жониворга, нарса-буюмга ҳамдардлик, хайрихоҳлик қилиши, унинг учун куюниши англашилади. Халқда, бегона бўлсанг, дардим йўқ эди, лекин ўзимникисан, жигаримсан, юрагим ачишганидан гапираман, деган гап бор. Нафақат одам, вафодор итингиз беоқибат кўшнингиз қўли билан игна ютиб ўлиб қолса, яхши кўрган дарахт ё гул кўчатиңгиз бевақт сўлиб қолса, дўстингизнинг юрак-бағри ғам-андухга тўлиб қолса, юрагингиз ачишади, жонингиз оғрийди. *Муқобил* у: «юраги ачиди», «юрагига олди», «юраги кўтаролмади», «юраги оғриди» ва бошқалар.

Ўзбекнинг тили бой, ранг-баранг, ташбеҳлари беҳисоб. Кишининг кишидан ранжишига доир бир қатор иборалар мавжуд. Улар орасида ўпка атамаси билан боғлиқлари кўпчиликни ташкил этади. «Ўпка-гина яқиндан» дейди халқимиз. Киши яхши кўрган, жон-жигар деб билган кишисидан, умид

қилган, интилган одамидан гинаю кудурат қилади. Инсон бегонадан ҳеч нарса тама қилмайди. Ўпка-гина инсоний ҳис-туйғу, одамнинг ғазабланиши, қаттиқ ранжиши ҳолатларини аниқ ифода этади.

Ўпкангизни босиб олинг. Кўчма маънода ҳовлиқма, кўтарма, қўпол кишиларга нисбатан ишлатиладиган ибора. Товуш ўпкадан чиқади. Қаттиқ, ғазаб билан гапирилганда у зўриқади, шишади. Шунга ишора қилиб ўпкангизни зўриқтирмай, мўътадиллаштиринг — босиб олинг, деган иборадир. *Муқобили*: «оғирроқ бўлинг», «бир гапдан қолинг».

Ўпкасини қўлтиқлаган. Юқоридаги ибора мазмунидан келиб чиқадиган гап. Ўпкани қўлтиқлаб бўлмайди. Образли ифода бўлиб, шошқалоқ, ваҳимачи, вос-вос одамларга нисбатан ишлатилади. Яхши тарбия кўрган одамларда ҳам бундай ҳолат фавқулодда воқеа-ҳодисаларда содир бўлади. Киши қаттиқ чўчиб қолса, руҳи, кайфияти тушиб кетса, ёки аксинча, кутилмаган хурсандчиликдан шошиб, ҳовлиқиб қолса, «ўпкасини қўлтиқлаган»и кузатилади. Ёмоннинг яхши бўлиб қолганига ишониб бўлмаганидай, бундай ҳолларда дарҳол яхшини ҳам шошқалоқ, «ўпка бўлиб қолибди», деган хулосага бормаслик керак. *Муқобили*: «ўпкасини қўлига олган».

126

Ўпкаси йўқ. Лоф иборалардан бири. Кишининг ўпкаси бўлмаса, яшай олмаслиги маълум. Ўпкаси йўқлик ўпкани қўлтиқлагандан ҳам баттар ҳовлиқмалик, ваҳимачилик намунаси. Гапнинг олди-кетини ўйлаймайдиган ёки бирор катта вазифадаги суянчиғига ишониб гапни жуда катта гапирадиган шахсларга нисбатан, одатда, орқаворотдан айтилади. Халқ «ўпкаси йўқ» деб ҳовлиқма, бақироқ, амалпараст раҳбарларни ҳам киноя билан таърифлашади.

Ўпка-жигар бўлмоқ. Мол, қўй сўйилганда, унинг ўпка-жигари алоҳида идишга қўйилади. Яъни кўчма ҳолда, бир тоифага, бир сафга кириб, яқин бўлиш, туриш маъноси англашилади. Ўпка-жигар бўлмоқ — оғиз-бурун ўпишмоқ, иборасига яқин туради. Кўпчиликдан, оммадан ажралиб қолиш маъноларини ҳам ташиши мумкин.

Ўпкасидан урган. Бу иборанинг бир неча маънолари бор. 1. Ўпкасини совуқ олдирган, бемор, бетоб бўлиб қолган. 2. Тамаки чекавериб ўпкаси ишдан чиққан. 3. Киноявий маънода бирор шахс, буюм, амални ёқтириб севиб қолингани хабари. «Ўпкасидан урган», ибораси бу ўринда жигаридан урган, юрагидан урган, ошиқи беқарор, мажнун бўлиб қолган ибораларининг маънодоши ҳам бўла олади.

Қип-қизил ўпка. Ўпка оч қизил, оқимтир қизғиш рангда бўлади. Аввало шунга ишора. Иккинчиси, нақд ваҳимачи, худо урган

шошқалоқ, ўпкаси йўқ, ўпкасини қўлтиқлаган одам мазмунини ташийди. Бундай шахс ҳақида гап кетганда бу одам билан гаплашиб муносабатда, мулоқотда бўлишнинг иложи йўқ, гапга қулоқ солмайди, бориб турган буйруқвоз деган мазмун англашилади.

Ўпкаси тушди. Чеқувчилар қаттиқ йўталиб қолганларида кекса кампирлар: «вой худойим-ей, нақд ўпкаси тушди-я», дейишади. Бу билан йўталанинг зўрлиги шунчаки, ўпкаси узилиб, оғзидан чиққудай бўляпти, деган фикрни баён қилишади. Иккинчиси, жоҳил ота ўғил-қизларини аямай урса, бобо-ю буви, «эсингни йиғиб олсанг-чи, бола пақирнинг нақд ўпкасини туширдинг-ку», деб ўртага тушишади. *Муқобили*: «ўпкаси узилди».

Ўпка-гина қилмоқ. Ўпкалади, ранжиди, кудурат қозонини очди, иборалари муқобили. Ўпкалашнинг ўз маъноси ҳиссий ҳаяжон туфайли ҳиқиллаш, йиғлаб-сиқташ, ўпка мувозанатининг бузилиши. Ўпка-гина қилиш қариндош-уруғ, айниқса кексалар узоқда, маълум амал-вазифада юрган қариндошларини кўриб қолганда, олдин жигарлари (бояги йигитнинг ота-онаси)ни эслаб, кўнгиллари бузилиб, кўз ёши қилиб оладилар. Сўнгра жиянни оқибатсизликда айблаб, енгил ранжийдилар.

Халқ шундан: «ўпка-гина яқиндан» деб, киши умид қилган, ўзига яқин олган, жон жигар деб билган одамидан ўпка-гина қилади, бегонага ҳам қилсин-чи, дейди.

Ўпкаси қозондай. Юқоридаги иборага мазмунан яқин. Ўпка-гина қилган одамнинг энг ашаддий кўриниши. Бу одам ўз яқинидан шу қадар ранжиганки, хафа бўлганки, ўпкаси шишиб, қозондай бўлиб кетган, дейилмоқчи. Тагин бир маъноси, ўпкаси қозондай қорайиб қолган, уни тозалаб, чиройини очиш осонмас, мазмунини ташийди. Гина-кудурат касалига сурункали мубтало бўлиб қолган одамларга нисбатан фаол ишлатиладиган ибора. «Ҳеч кимнинг маъракасига бормасанг ҳам шуниқига бор болам, бўлмаса ўпкаси қозондай бўлиб, бир умр қовоғидан қор ёғилиб юради», дейишади кексалар феълини яхши билган қариндошлари ҳақида.

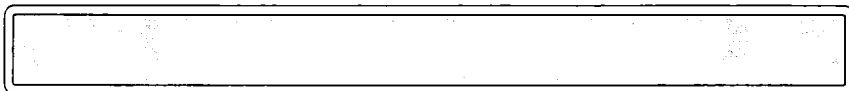
Ўпка дори. Бошқа аъзолар каби инсон ўпкаси ҳам хасталанганда, кишига маълум дори-дармонлар муолажа учун тавсия этилади.

Ўпка дори деганда, киноявий, кесатик маъносида ўпкани аксинча ишдан чиқарадиган «дори» папирос, сигарет, тамаки маҳсулотлари кўзда тутилади. Кашандалар бир-бирларидан сигарет сўраганларида «ўпка дори топиладими?» деб мурожаат қилишади.

Ўпкасини босиб олган. Оғир, вазмин, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, босиқ одамлар ҳақида, бу одам ўпкасини босиб олган,

дейишади. Иккинчи маъноси, бир иши чалкашиб, ҳаёти анча алғов-далғов бўлган одамнинг тагин турмуши изга тушиб, мўътадиллашса, ишлари юришиб кетса ҳам шу ибора ишлатилиб, «ўпкасини босиб олди», дейишади.

Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши. Нақд ва насия нарса, озиқ-буюм ҳақида айтилади. Узоқдан яхши мол олиш, яқиндан ёмонроғини олишга нисбатан қимматга тушади, ҳам насия бўлиб, унинг униш-унмаслиги ноаниқдир. Яхши бўлса ҳам ундириб, то ўз хонадонингга келтириб ўзлаштиргунингча у ҳам ёмонлашиши, сифати бузилиши мумкин. Шунинг учун ҳар ишнинг тошу тарозусини яхши билган тажрибакор халқ «ҳар жойни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарозу», дейди. «Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни яхши» мақоли ҳам бу иборанинг муқобилидир.

128

Ростганам ўзбекнинг гапи қизиқ. Ичаги ингичка, образли ибораси инсоннинг имкониятлари чекланган, қўли қисқа, камбағалу ночорлигини билдиради. Аслида тирик организм сифатида ҳар бир жонзот йўғону ингичка ичақлар эгасидир. Ичак — кичик, тор ва ингичка бўлади. Шунинг учун ҳам «ичи тор», ибораси ўрнида ҳам «ичаги ингичка» муқобили қўлланади.

Ичини ит тирнайди. Киши бирор нарса, воқеа-ҳодисадан қаттиқ безовталанса, ҳаяжонини босиб ололмай, ҳовлиқса, шу ибора ишлатилади. Бу ўхшатиш ибора бўлиб, аслида кишининг ичига ит кириб, тирнамайди. Устини, ташқи аъзоларини ит қопиши, тирнаб-тирмалаш мумкин. «Ичидан қиринди ўтди» бу иборанинг муқобили. Киши ўзини бир жойга қўёлмай, ичига чироқ ёқса ёришмай, ҳаловат, хотиржамлик тополмаслиги, ич-этини ейиши ҳодисаси. Ичини ит тирнаган одам виждонли, имонли, ҳеч бўлмаганда, одамгарчилигини сақлаб қололган шахс саналади.

Ичаги ингичка. Одамда, ҳайвонда бўлсин, икки хил ичак бўлади. Йўғон (тўғри) ва ингичка(ўрам) ичак. Ингичка ичак — ичаги ингичка деганда, кўчма маънода инсоннинг қўли қисқа, имкониятлари чекланган, камбағалу ночорлиги, фақир киши эканлиги назарда тутилади. Ичаги ингичкалик — ичи торлик, жисман, табиатан камқувват, камимтиёзлилиқ маъноларини ҳам беради. Бундай одамлар ўз бўйларидан балаңд сакрай олмайдилар, ҳадла-

рини билиб умргузаронлик қиладилар. Ичаги ингичкалик айни пайтда инсоф-диёнатлилик, ўз ўрни ва қобилиятини тўғри баҳолаш ҳам ҳисобланади.

Ичакузди. Мол сўйсангиз, қорнини ёрганда, ичагини узасиз. Емак ичак бўлса, нарса тиқиб ҳасип қиласиз. Кўчма маънода «ичакузди» атамаси кулги, ҳангома, қизиқарлилик, ёқтирганликнинг зўридан ичак узилгудай бўлиб, роса тўйиб, зўриқиб кулиш, «бити тўкилиш», хуморидан чиқиш мазмунини ташийди. Аския, қизиқчилик, мутойиба ҳосиласи.

Ичагига юқ бўлмайди. Истеъмол қилинган таом оғиз, қизилўнғач, жиғилдон орқали ичакка ўтади. Халқ шундан ейилган овқатнинг камлигини назарда тутиб, «бу берганинг чап ичагимга юқ ҳам бўлмади», деган иборани ишлатади. Бу, еганим шу қадар камки, ичагим тўлиб ўтиш у ёқда турсин, унга юқ (бир чеккасида қолган) ҳам бўлмади, маъноси англашилади. Ичагига юқ бўлмаслик, талабига нисбатан кам миқдорда бўлган барча нарса-ҳодисага нисбатан ишлатилиши мумкин.

Ичидан қиринди ўтди. «Ичини ит тирнаш»нинг муқобили. Бир иш, қилмишдан пушаймон бўлиш, ўта ҳаяжонланиш, ўзини кўярга жой тополмаслик. Маълумки, қиринди — темир, пўлат қипиғи, қириндиси тигли, учли бўлганидан баданга тегса, тилади, тирнаб-кесиб ўтади. Ичакда юрса, инчинун. Гарчи киши ичига қиринди кирмаса-да, образли ўхшатиш ибора сифатида, ичидан қиринди ўтди, деганда бу одам руҳан ва жисман жуда изтироб чекди, қийналди, қилмишидан пушаймон бўлди, маънолари англашилади. «Ичидан қиринди ўтди»нинг тагин бир маъноси — дард кишининг ичида, уни даволаш, малҳам қўйиш, енгиллатишнинг имкони йўқ, мазмунига ҳам эга.

Ичига чироқ ёқса, ёришмайди. Тунд, хафа, кайфияти ўта сўник одамга нисбатан бу ибора ишлатилади. Қоронғулик, зулмат, кайфиятнинг тушкунлиги шу даражадаки, бу кишининг ичини чироқ ёқиб, нур тушириб ёритиб, ойдинлаштириб бўлмайди. Бу ҳолат оғир дард, ташвиш, кулфат, қайғу-алам ҳосиласидир. Баъзи кишилар табиатан ўзлари шундай тунд, ичимдагини топ, дамдўз, биров еб, улар қуруқ қолгандек ҳамиша турмушдан норози қиёфада юришади. Иборада шахсга нисбатан, одатда, ачиниш, ҳамдардлик, хайрихоҳлик оҳанги мавжуд.

Ичи ачийди. Бирор ёқимсиз, аччиқ, заҳарли нарсани дафъатан истеъмол қилсангиз, табиий, ичингиз ачийди. Бироқ, бу ўринда ибора кўчма маънода бўлиб, ич ачиш бировнинг дардига ҳамдард

бўлиш, унга қайишиш, қайғуриш, хайрихоҳлик қилиш кўзда тутилади. «Ичи ачишади» ибораси қариндошлик туйғуси билан ҳам боғлиқ. Инсон энг аввало, ўз оиласи — бола-чақаси, ота-онаси, қариндош-уруғлари тақдири, соғлиғи; бахти-иқболи учун қайғуриб, ичи ачиб, жони койийди. Ундан сўнг инсофли, диёнатли инсон сифатида қолган барча мўмин-мусулмонларга ёмон кунда ҳамдард, ҳассакаш бўлади. Ичи ачийди — «ичи ачишади», «жони ачишади», «ичи куюди» каби муқобилларига эга.

Ич-этини кемирмоқ. Кўп маъноли: 1. Чайнамоқ, истеъмол қилмоқ, ейиш, ютиш. 2. Ичак-чавоғи-ю гўштини ейиш. Кўчма маъносидан ичини ит тирнамоқ, ичидан қиринди ўтмоқ, ичи ёнмоқ, ичи куймоқ, ичига чироқ ёқса ёришмаслик иборалари муқобили. Оғир пушаймонлик, армон, ўз хатоси, гуноҳи, қилмишидан афсуснадомат чекиш, чуқур изтиробга тушиш. Ич-этини кемириш, ибораси ҳаммаша шахсга нисбатан хайрихоҳлик оҳангида айтилади. Бундай одам имонли, диёнатли, инсофли шахс саналади.

Ичини оғритадими? Халқ, ишнинг кўзини, айниқса, ўз фойдасини билмаган ялқов кимсаларга нисбатан, олдадаги шу бир парча ерини чопиб, юмшатиб, ул-бул экиб, рўзгорига яратса, топгани ичини оғритадими, деган иборани қўллайди. Бу билан, «эй, мусулмон, мундоқ одамларга ўхшаб, бор имкониятнинг ишга солиб, ўзинг-у бола-чақанг манфаатини ўйласанг-чи, ҳаракатингни қилмасанг худо сенга осмондан ташлайдими», демоқчи бўлади. «Ичини оғритадими» ибораси зарар қиладими, кони фойда-ку, ишнинг кўзини билсачи, жумла-иборалари маъносига яқин туради.

Ичи қизиди. Бу ибора республикамизнинг жанубий вилоятларида кўп ишлатилади. Ишлаб турганда машинанинг ичи (мотори) қизийди. Ўт солсангиз танчанинг ичи қизийди, сўнг танангизни қиздириб, яйратади. Ичи қизимоқ — зерикиш, ташвишланиш, фойдали, ёқимли меҳнат, машғулотни соғиниш, қўмсаш туйғусидир. Ичи қизиш — инсоннинг ҳали ғайрат-шижоатдан маҳрум бўлмагани, кўп яхши ишларга қодир эканлиги ҳолатидир.

Ичини ёрди. Қассоб мол-қўйнинг ичини ёради. Мувофиқ мақсадини амалга оширади. Ич ёриш — кўчма маънода ичидаги дардини, гапи, сири, маслаҳатини очиб, баён қилиш. «Ичини ёрди» деганда индамас, «ичимдагини топ» одам ўз дўсти, онаси, отаси, яқин кишисига дардини ёрди, кўнглини очди, гапини (сир) айтди, деган маънолар англашилади. Ич ёриш жиддий одамларда камдан-кам учрайди. Маст-аластликда эса киши оғзига теккач, дўст-душ-

маннинг фарқига бормай, ичини ёраверади. Уйнинг гапи кўчага чиқади. Муқаддас туйғулар, сир-синоат дастурхон қилиб ёзилади.

Ичи қора. Ўт ёқилаверганлигидан мўрининг ичи қора. Нур тушмаган уйнинг ичи ҳам қоронғи. Айрим одамларнинг ичи, кўкраги, юраги булардан-да қорароқ бўлади. Бу паст табиат, ҳасад, кўролмаслик, ўзгалар иқболидан изтиробга тушиш каби салбий туйғулар оқибати, ҳосиласидир. Ичи қора одамлар ҳамма яхши, олижаноб, фойдали ва инсоний туйғулардан азият чекишади. Ўзгаларнинг иши, омади юришишидан ичлари куяди. Бундай кимсанинг яхши кишиларга, жамиятга катта зарари тегади. Аммо сирлари ошкор бўлиб, отнинг қашқасидек танилиб қолгач, назардан қолишади. Ичи қоранинг иши қора, дейди халқ. Бундай шахслар оқибат ўз умрларига ўзлари завола бўладилар.

Ичи ғаш. Кўнгли ғаш, ичига чироқ ёқса, ёришмайди, дили хуфтон, шашти паст, попути пасайган, ибораларининг муқобили. Ичи ғашлик — руҳий мўътадилликнинг бузилиши, бирор нимадан ташвишга тушиш, хавфланиш, азият чекиш. Бунга маълум иш, гуноҳ, ғайриқонуний фаолият туртки бўлиши ёки аксинча, аниқ сабабнинг бўлмаслиги, ички интуиция, сезги-кечинмалар асосида бўлиши мумкин. Инсон ўз салоҳияти, ҳаётининг тажрибаси, билим жамғармаси билан моддий ва маънавий дунё табиатини яхши билади. Шу туйғулар маълум маънода башоратчилик ҳам қила олади.

Ичи тошди. Сут пишса — тошади, қочади. «Ичи тошди»нинг кўчма маъноси «ичи қизиди»га яқин туради. Ичи тошиш — зерикаш, тоқатсизланиш, бирор ишнинг ташвишини қилиш. Сабр-қаноатнинг тугаши. Ичи тошган одам уйда ўтиролмайди. Саломатлиги, жисмоний, руҳий имкониятлари билан ҳисоблашмай, бўйидан баланд сакрашга ҳаракат қилади. Толиқиб, узилиб қолса ҳам узоқдаги фарзандини бориб кўради, қариндош-уруғининг яхши-ёмон кунига ярайди ва ҳоказо. Ичи тошиш туйғуси инсоннинг олий фазилатидир.

Ичи тушди. Одамга нисбатан ишлатилганда ибора ичак-чавоғи ағдарилди, ичаги узилди (тўғри маънода), ўпкаси томоғига тикилди, ўпкаси узилиб тушди кабилар муқобилидир. Одатда, қовун-тарвузга нисбатан «ичи тушган» дейилганда, ириб қолган, истеъмол сифати бузилган, вақти ўтган маъноларини ташийди. Ичи тушган, ичи пишган, пишиб турибди, ибораларига ҳам муқобил бўлиб, қария, кекса одамнинг мадори кетиб, сўнгги кунларини яшамоқда маъноси ҳам англашилади.

Ичи куйиб кетди. Ичи узилди, нафаси бўғзига тиқилди, ичига ўт тушди каби иборалар муқобили. Электр аппаратлари қуввати ошиқча берилса, ичи куяди, ишдан чиқади. Одамнинг ичи куйиб кетиши узоқ югуриш, ҳаллослашдан ичи, юраги куйиши, сувсаб, чанқаб қолиши, нафас ростлаш, оромга интилиш тушунилади. Асосий, кўчма маъноси яқин одамнинг дарди-ҳасратидан, кулфатидан қаттиқ қайғуриш, ўлим-йўқотишлардан изтироб чекиш, мусибат. Бошига мушкул савдо тушган, яқин кишисидан бевақт ажралиб қолган одамга нисбатан бу ибора ишлатилади. «Ичи куйиб кетиш» оғир оқибатларга олиб келади. Кексалар бу кўргуликни кўтаролмай ҳаёт билан видолашишгача борадилар.

Ичи кетмоқ. Ич кетиш тиши чиқаётган гўдақларда, ичи бузилган беморларда, хуллас ҳаммада бўлиши мумкин. Ичкетар (ичўтар) касали оғир заҳарланиш, номаъқул, бузилган овқат истеъмоли сабабли содир бўлиши мумкин. Кўчма маънода қаттиқ кўрқувни англатади.

Аччиқ ичак. Ингичка ичакнинг тўплами, ғарамлиси. Одатда мол, қўй, қуённинг бундай ичаги итларга берилади. Аччиқ ичак, одамга нисбатан қўлланганда, эзма, ғаламис, гапни чўзиб, олиб қочадиган, қитмир кишилар кўзда тутилади. Хира, ёқимсиз, шилқим, шилдир кимсалар танқид қилинади. Гап ҳам бетамиз, бемаза бўлаверса, кишилар: «наmunча аччиқ ичақдай чўзилавердинг, бас қил, қисқа қил», деган танбеҳни ишлатадилар. Аччиқ ичак одамларнинг гапида туз бўлмайди, гап кўп-у кўмир оз бўлади. Табиий равишда мол ичагини бир четидан тортсангиз чўзилавергани сайин, гапнинг ҳам чўзилаверишини аччиқ ичакка қиёс қилишади.

Ичак-чавоғи ағдарилди. Кўп маъноли ибора. Молнинг қорнини ёрсангиз, ичак-чавоғи осилиб-ағдарилиб тушади. Бехос одамга қилинган даф ҳам шундай ҳолга олиб келиши мумкин. Булар, тўғри, табиий маъносида. Жарроҳ ҳам зарурат туғилса — киши ичак-чавоғини ағдариб кўриши мумкин. Кўчма маъносида эса ичак-чавоғи ағдарилди, деганда, нотаниш йўлдан юк машинасида тик ҳолда юрсангиз, қайсар, кетини, орқасини отадиган эшак минсангиз, чархпалакларда тез, шиддат билан учсангиз, ичак-чавоғингиз ағдарилади. Оёфингиз осмондан келади. Ичак-чавоғи ағдарилиш — киши бирор озиқни ҳазм қилолмаса, заҳарланса, қайт қилган ҳолда ҳам содир бўлади.

Ичагини бошига салла қилмоқ. Бу ибора ҳақорат, дағдаға, сўкиш, менсимаслик бўлиб, айрим чапани йигитлар бир-бирларига даҳанаки даф қилишганларида ишлатиб қолишади. Ичагини

бошига салла қилиш, бировни чавақлаб, ичак-чавоғини бошига илиш, унинг жонига қасд қилишдир.

Тўғри ичак. Катта ичак. Одатда, меъда-жигарга шимилган озиқ чиқити катта ичакка ўтиб, модда алмашинуви сари кетади. Баъзи одамларда ингичка ичак миқдори ва ўлчовидан кам бўлиб, овқат ичакларда ушланиб, сўрилиб, киши танасига сингиши ўрнига тўғри ичакка, ундан ташқарига чиқиб кетади. Бундай одамларни «тўғри ичак одамлар», ундайларга қанча еган-ичгани билан сингмайди, «юқмайди» дейишади.

Ичагини итлар есин. Қарғиш ибора. Одатда ҳаром ўлган моллар қишлоқнинг бир чеккасига чиқариб ташланса, аввало бўрилар, бўлмаса, дайди итлар унинг қорнини ёриб, ичак-чавоғидан бошлаб ейишга киришадилар. Одамга нисбатан фақат қарғиш, ёмонлик соғиниш, норозилик, жабр кўрганлик ҳиссиёти сифатида ишлатилади.

Ичингда илонинг борми? Баъзи одамлар жуссаси кичик бўлса ҳам тўғри ичак бўлганидан еб тўймас бўлишади. Ҳаммадан кўп истеъмол қилса ҳам нафси ором олмаган бундай кимсаларга кексалар: нима бало, ичингда илонинг борми, дейишади. Гўёки у еяпти, ютяпти-ю, кимсанинг ичида жойлашиб олган илон оғизга тушган луқмани ютавериб, ҳақ деб қараб тургандай. Тағин бир маъноси, баъзи болаларнинг ичида илончаги — гижжаси бўлиб, егани ўзига юқмайди, ранги синиқ, ўзи рангпар, озғин бўлиб юради. Овқатни иштаҳа билан тушириб, сал нафси қониққан шахсга нисбатан ҳам одамлар: «илонингнинг боши қайтдими, ҳайтовур», деган иборани ишлатишади.

Ичимга иссиқ кирди. Танамга жон кирди, ўзимга келдим, жонимни чақириб олдим, жоним жасадимга қайтди, ибораларининг муқобили. Ичимга иссиқ кирди, деганда ўлгудай совқотиб, тиришиб турган эдим ичим, бағрим, қўйним исиди маънолари мужассам. Ичи исиш — иссиқ киришининг сабаби — иссиқ овқат истеъмол қилинганидандир. Ароқ ҳам, лахча чўғ ўтин ҳам киши ичини иситиши, иссиқ бўлиб кириши мумкин.

Ичидан пишган. Хоразм қовунлари, лалми тарвузчалар кўринишда жуда кўримсиз, хамақдай туюлса-да, аслида ичидан пишган, ширин бўлади. Инсон ҳаётига кўчирилганда, ичидан пишган ибораси жуда пишиқ, пухта, муғомбир, ишнинг кўзини биладиган, билгани ичида одам, маъноларини беради. Ичидан пишиб юрибди, деганда кекса кишиларни қовундай пишиб юрибди, бир кун узилганини билмай қоласан, дейишади. Ичидан пишган — кетидан қариган, иборасининг муқобилидир.

Қорин қайғуси қийин, жиғилдон балоси ёмон, дейди халқ. Тирикчилик – қориннинг, жиғилдоннинг ташвишини қилмасангиз ҳам бўлмайди. Бу икки атама ва уларга боғлиқ иборалар, асосан, салбий оҳангга ишлатилади. Қорин – ишкамба бандалари, жиғилдон дўстлари танқид остига олинади. Қорнимгамас қадримга йиғлайман, оч қорним – тинч қулоғим, қорни тўқнинг қорни очдан не парвойи бор, дейди ўзбек минг йиллик турмуш тажрибасидан келиб чиқиб. Ижтимоий қарамлик, совет турмуш тарзининг мантиқ-тарозисини сифатига кофир тўқ, мусулмон тинч деган мақол ҳам хотира бўлиб қолди. Ҳарқалай, қорин-у жиғилдоннинг ҳам тилимизда ўз ўрни, турмушга муайян аҳамияти бор.

Қорнимга эмас, қадримга (йиғлайман). Бу ибора инсоннинг қадр-қиммати, шаън-шавкати, оила, жамоада тутган ўрни билан боғлиқ бўлиб, қорнимгамас, қадримга йиғлайман, деганда халқ қорним тўймагани, яхши едириб-ичириб, кийдириб, сарпо-суруғ қилиб эъзозламаганига эмас, тўй-маърака, йиғин, кўпчилик олдига мени хурмат қилмай, назарга илмай, иззатимни қилмагани, қадримга етмагани, одам ўрнида кўрмаганидан хафаман, деган маъно англашилади. Ўзбек ўта андишали, кўнгилчан бўлиши билан бирга ўз иззат-нафсини, қадр-қимматини баланг тутган халқ бўлганлигидан ўз ўрни, мавқеи, қадр-қимматини билади. Қадрсизлик, ўз шаънининг топталиши унинг учун ўлим билан баробардир. Бу ибора ўзбек халқи руҳиятининг ўзига хос ихчам тавсифидир.

Қорин қайғуси. Томоқ, томоққа ямоқ, атама ва иборалари каби қорин қайғуси ибораси тирикчилик, умргузаронликнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бўш қоп тик турмайди, дейди халқ. Танангиз тик юриши, соғлом бўлишингиз учун инсон тана аъзолари учун керак барча емак-ичмак истеъмол воситалари мавжуд бўлиши талаб этилади. Тирикчилик деб югуриб-еласиз. Рўзғор ғор дейсизу бир умр уни тўлдиришга, юҳодек нафсини қондиришга тиришасиз. Салбий, ижобий оҳанг йўқ. Мажхул.

Оч қоринга аччиқ саримсоқ. Ўлганнинг устига тепган, ман на дейман, қўбизим на дейди каби мақоллар муқобили. Оч қоринга аччиқ саримсоқ деганда, ўзи-ку қорним ўлгудек оч, унга аччиқ саримсоқ бериб, янада очқатдинг, мазмуни англашилади. Саримсоқ одатда, иштаҳа очиш, овқатни кўпроқ истеъмол қилиш учун ейилади. Бу ҳолатда овқатнинг ўзи йўғ-у бу кимсага аччиқ саримсоқ бериб,

унинг иштаҳасини карнай қилишдан нима наф, деган истехзо, кесатиқ, мазах, енгил юмор англатилади.

Қорин пиёзнинг пўстидек бўлиб кетди. Қаттиқ очиқиш, иштаҳанинг кўзғалиши, овқат истеъмолининг кутилган вақтдан ўтиши, иштиёқли меҳнатдан сўнг қорин очиши — мана шундай пайтларда бу ибора қўлланилади. Бу дегани меҳнатнинг, очлик, парҳезнинг зўридан қориннинг ёғи, чарвиси, гўшти кетиб, озиб, ёлғиз териси қолди, у пиёзнинг пўсти (бир қавати) дай юпқа бўлиб қолди, маъносини беради. Иборада ҳазил-мутойиба, ҳаётсеварлик, хушчақчақлик кайфияти мавжуд.

Оч қорним — тинч қулогим. Ибора ўзбекнинг ориятли, ўзига бек, назари тўқ, бировнинг таъна-ю дашномини кўтаролмаслиги тимсоли. Оч қорним — тинч қулогимнинг маънолари бир неча. 1. Оч қолсам ҳам қулогим тинч, кўнглим осойишта бўлгани маъқул. 2. Бировнинг таъна-ю маломати остида, унга қарам бўлиб, эрким-хуқуқимни бериб, тўқ юрганимдан ўз эрким ўзимда, қулогим тинч ҳолда оч бўлганим маъқул. 3. Қанчалик қорнинг тўқ — бой-бадавлат бўлсанг, ташвишинг шу қадар ошади, меъёрни билганинг яхши. 4. Қанча камбағал, ҳоксор бўлсанг, ўзга назарлардан, гап-сўздан, кўздан йироқ бўласан. Мақол салбий, ижобий оҳангдан маҳрум. Мажҳул маъно ташийди.

Кофир тўқ — мусулмон тинч. Шарт эргаш гап сифатида кофир сендан сурункали манфаат кўриб, еб-ичиб, кийиб, маишатини қилиб, ялло этиб юрмаса, сени, мусулмонни тинч қўймайди, демоқчи. Қарамлик, мустамлакачилик, қулик психологияси. Кофир тўқ, мусулмон тинч мақоли деярли ишлатилмай — оғзаки, ёзма таъқиқланиб келинган иборалардан. Танқидий, ўз-ўзидан нозилик оҳанги бор. Ватанпарварлик, изтироб, миллатпарварлик, ички дард руҳи муҷассам.

Қорни оцдан қорни тўқнинг не парвойи бор? Бу ибора ўз маъносида ҳам тўғри ва мантиқли. Яъни қорни тўқ одамнинг қорни оч киши билан неча пулик иши бўлсин?! Кўчма маъносида эса унинг мазмуни янада чуқур. Бой камбағалга қайишадими? Тўқ очни ўз тўпига оладими? Бахтиёр киши ғариб ва мискин билан ошна бўладими? Соғлом инсон дардманду бемор билан не хусусда гаплашсин?! Бу ибора қўлланилганда истехзо, ачиниш, хайрихоҳлик, такаббуруна оҳанглари мавжуд бўлади.

Жигиддонинг тешилгур. Ибора нафси ҳакалак отган, имон-инсофини йиғиштириб қўйган, бетсиз одамларга нисбатан ишлатилади. Биров Сиз билан кўп йиллик ҳамкасб, қадрдон бўлади-ю бироқ дўстлик,

оқибатни ҳисобга олмайди, ўз манфаати, нафсини жиловлай олмай сиздан пора, совға, нарса-буюм тамаъ қилаверишини қўймайди. Шундай кезларда ушбу иборани ишлатасиз. Ҳаётда буйруқвоз ва тамагир, порахўр маъмурларга дуч келинганда, одам яқин кишисига ундан шикоят, ҳасрат қилар экан, шу иборани ишлатади.

Жигилдон (нафс) балоси. Тешик томоқ чиримас, қорин қайғуси, томоққа ямоқ, ибораларига муқобил. «Менинг нафсим балодур, ёнар ўтга солодур», дейди халқ. Нафс, жигилдон балоси, назари, кўзи очлик инсонни кўп балоларга гирифтор қилади. Ота-онани фарзанддан, дўстни қадрдондан, қариндошни уруғдан ажратади. Бир қориндан таләшиб тушган жон-жигарлар орасига нифоқ солади. Кўзи оч, нафси ёриқ салбий оҳангли кўчма маъноларидан ташқари, жигилдон балоси шунчаки тирикчилик, умргузаронлик мажҳул даражасида ҳам ишлатилиши мумкин.

Жигилдони қайнади. Ибора, ошқозонда кислотанинг кўпайиши оқибатида киши баъзи свқатларни истеъмол қилса, меъдаси қайнайди, яхши ҳазм қилмайди — ушбу ҳолатда айтилади. Жигилдон қайнашининг иккинчи маъноси — виждоним қайнади, жаҳлим чиқди, юрагим ҳаприқиб кетди, жоним чиқиб кетди каби кўча иборалар мазмунини ташийди. Бировнинг совуқ, оқибатсиз, бефаросатлик, кўтармалик билан айтган гапи, каттазанлиги жаҳлимни чиқарди маъносига ишлатилади.

Жигилдонингга ўт тушгур. Нафси ёриқ, жигилдон бандаси, ибораларининг муқобили. Қарғиш ибора, жигилдонга ўт тушиши мумкин эмас. Бу ўринда заҳар тушиши кўзда тутилади. Инсофсиз, виждонсиз одамдан норозилик ифодаси. Жигилдон бандалари — тамагирларга лаънат.

Қорнини ёрса алиф чиқмайди. Алифни калтак дейди, саводи ғовлаб кетган каби иборалар муқобили. Алиф — араб алифбосининг биринчи бош ҳарф-товуши, тўғри чизиқ шаклида. Қорнини (ичини) ёрса, алиф чиқмайди, деганда билимлар дунёсидан беҳабар, худо беҳабар, ҳатто алифбенинг алифи ҳам йўқ унинг бошида, ақлида, кўнглида (ичида, қорнида) мазмуни кўзда тутилади. Ибора ўта салбий, танқидий, киноявий оҳанг касб этади.

Қорни кажавадай. Ўшатиш ибора. Қорни катта, қорни мешдай, қорнига арқон етмайди, қорни корсондай ибораларининг муқобили. Кажава — икки тўлқинли тўқима сават. Пилланинг катталаштирилганини эслатади. Бир томони очик, ости ёпик. Эшак, от, туяга юк (олма, анор, ёнғоқ, майиз) жойлаб ортишга қулай. Қорин аслида кажавадай бўлиши мумкин эмас. Халқ очофат, текинтомоқ, беғам

кишиларни кажава қорин, қорни кажавадай, деб масхаралаб танқид қилади. Мамлакатимизнинг жанубий вилоятларида фаол қўлланилади.

Нафси ёриқ. Очофат, тамагир, манфаат бандаси, бойлик қули, виждонини нафсига қўшиб ютган, имонсиз одамларнинг ихчам таърифи. Нафси ёриқ — образли ифода бўлиб, қанча егани билан тўймайди, чунки томоғи, нафси ёриқ, оғзига (ичига) кирганининг бир қисми тўкилиб, сочилиб, ерга тушиб кетади, деган маъно ташийди. Шафқатсиз танқид, ҳазар қилиш, лаънат, ўта салбий баҳо, оҳанг бор.

Қорни (ўзи) тўйса ҳам кўзи тўймайди. Суқатой, ҳарис, кўзи оч, назари паст, кўрмаганнинг кўргани курсин, таги зоти кўрмаган, ибораларига маънодош. Қорни тўйса ҳам кўзи тўймайди, деганда нафс балосига йўлиққан, манфаат дардидан халос бўлолмаган кимсалар кўзда тугилади. Кўчма маъносида назари паст, очофат, олчоқ, қадр-қиммат, инсонийликдан йироқ деган мазмун англашилади. Бундай одамлар кўзи очликдан тўйганини билмайди, нафсини тиёлмайди, ичига сифмаса ҳам дастурхондан кўз, кўнгил узолмайди. Суқ, ҳарис, очкўзлигича қолаверади. Ибора қаттиқ танқид, ҳазар қилиш, истехзо оҳанглари ташийди.

Тўқликка шўхлик. Тўқ бола шўхлик, ўйин-кулгига ружу қўйиши рост. Оч бўлса, овқат илинжида фингиб, йиғламсираб ўйинни, шўхликни ҳам йиғиштириб қўяди. Катталарга нисбатан ишлатилганда ўзига тўқ, мол-давлати етарли, рўзғори бут одам инсофини еб қўйса, шўхликка ўтади, ўйнаш тутади, маишатга берилади, топганини совуради, бола-чақасининг ризқини қияди — оқибат бирор касофатга йўлиқади, деган маъно кўзда тугилади. Бундай шахслар бир балога гирифтор бўлсалар, кексалар «семизликни қўй кўтаради, ўзини босиб ололмай қолди, тўқликка шўхлик қилди, ўз бошига ўзи етди», дея афсусланадилар. Салбий оҳангга эга.

Халқ тилида, белимни букиб қўйди, белимга мадор бўлди, бели оғримаганнинг нон ейишини кўр, ишнинг белига теги каби нақл-ибораларни тез-тез учратиб турасиз. Белида белбоғи бор, белнинг куввати каби иборалар ўзбекчиликда йигитга нисбат берилади. Куч-кувват, жувонмардлик, паҳлавонлик билан Ватанга хизмат қилиш, халқ ишончини оқлаш олқишланади.

Бел сўз-атамаси билан боғлиқ иборалар тилимизда талайгина. Қуйида улардан айримларининг шарҳи ва изоҳи билан танишасиз.

Бел бойламоқ. Белни чопон устидан, ичдан белбоғ билан бойламоқ...

Камар тақиш. Бел бойлаш, меҳнатнинг боши. Бел бойлаш, ўз ва ўзга томонидан бўлиши мумкин. Ўзбек ўзидан ташқари азиз меҳмони, куда-андаси, эътиборли-хурматли кишисига, сийлаб, чопон-дўппи кийгизади, белбоғ ўраб, белини бойлайди. Бели бойлоқли, деганда ўзига тўқ, меҳнатга тайёр, тайин, субутли шахс деган маънолар ҳам англашилади.

Бели бақувват. Ёш йигитнинг билагию бели бақувват, бемору қарияларники кучсиз-мадорсиз бўлиши маълум. Бели бақувватлик куч-қувват, шижоат, ғайратга тўлалик. Кўчма маънода ўзига тўқ, бой-бадавлат, бойлигу бисоти етарли, қўли узун, қўлини қаёққа узатса етади, ибораларига муқобил бўла олади. Бели бақувватлик, бойваччалик, унча-мунча турмуш зарбаларини писанд қилмаслик, ўзига ишончи зўр одам маъноларини ҳам ифодалайди.

Ишнинг белига тепмоқ. Белга тепиш ўз маъносида бўлиши ҳам мумкин. Кўпроқ кўчма маънода ишлатилади. Белга тепиш, деганда ҳалақит бериш, қаршилиқ қилиш, атайин кишининг йўлини тўсиш тушунилади. Кишилар, «ишим яхши кетаётгани-ку, фалон воқеа белга тепди-да», деб койишади. Ишнинг белига тепмоқ — бўлиб, пишиб турган ишни бузиш, мақсадга етказмаслик, йўлдан уриш, оздириш маъноларини беради. Кўпроқ ачиниш, афсус-надомат чекиш, пушаймон бўлиш, хафа бўлиб, қайғуриш оҳанглари мавжуддир.

Белида белбоғи бор. Ўзбек одамнинг ишончли, тайинли, диёнатлилигини билмоқчи бўлса, белида белбоғи борми, дейди. Белда белбоғнинг бўлиши — суянса, ишонса, қўшилса бўладиган одам мазмунини ташийди. Бу ибора (белинда белбоғинг борми?!) киши ҳамиятига тегиш, йигитмисан ўзи, қабилада рақибнинг жигига, фашига тегиш мақсадида ҳам ишлатилади. Белида белбоғи борлик йигитлик, жувонмардик, тайинли, субутли, диёнатлилик гарови.

Бели оғримаганининг нон ейишини кўр. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг боласи гапирсин, иборасига муқобил. Баъзи фаҳм-фаросатсиз кимсалар текин томоқ топилса, орқа-олдиларига қарамай, паққос туширишади, катта-катта гап сотишади. Шундай пайтда, кўпни кўрган кексалар шу иборани ишлатадилар. Бу билан бу ҳафтафаҳм жон койитиб, бел оғритиб, бирор жойда ҳалол тер тўкиб, нон топибдими, бу неъматларни не азобда топиб-тутиб олдига қўйганингни қаердан билсин, деган фикрни билдиришади.

Бели синмоқ. Ибора ўз маъносида одам, жон-жонивор, буюм-нарсанинг қаттиқ шикастланиши, жароҳатланиши, ҳаётдан кўз юмишини ифодалайди. Асли, кўчма маъносида эса бели синди

деганда, инсоннинг бошига оғир мушкуллик тушди, хонавайрон бўлди, уйига ўт тушди, амалидан жудо бўлди, оиласида кулфат юз берди, каби мазмун англашилади. «Бели синмоқ» ибораси инсоннинг ҳаётда бундан буён ўз мавқеини, рўзгор-тирикчилиги, умргузаронлигини қайтадан тиклаб, ўнгариб олиши мушкул деган фикр англашилади. Иборада кимга нисбатан (дўст, душман) ишлатилишидан қатъи назар, ачиниш, ҳамдардлик, хайрихоҳлик туйғу-кайфияти оҳанглари мавжуд.

Бел олишмоқ. Полвонлар даврага чиқса қўл-бел олишиб, курашга киришишади. «Бел олишмоқ»нинг кўчма маъноси икки рақиб томоннинг бир-бири билан ихтилофга, курашга киришиши, ғоялар, мафкура, назариялар кураши ва ҳоказолар кўзда тутилади.

Белга мадор бўлмоқ. Қариганда кишининг белига ҳасса, бир қошиқ иссиқ овқат, жамғарган беш-ўн тангаси мадор бўлади, кунига ярайди. Асл, кўчма маънода эса инсоннинг белига мадор унинг қобил фарзандлари, набиралари, оқибатли қариндош-уруғ ва орттирган содиқ дўстларидир. Белга мадор бўлмоқ, деганда ўз меҳр-оқибати, саховати, садоқати билан қариганимда белимга қувват, кўзимга нур бўлди, яхши-ёмон кунимга яради, маънолари англашилади. Дўстга зор, душманга хор қилдириб қўймади. Берган тузимни оқлади, оқ сутимни унутмади, дея дуои жони қилинади. Табиий ва кўчма маънода бойлик, айниқса, олтин-кумушни белга мадор дейишади.

Бели чиқиб кетди. Бели синди, бели узилди, бели синиб кетди, белини синдирди, ибораларининг муқобили. Киши ўз қувватидан ортиқча юкни кўтарса, бели чиқади. Ибора одатда, хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий ўз имкониятидан ортиқ даражада тўй-ҳашам, зиёфат бериб, оқибат катта қарзга ботиб, қора қозонини сувга ташлаб қўйган кимсаларга нисбатан ишлатилади. Бирор кулфат, мажбурият туфайли катта чиқимдор бўлиб қолган кишилар ҳам бели чиқиб кетган ҳисобланади. Кишининг бели чиқиши мўътадил ҳаётдан салбий томонга йўналиши, ишнинг чаппасидан кетиши, кўз тегиши, омаднинг юз ўгиришидир.

Белига уради. Ибора қиз-жувонларга нисбатан соч, жамалак, пўпак маъносида, «белига уради» тарзида ишлатилади. Беда, майса-ўт, турли гул-у ўсимлик бўй бериб, кишининг белига уриши — етиши мумкин. Белига уриб турган, белга уриб турибди шаклларида ҳам ишлатилади. Ҳис-ҳаяжон, жозиба, нозик туйғулар ифодаси.

Бели оғрийдими? Белини оғритадими, ичини оғритадими ибораларининг муқобили. Бели оғрийди, ибораси билан «бели оғрибдими» ўртасида тафовут бор. Бели оғрийдими, ичини

оғригадими, фойдасини билса-чи, ўзини ўйласа-чи, маъноларида бўлиб, маълум шахсга қайишиш, унга хайрихоҳлик қилиш бўлса, «бели оғрибдими»да киноя, кесатик, маълум шахснинг қилмишидан оғриниш, ишламай тишлашни танқид қилиш, уни ёқтирмаслик мазмуни ётади. Шу маънода «бели оғрибдими» мажхул иборадир.

Қамишдан бел боғлаб. Қамиш эгилувчан, қайиш бўлгани туфайли образли қилиб, белни маҳкам, сидқидилдан боғлашни шундай ифодалашади. Қамишдан бел боғлаб хизмат — ҳурмат қилган, севган, ихлос қўйган одамига нисбатан қилинади. Халқимиз ёш авлодни элу юрт хизматида, ҳамиша кори хайрига яраб, камарбаста бўлишга чақириб, тайёрлаб, тарбиялаб келади. Хайрихоҳлик, миннатдорлик, меҳр оҳанги бор.

Бели букилди. Бадан тарбияда белингизни букиб-ёзасиз. Қариганда инсоннинг бели букилиб, ҳассага таяниб қолади. Бел букилишининг кўчма маъноси инсон бошига мусибат тушганда, қаттиқ жисмоний, руҳий азоб-уқубат тортилган ҳолатларда қўлланилади. Бевақт ўлим, бошга кулфат тушиши киши белини букиб қўяди. Бели букикликни шахсдан халққа нисбатан ҳам йўйиш мумкин.

140

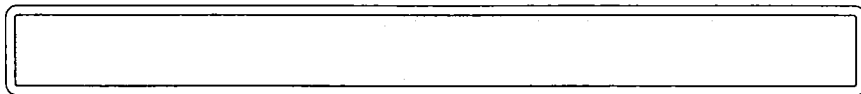
Бел бўлмоқ. Кўп маъноли ибора. Кишининг бели унинг куч-қуввати, соғломлиги, жувонмардлиги рамзи. Қиз-жувонларга нисбатан хипчабел, нозик бел, бели қилдай, бели ингичка иборалари ишлатилади. Бел бўлмоқ, деганда ўзбек халқи бирор иш-ҳодисада маълум шахснинг ҳал қилувчи ҳисса қўшганлигини кўзда туттади. Бел тананинг ўртаси бўлганлиги учун бу ибора баъзан кўприк, боғловчи маъноларида ҳам ишлатилади. Бел бўлди, деганда икки кишининг иши битиши, юришишида учинчи шахс — бел воситачи бўлди мазмуни англашилади.

Бел белламоқ. Белкурак билан ерни чопмоқ, ағдармоқ, бел белламоқ иборасининг асл маъносидир. Бу қуролни ишлатишда гарчи оёқ хизматда бўлса-да, белнинг кучи қуввати мадор бўлгани туфайли жиҳоз номи ҳам бел номи билан аталади.

Бел босмоқ. Меҳнатдан толиққан одам кенжатой боласи, невараларига белини бостиради. Юзтубан ётиб, оёғидан елкасигача юргизади, тептиради. Бу ўзига хос массаж, уқалаш, халқ муолажаси бўлиб, шу билан киши ўз ҳордиғини чиқаради. Тағин бир маъноси юқорида айтилганидай «бел белламоқ»нинг муқобили бўлиб, белкурак билан ер ағдариш мазмунини ташийди.

Белини тикламоқ. Қаддини тутмоқ, ўзини тутиб олмоқ, ибораларига маънодош. «Белини тикламоқ» олдин бир бели синиш, букилишдан

кейин қайта омаднинг чопиши, бахт кулиб боқишидан бўлиши мумкин. Аслида ибора ёш авлоднинг камолга етиб, ўзини тута бориши, бири икки бўлиб, давр ўтиши билан қаддини тиклаб олиши, яъни ўзига тўқ ҳолга келиб, рўзғори бут, туриш-турмуши ҳавас қилгулик даражага етиши ифодасидир. Белини тиклаш ўз кучи, меҳнати билан, баъзан ўзга шахс ота-она, қайнота-қайнона, хотин, эр, ҳомий, воситачи ва бошқалар ёрдамида бўлиши мумкин.

Ўзбек ўзи меҳнаткаш, заҳматкаш халқ бўлганлигидан табиатан ишەкмас, танбал, алдам-қалдам кишиларни ёқтирмайди. Сидқидилликни, элчил, чаққонликни, жон койитиб иш қилишни хуш кўради. Шунинг учун ҳам қўл-оёғи енгил, қамшдан бел боғлаб хизмат қиладиганларни олқишлайди. Бу қисмда қўли олти-оёғи етти бўлган одамлар, итнинг кейинги оёғи бўлган танбалларга қарама-қарши қўйилади. Оёқ – инсон қадамнинг қутлуғ ё хосиятсизлигига омили сабаб бўлганидан бу ҳақда ўзбек иборалари ҳам бирталай.

141

Оёғини қўлига олди. Ҳинд йоглари, ўзимизнинг курашчи йигитлар шундай машқни бажарадилар. Шошилиш, ишни тезлаштириш, хабар етказишни зудлик билан амалга ошириш. Катталар бир хабарни болага тайинлар эканлар «фалончи амакиннинг боласи армиядан қайтди, тез оёғингни қўлингга олиб қўшни қишлоққа хабар қилиб кел», дейдилар.

Оёғи куйган товукдай. Товук оёғи куйса, қақоғлайди, бир жойда туролмай, қанот ёзиб, ўзини ҳар томонга уради. Кўчма маънода, одамга нисбатан ишлатилиб, бирор ҳодисадан безовта, қалби куйган одамлар ҳолати шундай ифодаланади. Бундай одам ҳам «уф-уф»лаб, бир жойда муқим туролмай, уёқдан буёққа юради, тиним топмайди. Салбий маънода бесаришта, бардошсиз одамларга нисбатан қўлланади.

Оёғининг учиди кўрсатади. Одатда бировни узоқдан таништириш, кўрсатишда бош имоси билан, жуда бўлмаса, қўл билан, ҳу, ҳайло, ана у одам, деб ажратилади. Оёқ ёки оёқнинг учи (бармоқ) билан кўрсатиш – ўзбекнинг лоф муболағани ўрнига қўйишидан далолат. Кўчма маъносида, бир кишининг иккинчи одамни менсимаслиги, унга нисбатан такаббурлик қилиши тушунилади. Бировни оёқ учиди

кўрсатиш у ҳар қанча ярамас одам бўлса ҳам бу ишни бажарувчи шахсга нисбатан салбий, танқидий оҳангда айтилади. Катталиқ худого ярашади, дейди халқ. Нонни катта тишласанг ҳам гапни катта гапирма. Тагин кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни, деган нақл ҳам бор.

Оёғи олти, қўли етти (бўлмоқ). Эпчилик, қўл-оёғи чаққон, ишга, меҳнатга сидқидилдан киришган. Тўй-маъракада йигитлар белларига қамишдан белбоғ боғлаб, югуриб-елиб хизмат қилишади. Шундай ҳолатларни халқ, «оёғи олти, қўли етти бўлиб хизмат қилди», дейди. Чапдаст удабуррон чойхоначи, дўкондор, қассоб, қурувчи, шифокор, ўғил, қиз, келин ва бошқа инсонларга таъриф сифатида қўлланилади.

Оёғини босмайдиган бўлди. Оёқ синса, чиқса, пайи тортилса, маълум муддат уни ерга босолмайсиз. Бу ўринда, кўчма маънода бўлиб, биров иккинчи бир шахсдан: дўсти, ака-укаси, қариндош-уруғидан кўнгли қолса, гапи қочса, қаттиқ ранжийди, аразлайди, хафа бўлади-ю, шу қадрдон хонадонга келмайдиган, остонасига оёқ босмайдиган бўлиб кетади. Мана шу ҳолат ифодаси. Оёқ босмайдиган бўлди, ибораси икки оҳангда; оёқ узган одамга нисбатан ачиниш, ҳамдардлик, хайрихоҳлик ва бундай шахсга нисбатан нафрат, танқид маъноларида ишлатилади. *Муқобили*: «оёқ узди», «оёғини тортди», «қадам босмайдиган бўлди».

Оёқ (чот) орасидан шамол ўтсин. Образли ибора. Одамдир, ҳайвондир, тирик, соғлом бўлса, оёқда юриб турса, унинг оёқлари, чоти орасидан шамол ўтади. Ҳайдовчилар бу иборани машинага нисбатан ишлатадилар: гилдирак орасидан шамол ўтиб турса, ишимиз беш, дейишади. Оёқ-чот орасидан шамол ўтиб тургани — кишининг соғломлиги, ишлари юришиб, бола-чақасига бош бўлиб тургани рамзидир. Кекса дўстлар бир-бирларини учратиб қолганларида ҳол-аҳвол сўрашиб, чотнинг орасидан шамол ўтиб турибдими, ахир, шунисига шуқур қилаверинг, деб мутойи-балашадилар.

Оёғига бош урмоқ. Бу ҳолат инсон зотининг энг оғир, ҳақоратли вазиятга тушиши ифодасидир. Илтимос, ялиниб-ёлвориш, ўтиниб сўрашнинг энг олий, тубан, манфур, инсон шаън-шавкатини ерга урадиган шакли, кўринишидир. Эски замонларда ўлимга ҳукм қилинган фуқаролар, подшони инсофга чақириб ёки инсоф қилганига миннатдорчилик билдириб, ҳукмрон оёқларига бош уриб, тавалло қилганлар.

Бир қошиқ қонимдан кечинг, ибораси шундан қолган. Тагин бир маъноси ота вафот этса, фарзандлари унинг оёғига бош уриб, йиғлаб сўнгги ҳурматини жойига қўядилар. Кейинги замонларда оёққа бош уриш лаганбардор, хушомадгўй, фирибгарларнинг ўз ҳоқими – бошлиғига муомаласи, ҳурматининг одатдаги кўринишига айланиб қолди. Халқ бу ҳолатга икки хил: хайрихоҳ-ижобий, лаънат-танқид, салбий баҳо беради. *Муқобили*: «ялиниб-ёлвориш», «бошини ерга, кетини осмонга қилиш», «калишини ялади».

Оёғидан олмоқ. Асл ва кўчма маънолари талай. Курашда тақиқланган усулни қўлаб, оёққа, нозик жойга ёпишиш. Оёқдан олиш деганда дафъатан дўстинг томонидан сенга нисбатан ҳужум бошланиши, дўст бўлиб, душманнинг ишини қилиши кўзда тутилади. Номардлик, яхшиликка ёмонлик лаънатланади. Яна бир маъноси ичкиликнинг, хусусан, шампан виносини кўп истеъмол қилиш оёқдан олиш – юрганда мастона, чалкашиб қадам босиш ифодаси саналади. Кутилмаганда ит, кўппак ҳам одамнинг оёғидан (почасидан) олади, тишлайди.

Оёқ босмоқ. Ўз ва кўчма маъноларида ишлатилади. Оёқ босмоқ – синиб, шикастланган аъзони даволаб илк ерга босиш, соғайиш белгиси. Гўдак боланинг 1–2 ёш оралиғида илк бор оёққа туриб, атак-чечак билан биринчи қадамларини босиши, оёғи чиқиши. Бирор жойга биринчи марта бориш, оёқ босиш. Оёқ босиш ҳовли бўсағасидан ичкари ё ташқари бўлади. Остонада турилмайди, оёқ босилмайди, кўришилмайди.

«Оёқ босиш» ўзбек халқ удуми ҳам бор. Келин-куёв илк бор чимилдиққа кирганда оёқ босиш одати амалга оширилади. Таомилга кўра ким кимнинг оёғини биринчи бўлиб босса, қури-лаётган оила, рўзғорга шу бош бўлади, дейишади. Мусулмончилик – ўзбекчиликда йигит оилага бош бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам келин назокат билан, куёвига оёқ бостираб экан, сўнг иримига ўзи ҳам бегининг оёғини босган бўлади. «Оёқ босиш» иборасининг бир рамзий кўчма маъносида келин билан куёвнинг хилват муносабатларига ишора ҳам бор.

Аҳмоқ оёғидан қарийди. Муносабат-нақл. Кишининг ҳуда-беҳуда, жонсараклик билан юравериши, бекорга вақт сарфлаши танқиди. Режасизлик, ишбилмаслик, уқув ва малаканинг йўқлиги, энг муҳими, бунга истакнинг бўлмаслиги кишини шу кўйга солади. «Аҳмоқ оёғидан қарийди» деганда, халқ ақли-заковати тўлишмаган, ақлига иш буюрмаган одам қимматли умрини беҳуда, ҳеч қандай

самарасиз, оёқ устида ўтказиб юборади, уни оёғи қаритади, боши ишга солинмай, дунёдан беҳабар ўтиб кетади, деган огоҳ-ибрат маъносини кўзда тутади.

Оёғи тойди. Музда, лойда оёқ тойиши, киши йиқилиши, бирор аъзоси лат ейиши, кутилмаган тасодифлар содир бўлиши мумкин. Бу ўринда, кўчма маънода оёқ тойиш — янглишиш, адашиш, кутилмаган ишга бош қўшиб, чув тушиб қолиш мазмуни бор. Оёғи тойди, иборасида бу ҳолатга тушган кишига нисбатан хайрихоҳлик, ҳамдардлик туйғуси мавжуд. *Муқобили*: «янглишди», «билмайин босдим тиконни», «суринди», «йиқилиб турди».

Оёғи осмонда. Бадантарбия усталари, ёш йигитчалар қўли ерда, оёғи осмонда машқини осон бажарадилар. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, мақоли ҳам бор. Бу ўринда бир гап, фикр, хулосани тескари тушунтириш, оёғини осмондан келтириб таърифлаш назарда тугилади. Оёғи осмонда, ибораси таслим бўлди, енгилди маъносини ҳам беради. Бу ҳолат фақат салбий оҳанг касб этади. Ибора қадимий ривоят — жазо усули билан боғлиқ.

Бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда. Бу ибора кекса, мўйсафид ёки огир хаста ётган киши ҳақида айтилади. Одатда ўзбеклар кексаларни ҳурмат қилиб, ҳамиша тўрга чиқаришади. Иборанинг иккинчи қисми маъноси — бир оёғи гўрда эканлиги — кекса одамнинг сафдош, тенгдошлари бирин-кетин оламдан ўтиб боради. Шу муносабат билан мўйсафид, ҳали оёқда юрган бўлса-да, ҳар замон, ҳар замонда марҳум дўсти, таниши, салафини кузатиб мачитга жанозага, мазорга у билан видолашгани, сўнгги манзили тупроққа қўйгани бориб туради. Кейинги рамзий маъноси ўзининг ҳам умри поёнига етиб, охирати яқинлашиб қолган, қазои муаллақдан сўнг ўз қабри-гўрига киришига вақт яқин қолган ишораси кўзда тугилади.

Тағин бир маъноси, кексалар ўз авлодлари хилхонасидан жой ажратиб, ўзларига сағана солдириб қўядилар. Шундан, хилхона ва сағанадан хабар олиб, жорубкашлик қилиб турадилар.

Оёқ узатмоқ. Ибора маънолари: оёқни ёзмоқ, чўзмоқ, узатмоқ. Оёқнинг чигилини ёзмоқ. Гап-гаштак, издиҳомда емак-ичмақдан сўнг бемалол, оёқ узатиб, ёнбошлаб, тенгдошлар гурунглашишлари мумкин. Ота-оналар, бобо-бувилар баъзан фарзандлари ҳақида гап кетганда, қачон буларни жой-жойига қўяману (узатаман, уйлантираман) сўнг бемалол оёғимни узатиб яшайман, дейишади.

Бу ўринда бола-чақа ташвишидан қутулиб, ҳаловат топиш, ота-

оналик қарзи, мажбуриятдан узилиш кўзда тутилади. Мутойиба маъноси ҳам бор. Зайниддин Восифий ҳикоятларида айтилишича, нозик бир издиҳомда, ҳазрат Мир Алишер Навоий ёнларидан жой олиб қолган Камолиддин Биноий оёғини ёзаётганда бехосдан ҳазрат этақларига тегиб кетади-ю шошиб бу ҳолат — хижолатпазликдан чиқиш учун аския қилиб ундан баттар хол қўяди: бу замонда шоирлар шу қадар кўпайиб кетдики, оёқ узатсангиз, шоирга тегади, дейди. Ҳазрат Навоий унга маъноли тикилиб, «тўғри айтасиз, ҳатто оёғингизни йиғиб олсангиз ҳам шоирга тегади», деган эканлар...

Оёқ узатмоқнинг яна бир рамзий кўчма маъноси инсоннинг ўлими, ҳаётдан кўз юмиши мазмунини ташийд.

Оёғини беип бойламоқ. Кексалар ўғли тийилмаётганлигидан нолиган ота-оналарга, оёғини бойлаб қўй, дейишади. Бу уйлантириб, бўйнига рўзгор олаҳўржинини ташла, ўзи билан ўзи овора бўлиб, ўз хонадони атрофида парвона бўлиб қолади, дегани. Шу ҳам оёқни беип боғлаш. Бошқа маъноси: Биров сиз билан фалон соатда кўришишни ваъда қилиб қўйган. Вақтида келмайди, сиз энди қилар ишингизни ҳам, кетиш-қолишингизни ҳам билмайсиз. Шундай дамларда «оббо, баччағар-ей, оёғимни беип бойлаб кетди-ку» дейсиз.

Оғир оёқ (оёғи оғир). Ёш жувонда ҳомила пайдо бўлиб, ой-куни яқинлагани сайин у «оғир оёқ» бўлиб вазминлашиб боради. Оёғига юк тушади. Одамнинг чордона қуриб, узоқ ўтирганидан оёғи увишиб, қони юришмай қолиши мумкин. Шундай пайтда ҳам, у, оёғим мунча оғирлашиб қолибди, дейди. Баъзи бир эпақасиз, сонсиз, қўл-оёғи шалвираган келин ё қизларингизга нисбатан «шунисини кўп оёғи оғир-да», дея ранжийсиз.

Суюқ оёқ. Оёқнинг суюқ-қуюғи бўлмаслиги сизга яхши маълум. Бироқ «суюқ оёқ» ибораси ишлатилганда бунинг маъносига дарҳол етасиз, сергакланасиз. Суюқ оёқ — ёш аёл-жувонларнинг маълум бир, ахлоқсиз, одобсиз, тарбияси бузилган тоифаларига нисбатан ишлатилади. Бузуқчилик, хиёнат кўчасига кирган жувонларнинг рамзий баҳоси.

Оёғидан йитди. Аҳмоқ оёғидан қарийди, иборасининг хулоса — натижа кўриниши. Ҳар ерда саёқ юрган бесар оёқ охир-оқибат бир балога гирифтор бўлади. Шундай дамларда кўпни кўрган кишилар «ўзига ўзи қилди, ахир оёғидан йитди» дейдилар. Оёғидан йитиш — ёмон йўлларга кириб, нариги дунёга равона бўлиш маъноларини беради. Салбий оҳанг, мазмун ташийд.

Оёғига тушов бўлмоқ. Отнинг, эшакнинг оёғига эркин ҳаракат

қилиб, узоққа кетиб қолмаслиги учун тушов солиб қўйилади. Кўчма маънода одамга нисбатан ишлатилиб, «бу йигит кўп нарсаларга қодир-ку бироқ нобоп хотини оёғига тушов бўлиб юрибди-да» дейишади. Оёғига тушов бўлмақ одамнинг иши илгари босишига тўсқинлик қилиш, турли йўллар билан қаршилик кўрсатишдир.

Оёғи лой. Баҳор, куз ойлари лойгарчиликда пиёда юрсангиз, оёғингиз лой бўлиши табиий. Бироқ бу ўринда халқимиз, одамнинг бирор айби, гуноҳи борлиги, шу шахснинг муайян жиноят ёки қалтис ишга дахлдорлигини кўзда тутди. Оёғи лой — бир пайтлар дўстига хиёнат қилган, бировнинг ҳақини еган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилмаган киши бўлиб, гарчи кейинги йиллар бу ёмон одатини ташлаб, гуноҳларини юваётган бўлса-да, уни яқиндан билувчи кишилар назарида гуноҳкор, айбдор банда бўлиб қолаверади. Умнатининг савобу уволи орасига тушиш пайғамбаримиз саллаллоҳу вассалламнинг ишлари бўлиб, тавба-тазарру, тақводорлик, ёлғиз оллои таолога сифиниб, ундан гуноҳларидан кечишини сўраб илтижо қилиш бандасининг вазифасидир.

Оёғига болта урмоқ. Тасодифан ўз оёғингизга ўтин ёраётиб болта уриб олишингиз ёки душманингиз оёғингизга болта уриши мумкин. Бунинг азоби ёмон. Бироқ кўчма маънодаги «оёққа болта уриш»-нинг залвори бундан ҳам оғир. Оёғига болта урмоқ — пайини қирқмоқ, илдизини қуритмоқ, жигарига ханжар урмоқ каби ибораларнинг муқобилидир. Оёғига болта урди, деганда ҳам бировнинг бировни кўролмайд қасдан унга ёмонлик қилишини кўзда тутди. Ижрочига нисбатан нафрат, қурбон бўлган шахсга нисбатан эса ачиниш, хайрихоҳлик оҳанги мавжуд. Ибора «олдини олди», «томирини қирқди», «сувнинг бошини бойлади» каби кўчма маъноларда ҳам ишлатилади.

Оёғим тортмади. Бир ишни қилмоқчи, бир жойга бормоқчи бўласиз-у, дафъатан бунга хоҳишингиз сўнади. Иккиланиб, айниб қоласиз, шундай пайтда ўзингизни зўрлаб, ўлганнинг кунидан мажбуран борасиз. Акси, бор-е, дея қўл силтаб сафарни, зиёратни йиғиштириб қўясиз.

«Оёғим тортмади» ибораси фақат кўчма маънода ишлатилади. Шундай вазиятда ихтиёрингизга қарши ҳаракат қилсангиз, бирор кўнгилисиз воқеа, нохушлик юз беради, ёқтирмаган одам, ҳодисага дуч келасиз. Ўз-ўзингиздан ранжийсиз, «нега ҳам келдим шу ерга, аслида оёғим тортмаган эди-я», дея пушаймон бўласиз.

Муқобили: «кўнглим чопмади», «бир қарорга келолмадим», «арвоҳ-

лар йўл бермади», «фаришталар омин демаган экан» ва ҳоказо. Ибора фақат салбий оҳанг ташийди.

Оёғидан тортмоқ. Тўғри маънода киши оёғидан иккинчи шахснинг чиққан аъзони жойига солмоқ мақсадида тортиши, чўзиши, оёқдан маҳси, этикни тортиб чиқазиш, ечиш. *Кўчма маънода*, ёмонлик ниятида кишининг ишига атайин халақит бериш, кейинга суриш.

Ривоят қилишларича, икки бахил шахс жиноят устида қўлга тушиб зиндонбанд қилинибди. Бири тунда чаққонлик билан ертўладан тепага ўрмалаб, қутулиб чиқишига бир баҳя қолганида, иккинчи бахил уйғониб қолиб, «сен ёруғликқа чиқиб, мен қоламанми» дея уни оёғидан тортиб зиндонга қайта туширган экан.

Адолатсизлик билан зиндонбанд қилинган яна бир жуфт саховатли киши, бир-бирига елка тутиб шеригини зиндондан чиқарган, қутулгани эса барча воситаларни ишга солиб, ҳамроҳини ҳам тез кунда ҳибсдан қутқазиб олган экан...

Муқобили: «ишини орқага ташламоқ», «кўролмаслик», «ҳамроҳини боғини кўкартирмаслик», «чоҳ қазिश». Ибора салбий, нафрат оҳангини ташийди.

Мундарижа

Айтилган сўз — отилган ўқ.....	5
Қўйнидан тўкилгани — қўнжига.....	45

Маърифий нашр

Маҳмуд Саттор

ЎЗБЕКНИНГ ГАПИ ҚИЗИҚ

Миллатнинг кенжа бўғинига

Муҳаррир

Ш. Бўтаев

Дизайнер

Ҳ. Сафаралиев

Мусаҳҳиҳ

Г. Азизова

Лицензия № 158. 23.12.2009 й.

Босишга рухсат этилди. 15.02.2011 й. Бичими 60x84/16

BaltikaUz гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма. т. 9,25. Ҳисоб нашриёт т. 8,0. Адади 1000 нусха.

Буюртма № 119

«Tafakkur qanoti» нашриёти. Тел.: 448-64-20, 945-50-87

Тошкент, 1-тор, Мирсолихова кўча, 13-уй.

Фаолият юритувчи манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.

100128, Тошкент, Шайхонтохур кўчаси, 86-уй.